

№ 3(42) 2010

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Віль Бакіров, доктор соціологічних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, ректор Харківського національного університету ім. В. Каразіна

Євген Бородин, доктор історичних наук, доцент Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Василенко, доктор фізико-математичних наук, професор Одеської національної юридичної академії

Світлана Василенко, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, професор Одеської національної морської академії

Микола Головатий, доктор політичних наук, академік Міжнародної кадрової академії, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки та права „КРОК”

Сергій Кисельов, кандидат філософських наук, керівник магістерської програми „Політолог” Національного університету „Києво-Могилянська академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, завідувача відділом Інституту держави і права ім. В. Корецького Національної академії наук України

Ольга Куценко, доктор соціологічних наук, завідувача кафедрою соціальних структур та соціальних відносин факультету соціології Київського національного університету ім. Т. Шевченка

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Сергій Макеев, доктор соціологічних наук, завідувач відділом Інституту соціології Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук

Володимир Полторах, доктор філософських наук, директор Центру соціологічних і політичних досліджень „Соціополіс”

Анатолій Романенко, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Микола Чурилов, доктор соціологічних наук, генеральний директор ТОВ „TNS –Ukraine”

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

ТЕОРІЯ	
Василь Ткаченко. Презентизм як культ сьогодення	3
Михайло Нагорняк. Томаш Масарик про внутрішні проблеми демократичного розвитку	16
ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ	
Володимир Кафарський. Концепти конституції у правовій і політичній науці	25
Олександр Швирков. Кінець демократії, або Демократія як науково-дослідницька програма	35
Віктор Рубанов. Системна сутність політичного аналізу	42
ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ	
Марія Кармазіна. Пріоритети й орієнтири Президента України Віктора Ющенка	53
ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ	
Аліна Зуйковська. Соціокультурні засади розвитку політичної культури.....	65
ПАРТОЛОГІЯ	
Іван Тімкін, Наталія Новикова. Політичні партії як суб'єкти процесу політичного управління.....	73
ПОЛІТИЧНИЙ ДИСКУРС	
Оксана Запорожець. Особливості політичного дискурсу у період світової економічної кризи.....	83
ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО	
Дмитро Дубов. Політика Китаю щодо регулювання внутрішнього інформаційного простору.....	94
СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА	
Тетяна Семигіна. Відповідь на поширення ВІЛ/СНІДу: знаряддя політики для протидії епідемії.....	103
НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА	
Володимир Троцько, Ігор Чернозубкін, Лариса Троцько. Підхід до оцінювання безпекового середовища при вирішенні питань оборонного огляду	113
Володимир Данилов. Сутність рекламної діяльності Збройних Сил України.....	123
Марія Гуцало. Деякі питання державної політики протидії тероризму в Україні.....	129
ВОЄННА БЕЗПЕКА	
Юлія Турченко. Збройні Сили України: нелінійна еволюція конституційного органу.....	140
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ	
Андрій Тюшка. Міжнародний режим як парадигма і форма міжнародних відносин.....	149
РЕГІОНАЛЬНА ІНТЕГРАЦІЯ	
Тетяна Сидорук. Європейська політика сусідства і процеси реформування у країнах Східної Європи.....	160
ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД	
Дмитро Кондратенко. Передумови політичного та економічного успіху країн Скандинавії та Азійсько-Тихоокеанського регіону.....	171
НАУКОВІ ДИСКУСІЇ	
Микола Карашук. Проблеми формування політичної системи.....	182

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 4 від 24.06. 2010 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 20.07.2010 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 15,6. Облік-вид. арк. 11,82. Зам. № 000. Наклад 300 примірників

Надруковано з готових фотоформ видавництва „Інтер Графіка”

36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

УДК 35.071.5

Баланс інтересів як умова територіально-політичного розвитку українського простору

Тетяна Татаренко,
доктор політичних наук,
професор кафедри соціального управління
та соціальних комунікацій
Луганського національного аграрного університету

Питання територіального устрою, організації системи публічної влади та управління у наш час є надзвичайно актуальними. Автор статті вважає, що за умови вироблення раціональної стратегії регіональне розмаїття може стати не завадою, а передумовою прогресивного загальнонаціонального розвитку України.

Ключові слова: державна влада, регіоналізм, місцеве самоврядування, територіальний простір.

The questions of territorial order, system of public power and management organization are highly actual today. The author of the article considers that rational strategy can favor regional variety to become not a hindrance, but precondition of progressive national development of Ukraine.

Keywords: state power, regionalism, local self-government, territorial space.

Специфічною особливістю суспільного життя сучасної України стали трансформаційні процеси, які обумовлюють відмову від застарілого способу організації територіального простору. Територіальна організація держави постає як державно-правовий інститут із системою різних територіальних одиниць, що є організаційно-політичною і правовою основою функціонування системи державної влади і місцевого самоврядування. Роль локалітетів у суспільному житті посилюється. Відтак виникає потреба в якісно нових формах територіального

устрою, формуванні нових видів територіальних утворень як суб'єктів територіальної організації держави.

Це потребує зміни політико-правового статусу областей, які здебільшого прагнуть виступати як суб'єкти політичного процесу, що зумовлює і зміну статусу територіального простору шляхом використання механізмів територіальної автономії, пошуку нових міжтериторіальних відносин. Тобто ключовими детермінантами процесу формування стратегії розвитку держави постають питання вибору оптимальної моделі регулювання територіального розвитку, визначення орієнтирів міжрегіональної інтеграції з урахуванням специфіки регіонів.

Зростання ролі регіонів — це вже загальна тенденція розвитку просторових структур багатьох держав. Реформаційні процеси в Україні також актуалізували проблеми внутрішньодержавних відносин, зокрема і взаємин центру та регіонів, гармонійного партнерства як між ними, так і між самими регіонами.

Цілком закономірно, що зростає науковий інтерес до регіональної проблематики. Однак цей напрям досліджень представлений переважно на міждисциплінарному рівні та відбиває колорит повсякденного життя, феномен дивергенції територіально-просторових структур. Аналіз джерельної бази, яка стосується цієї теми, свідчить про невиразність і розрізненість дослідницьких підходів. Вагомість проблематики територіальних відмінностей, що пояснюють політичний процес і мають прогностичне значення, зумовлює необхідність її вивчення в межах політичної науки. Але в політології напрями, пов'язані з просторовим виміром, регіональною політикою, розвинені недостатньо. Відносини між центром і регіонами зазвичай розглядаються у межах федеративних держав, що значно обмежує емпіричну базу.

Україна має свої територіальні особливості, що обумовлює потребу вивчення регіональних політичних процесів в цілому. Слід зазначити, що комплексні дослідження політичних відносин між центром і регіонами, між регіонами, а також регіональних політичних процесів здійснюються недостатньо і не мають системного характеру. Науковий дискурс щодо політичної регіоналістики лише складається.

В сучасних політичних дослідженнях простежуються два напрями стосовно виявлення нових підходів в аналізі політичних процесів і змін, що відбуваються в суспільстві. Перший напрям зорієнтований на широке поле дослідження, вивчення суспільних проблем на рівні національних держав з урахуванням тенденцій глобалізації. Другий акцентує увагу на вивченні мікросередовища локального рівня, що відображає світ соціальних взаємодій, політичні практики територіальних спільнот. Підвищена увага до проблем регіоналізму зумовлюється переважно соціальною диференціацією, котра посилюється, значною політизацією суспільства, зростанням ролі регіональних чинників.

У поняття „регіоналізм” часто вкладається різний зміст, включаючи питання завоювання і використання влади на рівні регіонів, визначення принципів формування та змін регіональних структур управління, законодавчо підтверджене встановлення взаємовідносин та взаємодії регіонів з центральними органами влади й управління, а також відносин між регіонами, усередині регіонів між їх складовими, виявлення регіональних інтересів з урахуванням особливостей територій та їх населення тощо. Відтак не випадково набула актуальності проблема формування моделі регіональної політичної системи, тобто регіон розглядається як суб’єкт політичного простору, який характеризується інституційними змінами, появою нових формальних і неформальних правил гри в територіальній спільноті, що створює основу для поступового перетворення регіональних систем управління на відносно автономні політичні системи. На субнаціональному рівні регіональні політичні системи є відкритими й умовними. Політична стабільність потребує як відтворення сталих форм і норм політичної діяльності, так і використання категорій легітимності, ефективності влади, що передбачає гнучкість системи, її здатність до внутрішньої трансформації, без чого неможливо зберігати громадянський порядок. Відтак виникає необхідність у зміні підходів до конструювання політичних систем, особливо з огляду на їх відкритість та умовність, а також з урахуванням впливу зовнішніх чинників, які впливають на політичну ситуацію. Схильність системи до закритості задля збереження внутрішньої стійкості відповідає сталому підходу до теорії політичних систем. При цьому пріоритними стають проблеми державного суверенітету, винятковості політичного контролю центральної влади над територіями та їх спільнотами. Отже актуальною є нині проблема стійкості політичної системи у відносинах із зовнішнім середовищем, безпосереднє сприйняття поняття просторової (територіальної) політичної системи (ППС або ТПС).

Просторові (територіальні) політичні системи пропонується розглядати як об’єктивно взаємопов’язані елементи політичної сфери (політичних і адміністративних меж, центрів управління, органів влади, партій, громадських рухів тощо), які функціонують на певній території. Вони екстраполюють властивості політичних систем у їх класичному вигляді, які складаються з багатьох частин, мають кордони, представлені сукупністю взаємодій, за допомогою яких розподіляються цінності, виконуються функції інтеграції та адаптації [1 — 6]. Усередині політичної системи діють і певні обов’язкові політичні структури – політичні партії, групи інтересів, органи законодавчої і виконавчої влади, бюрократія і суди. Всі ці політичні інститути мають бути представлені на території. Отже територію можна вважати політичним інститутом або політичною спільнотою з відповідною політичною системою.

В умовах глобалізації і міждержавної інтеграції зростає роль територіальних просторових структур, спостерігаються функціонально-

структурні зміни в діяльності держав. Багато країн мають складну регіональну структуру, що часом стає підставою для децентралізації, а за певних умов може спричинити й дезінтеграцію.

Концепт територіальності як обов'язковий атрибут державності є основоположним для політичної регіоналістики. Р. Сак, наприклад, вважає, що територіальність є спробою індивіда чи соціальної групи контролювати або впливати на людей, явища і взаємозв'язки шляхом делімітації, контролю над географічним ареалом [10, с. 19]. Територіальність в політиці – це певна модель поведінки політичних суб'єктів, які прагнуть освоїти простір і контролювати його. Тобто територіальність, що проявляється з боку державоутворюючих суб'єктів (соціальних, етнічних та інших груп, певних еліт і лідерів, позиції яких можуть не збігатися), є головною умовою для створення держави як регіону загальнонаціонального рівня. В такий спосіб формуються політичні регіони на субтериторіальному рівні, що є результатом активної діяльності регіоноутворюючих політичних суб'єктів локальної приналежності.

Об'єктом досліджень стає переважно територіальна неоднорідність держави, яка характеризується показниками внутрішніх територіальних особливостей, а також етнокультурними, соціально-економічними, природно-географічними факторами політичного середовища, а отже й певними труднощами відносин між центром і регіонами. За нашим підходом, наявність у політичній системі певного просторового виміру передбачає дослідження відносин системи з територіальними підсистемами, які входять до її складу. При цьому слід виходити з ієрархічного, складного і багаторівневого характеру міжсистемних і внутрішньосистемних відносин. Такий підхід дозволяє досліджувати вертикальний вимір відносин у політичному просторі. Тобто формується напрям, згідно з яким територіально-політичні системи (ТПС) виступають як різновид політичної системи, суттєвою характеристикою яких є просторовість. При цьому держава є найбільш розвинутою територіально-політичною системою, а регіони – територіально-політичними системами нижчого рангу (субсистемами). Функціонування і динаміка розвитку ТПС пов'язана з їх внутрішнім балансом, а також з внутрішніми і зовнішніми факторами.

У дослідженні політичних відносин „центр — регіони” системний підхід доповнюється комунікаційним, внаслідок чого формування політичних спільнот різного масштабу розглядається на основі щільності й характеру політичних та соціальних комунікацій. Суб'єктами балансу відносин стають політико-територіальні рівні, кожний з яких характеризується специфікою політичних комунікацій і політичних відносин. Однак тут виникає необхідність виявити чисельність політико-комунікаційних і політико-територіальних рівнів в умовах складного регіонального простору, що передбачає більше двох рівнів відповідно до територіальної структури держави. Закономірно, що відбувається розподіл регіонального і локального рівнів, які й зумовлюють багаторівневий баланс.

Поняття „баланс” є визначальним у відносинах між центром і регіонами. Ця категорія часто використовувалась при розгляді характеру міжнародних відносин (балансу сил тощо), в Україні ж вона останнім часом стала атрибутом вивчення балансу політичних відносин на внутрішньодержавному рівні. В реальності спостерігається процес формування, підтримки і руйнування цього балансу. Тому важливим є статичне і динамічне, синхронне і діахронне моделювання балансу, з’ясування причин розвитку і деградації територіально-політичних систем, межі допустимого паритету у відносинах між центром і регіонами, а також зміщення балансу в бік центру чи регіонів, переходу територій з одного статусу і рівня на інший (наприклад, отримання регіоном статусу автономії тощо). Особливий інтерес викликає виникнення критичного стану у відносинах між центром і регіонами, поява дисбалансу, який може призвести до кризи, а то й розпаду держави.

Формування балансу відносин на внутрішньодержавному і субнаціональному рівнях доцільно розглядати з огляду на політичні інтереси. Інтерес безпосередньо впливає на характер, ступінь територіальної неоднорідності держави та побудови її територіально-політичної системи. Водночас сприйняття політичних інтересів територіальними спільнотами, їх артикуляція залежать від багатьох факторів. Спостерігається взаємозв’язок у конструюванні моделі балансу політичних відносин „центр — регіони” з політичною культурою, яка в значній мірі визначає сутнісні параметри процесів політичної суб’єктивізації територій, характер структурування політичного простору. Надання територіям прав суб’єктів політичної діяльності залежить якраз від особливостей політичної культури, а не лише від територіальної неоднорідності, яка створює тільки ресурсну базу, потенціал для розвитку тих чи інших форм балансу політичних відносин між центром і регіонами.

Отже у політичній регіоналістиці держава розглядається як гетерогенна (неоднорідна) і багаторівнева, ієрархічно впорядкована територія. Тобто вона є трьохвимірним простором, у якому на двохвимірній горизонталі розміщені певні об’єкти, а по вертикалі — їх ієрархічні відносини. Існує і ще один вимір — часовий, пов’язаний з еволюцією ієрархічної територіальної структури, який безпосередньо впливає на динаміку розвитку.

Політична система не має географічних кордонів, але вона формується в політичному просторі в певних політико-адміністративних межах. Західна порівняльна політологія застосовує поняття „політична система” до територіальних утворень різного рівня: якщо держава — то це політична система, адже регіон є його підсистемою з властивими йому певними якостями політичної системи. Для того, щоб територія і пов’язана з нею спільнота могли бути визнані територіально-політичною системою, вони повинні виконувати конкретні функції, мають бути наділені певними юридичними правами, контролювати дотримання встановлених норм і правил, сприяти політичній соціалізації, захисту власних інтересів і потреб,

розширенню інформаційно-комунікаційних процесів у політиці. Правові можливості конкретних територіальних просторів, які є політичними системами, залежать від того, як потенціал територій представлений у діяльності політичних інститутів, юридичними повноваженнями владних органів. Інтенсивність процесу політичної суб'єктивізації територій (тобто включеність регіону в політичний процес) значною мірою обумовлюється обсягом і якістю їх функцій.

У політичному просторі формується його вертикальний вимір, пов'язаний з різними статусами, рівнями і підпорядкуванням одних територій іншим, тобто існують певні ієрархічні сходинки, на яких перебувають території певного рангу. У цьому процесі важливу роль відіграють соціальні комунікації політичних суб'єктів; щільність же взаємодії може бути різною і безпосередньо пов'язаною з якісними характеристиками і відмінностями територій.

Групування інтересів відбувається на різних рівнях територій. В державі складається адміністративно-територіальний поділ, який загалом є багаторівневим. Виникає і певна ієрархія територіально-політичних інтересів (національних, регіональних, локальних). Проте така ієрархія не має абсолютного характеру, оскільки політичні інтереси територіальних спільнот не завжди формуються відповідно до політико-адміністративних кордонів, немає й обов'язкового підпорядкування нижчих рівнів вищим. Звідси можливі й конфліктні ситуації між різними рівнями територіальної ієрархії та їх інтересами, а отже й автономний процес формування територіально-політичних систем на основі регіональних, локальних спільнот з інтересами, що консолідують їх.

Таким чином, концептуалізація проблеми територіальної ієрархії [2; 4; 7; 8], що передбачає наявність певних рівнів політичних систем і пов'язаних з ними територіальних політичних спільнот, обумовлює, на нашу думку, відповідні корективи теорії політичних систем. Тобто обґрунтовується положення про те, що складові частини соціальних систем на нижчому територіальному (регіональному) рівні можуть розглядатися як самостійні системи, у тому числі й політичні, включаючи як вертикальні, так і горизонтальні стосунки (відносини між системами різних рівнів – між системою і підсистемами, між системами на одному рівні). У зв'язку з цим особливої актуальності набуває формування концепції рівнів розвитку територіально-політичних систем, зокрема субнаціональних і локальних рівнів, посилення регіональної і локальної політичної суб'єктності.

Кількість субнаціональних рівнів у різних країнах може бути різною. Це залежить від внутрішнього устрою держави, від її розмірів, щільності і характеру соціальних комунікацій, ступеня неоднорідності території. Співвідношення між територіальними рівнями визначається категоріями централізації і децентралізації влади, система координат яких є умовною.

Нині у національній територіально-політичній системі ключовою є проблема співвідношення інтересів, повноважень у системі „центр

– регіони – напівпериферія”, а також зміни в поглядах на державне будівництво в цілому. Проблема взаємин центру і регіонів є однією з основних чинників цілісності і стійкості будь-яких державних утворень.

Баланс у взаємовідносинах „центр — регіони” визначається рівнем розвитку відцентрових і доцентрових сил. Ця концепція передбачає певний баланс відносин між цими силами, які утворюються у межах національної територіально-політичної системи. В аналізі взаємодії цих різноспрямованих сил основою є теорія територіальної інтеграції. Держава виступає як комплексна інтегрована територіальна спільнота, котра забезпечує єдність через вертикальну інтеграцію соціальних груп і горизонтальну інтеграцію територіальних спільнот [13].

Головною відцентровою силою в територіальній інтеграції вважається чинник різноманітності. Джерелом дезінтеграційних тенденцій є внутрішньодержавні відмінності (етнокультурні, географічні, соціально-економічні тощо), проте уявлення про відцентрові сили лише як про явище негативне неправомірні. Виходячи з теорії функціоналізму, відцентрові сили до певної міри існують в будь-якій територіально-політичній системі.

Основною доцентровою силою вважається державна ідея. У кожній державі в тій чи іншій мірі існує проблема національно-територіальної ідентичності, а отже й проблема консолідації, взаєморозуміння і взаємодії соціально-етнічних, конфесійних, територіальних груп, які проживають у її межах. У зв'язку з цим ідеологія відіграє важливу роль у розвитку доцентрових і відцентрових сил. Баланс різноспрямованих сил здійснюється з урахуванням суперечностей, джерелом яких є два ідеологічні напрями: 1) холізм (в його основі принцип цілісності, безпосередньо державна ідея, нерідко – націоналізм); 2) автономізм (певна самостійність, можливо й відносна незалежність соціально-територіальних підсистем і груп). Слід зазначити, що націоналізм може сприяти як інтеграції, так і дезінтеграції — в залежності від держави і регіонального контексту. Різноманітність є імпульсом для відцентрових сил і основою для появи регіональних ідей, які становлять певний контраст державній ідеї і залежать від специфіки простору, ступеня його гетерогенності та різноманіття. Відтак є сенс запропонувати концепт щодо ідеології відцентрового і доцентрового розвитку в суспільстві.

Регіоналізм у межах певного простору є ієрархічним прототипом націоналізму нижчого рівня і балансує між відцентровою і доцентровою ідеологією, захищаючи право території на автономію без дезінтеграції цілого. Прояви територіального сепаратизму свідчать, що відцентрові сили переважають доцентрові. Тому в стійких територіально-політичних системах баланс між відцентровими і доцентровими силами регулюється і підтримується, при цьому перевага віддається останнім.

Відцентрові процеси здебільш залежать від вагомості регіональних інтересів, потреб, які значною мірою відображають політичну, культурну ідентифікацію регіону, його соціальну, етнічну специфіку та є підґрунтям

розвитку тенденцій щодо автономізації. У цих процесах не останню роль відіграє безпосередньо територіальний простір — його географічні, економічні, демографічні, поселенські ресурси. Доцентрові процеси спрямовані на задоволення регіональних потреб шляхом регулювання відносин на рівні „центр – регіони” на взаємоприйнятних умовах. Центр розробляє систему цінностей, інститутів, технологій, які сприяють зміцненню єдності, консолідації території, розв’язанню проблем соціально-економічного розвитку. Внутрішньодержавна розмаїтість може поєднуватися з компромісною формулою державної єдності, що дає змогу створити єдність в різноманітті. Зокрема, І. Курас пропонував розглядати взаємовідносини центру і регіонів в контексті моделі соціальної цілісності, де інтереси центру й кожного регіону для держави однаково важливі. Проблема полягає в тому, щоб гармонійно поєднувати нерідко протилежні інтереси, спрямувати їх в контури поліфонічного багатоголосся [9]. Адаптація системи відповідно до умов зовнішнього середовища, що змінюються, її переорієнтація мають розглядатися як критерії ефективності управління системою, її розвитку і самозбереження. Управління в будь-якому середовищі передбачає досягнення певної мети, без якої воно втрачає сенс. Тому мета в системі повинна не роз’єднувати, а об’єднувати частини цілого. Утопічні цілі, на досягнення яких працює система, спонукає до невиправданих втрат і негативно впливає на її стабільність.

Відтак сучасні підходи до проблеми регіоналізму припускають баланс поєднання централізованих і децентралізованих засобів розв’язання завдань регіонального розвитку. Не випадково наприкінці ХХ століття інтенсивно розвивався процес децентралізації, регіоналізація зачепила практично всі європейські держави. В процесі політичної суб’єктивізації регіонам надається все більше прав на автономію вищого рівня при збереженні цілісності країни. Ці процеси властиві й українському простору.

Розвиток процесу децентралізації в межах національного територіально-політичного простору передбачає системний підхід до проблеми формування політичних відносин в рамках „центр – регіони”, що дозволяє розглядати в динаміці стан політичних сил, відповідних ресурсів та інтересів між різними ієрархічними рівнями. Центр як підсистема загальнодержавного контролю та управління покликаний функціонально й організаційно забезпечувати цілісність території держави, створювати управлінську вертикаль, яка охоплювала б усі управлінські територіальні рівні і забезпечувала їх субординацію. Втім регіон є підсистемою забезпечення територіального (локального) інтересу. Він прагне функціонально самостійно вирішувати місцеві питання шляхом створення відносно незалежного від центру політичного простору і відповідної управлінської автономії (на основі розробленої нормативно-правової бази з розподілом повноважень і відповідальності).

Рівень взаємин між центром і територіями визначає структуру держави і одночасно є індикатором її стійкості. Правила субординації, які підтримуються з регіональною автономією, дозволяють зберегти єдність держави, ефективно вирішувати внутрішні проблеми, впливати на підвищення її функціональної дієздатності в цілому.

Регіоналізація сама по собі не може бути деструктивним процесом. Це один із закономірних етапів розвитку сучасної держави. Враховуючи зміни, які відбуваються в соціальній системі та її інститутах, децентралізація управління об'єктивно передбачає трансформацію просторово-політичної системи, розвиток інституту територіального самоуправління як умови досягнення балансу відносин у системі „центр — регіони” через поєднання загальнонаціональних та регіональних інтересів і потреб.

Ступінь автономності регіону як адміністративної одиниці першого порядку може бути по-різному представлена (або не представлена) структурними і функціональними параметрами в організації системи самоуправління. Сукупність функцій місцевого самоврядування є основою його системи, до якої належать громадські формування (органи самоврядування), що створюються шляхом вільного прямого волевиявлення задля здійснення управлінських функцій на місцях. Система самоврядування розвивається одночасно на двох територіальних рівнях – суб'єктів регіонів та місцевому.

Розвиток інституту самоврядування тісно пов'язаний з процесами постійного переміщення влади, обумовлених змінами елементів, які становлять сутність цих процесів (визначення повноважень і компетенцій між центром і регіонами). В цих умовах постає проблема формування принципово нової системи органів влади, яка передбачає взаємозалежність інститутів центральної і регіональної влади, наявність заборон і протипаг по вертикалі. Тобто постає питання щодо параметрів співвідношення, з одного боку, права централізованого контролю над територіями, а з іншого боку – регіонального самоврядування, визначення обсягу повноважень, закріплених на конституційному рівні.

Не випадково в межах держави найважливішим політичним питанням у відносинах між центром і регіонами є розподіл влади по вертикалі (між територіально-політичними рівнями) і по горизонталі (відмінності між структурними одиницями на одному рівні). Однак на горизонтальному рівні існують певні межі між цими відмінностями, які в централізованих державах можуть бути і незначними. Вони трактуються з позиції концепту територіально-політичної асиметрії і безпосередньо пов'язані з тими, що розташовані на вертикалі. В залежності від специфіки взаємин з центром, структурні одиниці відрізняються за обсягом і масштабами повноважень. Це обумовлює й особливості конструювання моделі відносин по осі „центр – регіони”, а також варіанти використання „індивідуалізованих” вертикальних відносин, які відхиляються від загальноприйнятих стійких форм.

У контексті теорії демократії проблема рівномірності розподілу влади є, без сумніву, ключовою. Проте в політичному геопросторі така постановка питання досить відносна і не має підмінюватися поняттями рівноправності. У відносинах по вертикалі рівність сторін маловірогідна, однак правомірним є питання щодо субординації. На горизонтальних рівнях рівномірність розподілу влади між структурними одиницями більш реальна, проте, з урахуванням їх рівнів та можливостей, не завжди доцільна.

Демократичний устрій в територіально-політичних системах можна розглядати з позиції партиципаторної демократії, яка передбачає включення територіальних спільнот у процес ухвалення загальнонаціональних рішень (демократія по вертикалі). Демократія по горизонталі передбачає не тільки рівність територій (у вертикальних відносинах з центром і в горизонтальних одне з одним), а й визнання та реалізацію інтересів, які відрізняють їх і обов'язково враховуються при формуванні взаємовідносин як між регіонами, так і між центром і регіонами. Та ця рівновага досить відносна, нестатична, оскільки демократичний режим передбачає гнучкість, мінливість і адаптованість владних відносин, які у межах територіально-політичних систем пропонується розглядати за концепцією територіальної поліархії, запропонованої Р. Далем у межах теорії плюралістичної демократії.

Територіальна поліархія розглядається як правління багатьох, що передбачає розподіл влади і динамічну рівновагу у відносинах як між центром і регіонами, так і між територіально-політичними одиницями одного рівня. Крім того, обов'язковою умовою для владної еліти є участь у демократичних виборах, неодмінним елементом яких є конкуренція. Представники територіальних спільнот, етнічної периферії, які не змогли досягти необхідного результату в ході виборчої кампанії, повинні мати певні права для реалізації своїх інтересів. Нормативною формою територіальної поліархії є територіальна демократія, де влада покликана реалізовувати групові інтереси легальними засобами.

Концепція поліархії становить інтерес для регіоналістики з точки зору її процедурного дослідження з відповідним методичним інструментарієм, наявністю певної бази емпіричних показників, які дозволяють розглядати владу як на певній території, так і на загальнонаціональному рівні. Позиціювання по осі „центр — регіони” в межах показників територіальної демократії обумовлюється особливостями політичного режиму конкретного простору.

Що стосується аналізу рівнів структурної організації і системи розподілу владних повноважень у територіальній поліархії, то тут може бути використаний такий концепт, як баланс відносин і баланс інтересів, котрі передбачають різні підходи до розподілу влади між відповідними суб'єктами – центром, регіонами, локалітетами. Тобто йдеться про баланс

владних відносин, який відображає баланс інтересів, що склався, та баланс сил.

Інтереси безпосередньо пов'язані з політичними групами, які беруть участь у формуванні ТПС. Проте політичний інтерес не є статичним і може бути різним для кожного рівня ТПС. У цьому випадку й національний інтерес, який розглядається як державний, у тих чи інших спільнотах сприймається по-різному. Так само можливі й різні підходи до інтерпретації регіональних інтересів – федералістський, унітаристський, ліберальний, автономістський тощо.

На практиці поляризація інтересів центру і регіонів, що супроводжується проявами сепаратизму і розпаду, явище не часте. У конкретному політичному просторі складається певне співвідношення загальнонаціональних і регіональних інтересів, які взаємодоповнюються. Формується політичне поле балансу відносин центру і регіонів. У межах держави регіони вимагають не однакових відносин з центром, а створення необхідних умов для реалізації своїх інтересів. Адже досягнення поставленої мети завдяки делегуванню відповідних прав і повноважень дозволяє говорити про певний баланс сил і відносин.

У взаємовідносинах „центр — регіони” важливу роль відіграють ідеї у вигляді інтересів, що розглядаються крізь призму балансу їх сприйняття. Це свідчить про культурні відмінності в трактуванні одного й того ж інтересу. Такі поняття, як ідея, віра, є стрижневими в конструюванні соціальної реальності держави. При цьому причинами політичних дій стають не лише матеріальні інтереси (на базі яких моделюється раціональна поведінка суб'єктів), але і сприйняття розуміння інтересу з урахуванням інституціональних умов, а також ідеологем, що утвердилися. Цей підхід дозволяє збалансувати такі важелі впливу, як ідеальне і матеріальне в політичній діяльності. Конструктивізм дозволяє розкрити характер взаємодій і взаєморозуміння між політичними суб'єктами через систему координат з ідеологічним контекстом і використанням „м'якої” влади.

Таким чином, баланс інтересів між центром і регіонами доцільно розглядати як баланс інтересів, котрі сприймаються. Вони представлені певними ідеологіями й дозволяють визначати специфіку кожної країни. Політичний інтерес виявляється не як об'єктивна, а як сконструйована реальність. Використання економічної влади у відносинах „центр — регіони” обумовлює взаємозалежність між ними, що дозволяє визначати моделі балансу інтересів, властивих кожному суспільству. Варто зазначити, що центр — це абстрактна категорія, оскільки економічні та людські ресурси розміщені в регіонах, створюючи відповідний регіональний ресурс. Щоправда, у стосунках центру і регіонів завжди існує вірогідність конфлікту, а відтак можливі як мотиваційні, так і когнітивні підходи в аналізі їх розвитку. Мотиваційні конфлікти виникають в результаті розбіжностей інтересів центру і регіонів. Базою когнітивних конфліктів

є зазвичай протилежні підходи до сприйняття сьогодення й можливого розвитку, а також характер мислення, особливості пізнавальної сфери, які проявляються у нерозумінні одне одного [14].

Управління конфліктами стає безпосередньою функцією держави, суттю якої є уміння підтримувати конфліктність нижче рівня, за якого виникає загроза системі в цілому. Для субнаціональних відносин властива апеляція до державної ідеї, покликаної регулювати розбіжності між центром і регіонами. Проте територія є частиною державної ідеї і, природно, вимагає особливої уваги до своєї позиції, інтересів і потреб. Адже національна ідея неможлива без регіональної ідеології, поважливого ставлення до території. Загальнонаціональний інтерес, що інтегрує інтереси територій, підштовхує сторони до взаєморозуміння, взаємних поступок і формування певного балансу відносин.

Основою ж конфлікту є суперечності, обумовлені різноманітністю. Суперечності самі по собі не можуть бути конфліктом, це лише передумова конфліктної ситуації. Вони з'являються залежно від потреб, інтересів, цінностей і цілей [14]. Конфлікт же є наслідком незбігу інтересів; він розвивається через порушення балансу відносин, які ґрунтуються на інтересах. При цьому інтереси набувають політичного значення в залежності від характеру цінностей: ціннісні орієнтації є критерієм визначення інтересів і форм їх захисту. Орієнтація сторін на перемогу будь-якими засобами можлива лише в певних межах, але тоді виникає вірогідність розпаду держави.

Конфлікт в територіально-політичній системі є формою значного порушення балансу інтересів. Це загрожує життєдіяльності системи і передбачає її трансформацію. Якщо такого порушення немає, то з'являється можливість кооперації у політичній діяльності. В основі теорії кооперації (дефіцит якої сьогодні суттєво відчувається в Україні) – концепція сумісності інтересів, їх множинність, можливість реалізації або часткового задоволення. Держава має створювати умови для взаєморозуміння, кооперації у відносинах „центр – регіони”.

Національні територіально-політичні системи динамічно розвиваються в часі і просторі, що дозволяє вносити корективи у взаємини „центр — регіони”, аналізувати політичні процеси в контексті регіоналізації і централізації, ступінь і характер змін у балансі сил між центром і регіонами, особливо в умовах гетерогенності державного простору. Отже процеси, пов'язані зі змінами владних повноважень, характеризуються мірою децентралізації, деконцентрації та централізації, які розкривають ступінь державної організованої влади та рівень адекватності інституту територіального самоврядування. Використовуючи системну характеристику територіально-політичного простору, можна констатувати, що найважливішою справою стає організація взаємин між усіма суб'єктами діяльності задля забезпечення динамічного сталого розвитку. Тобто регіональні параметри державних структур мають бути

перетворені з панівної зовнішньої сили на внутрішній елемент системи. З урахуванням принципу самоорганізації елементи територіальної (регіональної) системи повинні користуватися доволі високим ступенем свободи. Структура системи вдосконалюватиметься завдяки її внутрішнім властивостям, а не зовнішньому впливу.

Практика свідчить, що регіон як система може функціонувати за різних форм і принципів управління. Але це передбачає наявність простору для відносно вільних суб'єктів, які обирають форми зв'язків, що відповідають їх уявленням про організацію та устрій регіонів, а також мають право на певну законотворчу діяльність відповідно до норм загальнодержавного законодавства, визначають механізми і правила дотримання конституційних норм. В іншому випадку система може втратити стійкість. Соціальні системи набувають такого стану в перехідні періоди під тиском багатомірності територіальних систем. У цьому випадку звичні методи управління не працюють.

У процесі політичної суб'єктивізації регіони можуть одержувати від держави права на автономію вищого рівня за умови збереження державної єдності. Рівень адміністративних одиниць першого порядку може бути порізному представлений у моделях територіально-державного будівництва. Асиметричність характерна для більшості держав як федеральних, так і унітарних. Території не влаштовує рівень децентралізації, а тому вони прагнуть змінити свій статус, тобто добитися розширення прав і повноважень.

Варіативність моделей припускає різний рівень автономізації регіонів з урахуванням територіальних особливостей, що обумовлює територіально-політичну асиметрію у відносинах „центр — регіон”, а отже й багаторівневе регіональне структурування держави. Співвідношення управління територіями, яке здійснюється центром, і регіонального самоврядування визначає рівень і характер централізації чи регіоналізації державної влади.

Зауважимо, що в політико-правовому відношенні українські регіони не одержали достатньої самостійності, а відтак і прав, які дозволяли б розглядати окремі регіони як самоврядну систему. Регіон як суб'єкт самоврядування перебуває в процесі становлення та об'єктивно змушений виконувати функції самоврядування. З огляду на це, великого значення набуває використання внутрішніх інноваційних механізмів регіонального управління, але лише тоді, коли вони мають законодавчо закріплені повноваження, що дозволяє суб'єктам від імені регіону вступати у взаємини з іншими суб'єктами права, зокрема й міжнародного, з питань економічного і соціального розвитку. Тобто регіон як система об'єктивно має управляти собою в межах загальнодержавного законодавства.

Регіоналізація може розглядатися і як процес, і як результат цього процесу. В межах регіональної політики держава може вдаватися до цілеспрямованих дій, які передбачають правове оформлення регіональної

структури. І ця структура починає відігравати системоутворюючу роль в політиці; значення регіонального чинника зростає. У такій ситуації можна констатувати наявність децентралізації політичної влади як свідомо обраного напрямку в системі територіального управління, який передбачає розвиток самоврядування в регіонах і на місцевому рівні. При цьому процес ухвалення політичних рішень зміщується у бік регіонів.

В сучасних державах процеси децентралізації — явище поширене. Відбувається відхід від жорсткої моделі унітарної держави, де ухвалення політичних рішень є винятковою прерогативою центру, а регіони лишаються об'єктами управління. Функціональна діяльність такої держави не завжди ефективна. Регіональні інтереси здебільш не враховуються. Концентрація владних повноважень у центрі сприяє створенню громіздкого апарату, неспроможного оперативно виявляти й вирішувати проблеми територій. У цих умовах держава може прийняти рішення про децентралізацію, глибина якої та елементи асиметрії визначаються факторними відмінностями регіонів. Найбільший інтерес становлять процеси децентралізації європейських унітарних держав, які здійснюють політику деволюції (Італія, Іспанія, Франція, Велика Британія).

Важливим кроком в процесі децентралізації є реорганізація всієї території країни. На цьому етапі держава використовує регіональну самоідентифікацію для створення моделі регіоналістської держави, яка передбачає симетричну (рівностатусну) децентралізацію. У таких випадках констатують наявність моделі конституціональної регіоналізації [11].

До речі, від моделі симетричної децентралізації необхідно відрізнити модель конституціонального самоврядування. Схожість їх в тому, що в обох випадках на рівні адміністративно-територіальних одиниць (АТО першого порядку) діють органи самоуправління, які мають певні повноваження. Різниця в тому, що самоуправління в регіонах і АТО нижчого рівня є єдиною системою місцевого самоврядування. У конструкції регіоналістської держави регіональне і місцеве самоуправління — це різні інститути: регіональне самоуправління, на відміну від місцевого, зазвичай належить до системи державної влади і розвивається як особливий інститут в межах, визначених державою. У державах з конституціональним самоврядуванням регіональний рівень є проміжним, оскільки найбільш розвинена система самоврядування існує в АТО нижчого рівня. Прикладом конституціонального самоврядування є Японія, де з 1947 року діє закон про місцеву автономію. Органи влади префектур (АТО першого порядку) і муніципалітетів становлять єдину систему місцевого самоврядування. При цьому губернатори префектур, мери, префектурні і муніципальні асамблеї є виборними. Префектура розглядається як територіальна структура, на рівні якої координується діяльність муніципалітетів, які є визначальним рівнем влади на місцях.

Виборна регіональна влада досить поширена у світі. Проте провести розмежування між регіоналістською державою і державою з конституціональним самоврядуванням не просто. Визначити, до якого типу належить держава, можна лише внаслідок вивчення всієї системи організації владних структур — аж до місцевого самоврядування. При цьому необхідно відрізнити повністю централізовані унітарні держави від частково децентралізованих унітарних держав. У першому випадку на регіональному рівні немає органів влади, які обиралися б населенням; регіональні керівники призначаються центральними органами влади.

Сьогодні поняття „унітарна держава” є дуже умовним. Це держава, яку не можна вважати федеративною. На практиці існує безліч моделей унітарної держави: асиметрична децентралізація; симетрична децентралізація – модель регіоналістської держави; модель конституціонального самоврядування; модель локалізованої демократії; цілком централізована держава з регіональною владою, яка призначається згори і де не практикується регіональне самоуправління.

Таким чином, проблема децентралізації та регіоналізації безпосередньо пов'язана з питаннями державно-територіального будівництва.

Розвиток регіональних політичних інтересів, зростання ролі регіонів в економіці, інтеграційному співробітництві як самостійних суб'єктів та етнокультурна специфіка обумовлюють потребу конструювати моделі державно-територіального простору України з урахуванням балансу інтересів „центр — регіони” при використанні гнучких систем багаторівневого управління. Незбалансованість інтересів усіх сторін процесу державного будівництва є передумовою політичної нестабільності, що ускладнює формування держави.

Питання територіального устрою, організації системи публічної влади та управління й дотепер залишаються складними й дискусійними. Але так чи інакше регіоналізм став, як зазначав І. Курас, показником масштабу і різноманіття проблем, які постають перед українським суспільством і українською державою. За умови вироблення раціональної стратегії регіональна різноманітність може стати не завадою, а передумовою прогресивного загальнонаціонального розвитку [9, с. 294].

Література:

1. Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. – М., 2001.
2. Туровский Р. Ф. Политическая география. – М. – Смоленск, 1999.
3. Almond G., Powell G. Comparative Politics Today: A World View. N.Y.- 1988.
4. Easton D. A Systems Analysis of Political Yife. N.Y. - 1965.
5. Taylor P. J. Political Geography. World-Economy, Nation-State and Locality. L. - 1989.

6. Алмонд Г., Пауэлл Дж., Стром К. Сравнительная политология сегодня. – М. – 2002.
7. Парсонс Т. О социальных системах. – М. – 2002.
8. Парсонс Т. О структуре социального действия. – М., 2002.
9. Курас І. Ф. Етнополітика: історія та сучасність. – К.: ІПіЕНД, 1999.
10. Sack R. Human Territoriality: Its Theory and history. Cambridge. – 1986.
11. Элейзер Д. Дж. Сравнительный федерализм // Полис. – 1995. – №5.
12. Dahl R. A. Polyarchy: Participation and Opposition. – New Haven, L. – 1971; Даль Р. О демократии. – М. – 2000.
13. Hartshorne R. The Functional Approach in Political Geography // Annals of the Association of American Geographers. – 1950. – №40. – P. 95 – 130.
14. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов. – М. – 1999.

УДК 061.66

Світовий досвід використання концепції політичного бенчмаркінгу

Наталія Лікарчук,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Київського національного університету

ім. Т. Шевченка

У статті узагальнюється світовий досвід використання бенчмаркінгу в політичній сфері. Аналізуються питання, які визначають політичний бенчмаркінг як системний процес, спрямований на реалізацію стратегій і вдосконалення характеристик виробництва політичного товару (послуг) на основі вивчення успішних стратегій як партнерів, так і конкурентів.

Ключові слова: бенчмаркінг, успішна стратегія, конкурентоспроможність організації.

In the article world experience of using benchmarking in a political sphere is summarized. The author analyses the questions which determine political benchmarking as a system process directed on the realization of strategies and the improvement of characteristics of political commodity (services) production on the basis of study successful strategies of partners and competitors.

Keywords: benchmarking, effective strategy, competitiveness of a company.

Маркетинг, як і будь-яка інша система, є динамічним процесом, а тому вимагає постійного теоретичного осмислення. Знання теоретичних основ маркетингу — один з найважливіших факторів успіху в практичному його застосуванні в діяльності організації.

Актуальність аналізу питань, які стосуються бенчмаркінгу як маркетингової стратегії, пов'язується з необхідністю розвитку теорії маркетингу.

Бенчмаркінг – це стратегічний інструмент, який дозволяє визначити основні тенденції розвитку ситуації на ринку, передбачити майбутнє спрямування його розвитку і, таким чином, підвищити конкурентоспроможність будь-якої організації. Це процес, за допомогою якого інформація, що надходить з багатьох джерел, збирається, тлумачиться, передається, аналізується та використовується для поліпшення своїх позицій на ринку [2, с. 89].

Термін бенчмаркінг не має прямого відповідника в українській мові. В англійській *benchmark* означає „позначку на фіскальному об’єкті, наприклад, на стовпі, який вказує висоту над рівнем моря” [2, с. 47]. Сучасні словники трактують цей термін як встановлення контрольних точок, розмітки, бази порівнянь [11]. У загальному значенні термін *benchmark* – це те, що має певну кількість, якість і використовується як стандарт, еталон для порівняння з іншими предметами [4, с. 138].

Бенчмаркінг як маркетингова стратегія вперше була окреслена 1972 року в працях дослідників Інституту стратегічного планування Кембріджу. Приблизно тоді ж аналітичні й консалтингові організації дійшли висновку, що для віднайдення ефективного рішення у сфері конкуренції необхідно вивчити позитивний досвід інших фірм, які досягли успіху в схожих умовах [6, с. 116].

Вчені, які першими досліджували бенчмаркінг, інтерпретували його як реінжиніринг, як ретроспективний аналіз продукту. Їхні наступники дотримувалися думки, що бенчмаркінг безпосередньо пов’язаний з можливостями конкурентоспроможності, і що це явище може бути певною галуззю науки (1976 – 1986 роки). Третя генерація дослідників бенчмаркінгу діяла у 1982 – 1986 роках, коли в процесі вивчення ринку з’ясовувалися переваги тих чи інших конкурентів, а відтак постала потреба вивчати їх досвід. Далі було з’ясовано, що бенчмаркінг необхідно розглядати як системний процес оцінювання альтернатив і, відповідно до цього, поліпшення характеристик політичного товару на основі вивчення успішних стратегій як партнерів, так і конкурентів. Нарешті виникло таке поняття, як глобальний бенчмаркінг, тобто як інструмент організації міжнародних обмінів з урахуванням особливостей різних культур, різних національних інтересів. Нині ж бенчмаркінг розглядається як процес постійного моніторингу практик, які забезпечують найвищу конкурентоспроможність акторів політичного ринку [7, с. 48].

Якщо взяти до уваги все викладене вище, то можна зробити висновок, що бенчмаркінг — це систематична діяльність, спрямована на пошук досягнень у певній сфері та їх раціонального використання партнерами чи конкурентами.

Технологічно бенчмаркінг презентує систему постійного пошуку, оцінки, відбіру та організації використання досвіду успішних організацій.

Вважається, що на практиці методи бенчмаркінгу вперше було застосовано в Японії, і там це поняття означало „посилення, неспокій,

тривогу й прагнення успішного лідера стати ще успішнішим” [16, с. 45]. Японський дослідник бенчмаркінгу Сун Тзу зазначав, „...коли ти знаєш свого ворога і знаєш себе, тоді тобі не страшні й сотні війн” [16, с. 48].

Відтак бенчмаркінг дає можливість будь-якій політичній партії, політичному лідерові і навіть державі порівняти себе з конкурентами і завдяки цьому з вигодою для себе використати досягнення супротивників.

Проблеми застосування бенчмаркінгу в політичній сфері досліджували такі вчені, як Д. Аакер, Ж.-Ж. Ламбен, Дж. Прескотт, В. Кроковский, Р. Венетучі, В. Брукхард, Т. Фюрей, Дж. О’Шонессі, Т. Бенделл, П. Гудстадт. З російських дослідників найбільшого успіху у цій галузі добилися В. Градобоев, А. Зуб, Б. Токарев, Б. Райзберг, Л. Лозовський, Е. Михайлов. В Україні ж, на жаль, і досі політичний бенчмаркінг — поле, так би мовити, неоране.

До речі, хоча майже офіційно часом появи бенчмаркінгу на політичному ринку вважаються 1950-ті роки, деякі європейські дослідники дотримуються думки, що насправді фундатором політичного бенчмаркінгу є не хто інший, як В. Ленін. У перші роки радянської влади він надавав великого значення організації змагання в економічній сфері. Він сформулював тоді „три принципи соціалістичного змагання”: гласність, порівняння результатів, можливість практичного застосування передового досвіду. Останній принцип передбачав вивчення, узагальнення, передачу й використання досвіду учасників змагання задля досягнення найвищих результатів у виробництві, підвищення ефективності праці.

Мета політичного бенчмаркінгу полягає в тому, щоби на базі відповідних досліджень надійно встановити вірогідність успіху політичної партії, політичного лідера, держави. Для більшості політичних акторів бенчмаркінг не є новим методом, і це пов’язано із застосуванням конкурентного аналізу. Зазначимо, що іноді бенчмаркінг плутають з конкурентним аналізом. Але ж він виконує більш деталізовані, формалізовані та впорядковані функції. Разом з тим, на відміну від звичайного маркетингового дослідження, бенчмаркінг є не одноразовою дією, а безперервним процесом реалізації комплексу продуманих заходів. У процесі бенчмаркінгу створюються політичні товари і послуги, які постійно просуваються на політичний ринок [14, с. 317].

Р. Ванетучі розглядає політичний бенчмаркінг як спосіб оцінки стратегій та цілей роботи найрейтинговіших політичних партій, політичних лідерів, держав, що дає можливість політичним акторам гарантувати тривалу присутність на політичному ринку [15, с. 238]. В. Кроковский вважає, що політичний бенчмаркінг сприяє забезпеченню конкурентоспроможності і створенню умов для перевірки готовності політичних партій, їх лідерів, навіть держав ефективно діяти в умовах інтернаціоналізації [10, с. 149].

Нині вже є досвід використання політичного бенчмаркінгу для вироблення стратегії успіху. При цьому в центр уваги виносяться питання:

Хто, яка політична організація перебуває на піку конкуренції? Чому наша політична структура не найкраща? Що слід змінити (залишити), аби стати кращим? Яку стратегію слід використати, щоби стати найкращим? [15, с. 259].

Як же добитися цієї мети? Рекомендації політичних маркетологів-практиків дуже різні. Так, В. Брукхард вважає, що важливим для політичного бенчмаркінгу є як його орієнтація на створення цінностей, так і його компетентність у сфері роботи з електоратом та застосування певних технологій для підвищення політичної культури суспільства [8, с. 46]. Т. Фюррей вважає, що політичний бенчмаркінг є сукупністю управлінських інструментів, зокрема, таких, як управління якістю, а також докладання зусиль для зміни попиту споживачів на політичний товар [9, с. 135]. Зазначимо, що в сучасних умовах такі методи застосовуються майже всіма політичними акторами.

Дехто з фахівців вважає, що політичний бенчмаркінг є не що інше, як запозичення (перехоплення) неуспішними структурами методів управління структур, що добилися певних успіхів [12, с. 378]. Та слід мати на увазі, що, запозичивши певний досвід, політична партія (лідер, держава) не обов'язково доб'ються перемоги. Вони до певної міри лише можуть „вирівняти” умови змагання, підвищити його „планку”. Адже для забезпечення перемоги необхідно добитися більших переваг, і саме це спонукає політиків створювати чітку систему бенчмаркінгу. При цьому, що характерно, особлива увага учасників цього процесу звертається на взаєморозуміння і взаємодопомогу, що аж ніяк не відповідає традиційному розумінню конкуренції.

Для успішного застосування бенчмаркінгу у сфері політики головним є процес збирання та наукового аналізу інформації. Це ключовий фактор прийняття ефективного рішення у будь-якій сфері людської діяльності. Під інформацією в цьому контексті розуміємо всі дані, що надходять з різних джерел: документи, аналітичні звіти, прес-релізи, ЗМІ, інформація з різних наукових форумів, а також дискусій в органах державної влади. Потім інформація може опрацьовуватися найпростішими способами, зокрема класифікацією та архівуванням. Після цього здійснюється безпосередній аналіз опрацьованої інформації, головним завданням якого є з'ясування контрольних точок, які дозволили б відповісти на запитання: „Чи корисна отримана інформація?” „Як можна цю інформацію використати?”

Щоби стратегія політичного бенчмаркінгу була успішною, інформація має відповідати певним вимогам: 1) вона має бути „свіжою” й подаватися в зручній для використання формі; 2) інформацію слід отримати раніше, ніж конкуренти; 3) інформація повинна бути правдивою; 4) інформацію слід добувати законним та етичним шляхом; 5) інформацію необхідно постійно поновлювати [7, с. 86].

Методи бенчмаркінгу проникають і в державний сектор. Але тут неодмінно виникають суттєві проблеми: безініціативність персоналу державних установ, бюрократизм, політична кон'юктура, надмірна централізація структур управління. Та попри все це, державний сектор має найвищий потенціал для самореалізації та самовдосконалення. Причиною такого подвійного становища є те, що в державному секторі далеко не завжди чітко усвідомлюється мета діяльності організації, потребам електорату бюрократи не завжди надають першочергового значення. Відносини між громадянами і державними інститутами складаються не як партнерські, вони асиметричні. Особливо це характерно для українського суспільства.

Прикладом застосування методів політичного бенчмаркінгу в державному секторі можна вважати його використання в державних організаціях США. У 1980-х роках контроль за якістю став невід'ємною складовою управління організаціями державного сектора економіки Сполучених Штатів. Такі інститути, як, зокрема, NASA, Department of Defense та інші робили ставку у своїй діяльності на впровадження ідеології контролю за якістю своєї продукції і послуг. Важливу роль у цьому відіграв Федеральний інститут якості, заснований 1988 року. Він став частиною управлінського апарату президента. Пізніше цей інститут було реорганізовано. Відповідальність за впровадження концепції контролю якості було покладено на Службу управління кадрами [13, с. 267].

Ще одним прикладом може бути Велика Британія. У жовтні 1995 року заступник прем'єр-міністра країни заявив про намір провести порівняльний аналіз діяльності кількох організацій державного сектора, а також приватних компаній [7, с. 106]. Пробний аналіз секретаріат Кабінету Міністрів здійснив 1996 року; було оцінено понад 30 організацій. 1997 року організатори цієї акції організували масштабніше дослідження. Ефект від використання одержаної інформації перевершив очікування. Для державних установ було розроблено документ, у якому в суворій відповідності з установленими стандартами якості чітко визначалися цілі діяльності сервісних організацій – Citizens' Charter. Він став допоміжним стимулом для підвищення якості інформування громадян про надання сервісних послуг, а також містив набір певних рекомендацій, а саме: надавати клієнтам можливість реального вибору; інформувати клієнтів про рівень надання послуг ще до моменту їх отримання; надавати інформацію про те, які заходи ще можуть вживатися при виникненні проблем [7, с. 129].

Citizens' Charter встановив базові принципи, які в подальшому лягли в основу визначення рівня сервісу, що надавались організаціями: публікація стандартів рівня якості наданих послуг; надання інформації про те, що побажання клієнтів були враховані при визначенні стандартів якості наданих послуг; надання клієнтам чіткої інформації про послуги, які пропонуються; персоніфікація персоналу, який безпосередньо

працює з клієнтами; інформування клієнтів про те, що слід робити й куди звертатись, коли виникають проблеми [7, с. 151].

Не менш цікавим є досвід, нагромаджений у Великій Британії і у сфері оцінки діяльності муніципального управління. Зокрема, тут було створено Inter-Authorities Group, яка розробила базу даних, що раціоналізувало процес порівняльного аналізу. Для цього були створені такі локальні мережі, як, наприклад, Pembrokershire benchmarking group і Audit Comission, які сприяли роботі муніципальних органів управління для виявлення організацій, які досягли найкращих результатів.

В Німеччині організація Bertelsmann Foundation ініціювала створення міжнародної мережі й провела дослідження для визначення критеріїв оцінки ефективності діяльності муніципалітетів, що мало значно полегшити процес оцінки якості роботи державних установ [3, с. 248]. Мета створеної мережі – обмін передовим досвідом у цій галузі. Значний вклад у цю справу зробила Quality Unit — спеціально створена структура при університеті Nottingham Tien, яка вивчала можливості використання методології управління якістю і використання методів бенчмаркінгу у сфері державного та муніципального управління [3, с. 245].

Стратегія бенчмаркінгу надзвичайно корисна. Вона дозволяє створювати в організації єдину інформаційну мережу, яка дає можливість збирати інформацію як про соціум, так і про досвід інших структур. Крім того, збір інформації націлений на створення певних стандартів, які вибудовуються в процесі порівняння.

Застосування бенчмаркінгу в державному секторі у розвинених демократичних державах належать до відносно нових стратегічних видів діяльності.

Найбільш ефективним джерелом цінних ідей та знань є знайомство з досвідом інших, а використання методів бенчмаркінгу дозволяє державним структурам сформувати власну команду внутрішніх консультантів, отримати досвід проведення організаційних змін і, таким чином, створити базу для подальшого удосконалення та управління з опорою на власні сили.

На нашу думку, українському суспільству дуже бракує менеджменту якості. Закритість державних структур, непрозорість прийняття рішень — найбільша перешкода для ініціювання бенчмаркінгового дослідження в політичній сфері та впровадження його принципів та методів в управління державою. Держава, яка використовує бенчмаркінг, готова помірятися силами з гідним суперником, особливо це стосується такої сфери, як сучасні інформаційні війни. Адже пошук слабких місць розпочинається з детального аналізу позицій конкурентів: таким чином зберігається завойований раніше ринок. Мета такої стратегії — створити плацдарм для наступних атак й випередження суперника.

Політичний бенчмаркінг має важливе значення в системі державного управління, де ключову роль в стратегічній діяльності відіграє інформація.

Література:

1. **Аакер Д., Кумар В., Дэй Дж.** Маркетинговые исследования. 7-е издание. / Пер. с англ. под ред. С. Божук. — СПб.: Питер, 2004. — 847 с.
2. **Ламбен Ж. Ж.** Стратегический маркетинг. / Пер. с англ. В. Б. Колчакова. — СПб., 1996. — 618 с.
3. **Минцберг Г., Куинн Дж., Гошал С.** Стратегический процесс. / Пер. с англ. Ю. Н. Каптуревского. — СПб.: Питер, 2001. — 561 с.
4. **Михайлова Е. А.** Основы бенчмаркинга. — М.: Юристъ, 2002. — 361 с.
5. **О'Шонесси Дж.** Конкурентный маркетинг. Стратегический подход / Пер. с англ.; под ред. Д. О. Ямпольский. — СПб.: Питер, 2002. — 745 с.
6. **Прескотт Дж., Миллер С.** Конкурентная разведка: уроки из окопов. — М., Альпина Паблишер, 2003. — 517 с.
7. **Bendell T., Boulter L., Goodstadt P.** Benchmarking for competitive advantage. L., Pitman Publishing, 1998.
8. **Bruckhardt W.** <http://mbs.marketcenter.ru/file.asp?r=2181>; див. також: **Брухард В.** Цикл ключевых вопросов о бенчмаркинге: новаторское и компетентное создание ценности. 1993.
9. **Furey T. R.** <http://www.flexa.ru/markrting/m001-05.shtml>; див. також: **Фюрей Т.** Бенчмаркинг ключ к созданию конкурентного преимущества на этапе зрелости рынка. 1989.
10. **Krokowski W.** <http://mbs.marketcenter.ru/file.asp?r=2181>; див. також: **Кроковски В.** Сравнение с лучшими в мире конкурентами. Бенчмаркинг в управлении снабжением. 1993.
11. <http://www.flexa.ru/markrting/m001-05.shtml>
12. **Ohinata Y.** <http://www.flexa.ru/markrting/m001-05.shtml>; див. також: **Охината Ю.** Бенчмаркинг: японский опыт. 1985.
13. **Robert C. Camp.** Benchmarking: the search for industry best practices that lead to superior performance. Milwaukee: ASQC Quality Press, 1989.
14. **Shetty Y. K.** <http://www.flexa.ru/markrting/m001-05.shtml>; див. також: **Шетти Ю.** Ставя высокую цель: конкурентный бенчмаркинг для наилучшего функционирования. 1993.
15. **Venetucci R.** <http://www.flexa.ru/markrting/m001-05.shtml>; див. також: **Венетучи Р.** Бенчмаркинг: проверка реальностью стратегии и целей работы. 1993.
16. **Sun Tzu.** The Art of War. L., Hoddler and Stoughton, 1981. — 489 p.

УДК 32.001

Функціональні ресурси і структурний потенціал політичної компетентності

Наталія Лепська,
аспірант кафедри політології
Запорізького національного університету

У статті розглядається проблема структурно-функціональної визначеності політичної компетентності. З'ясовується кореляційний зв'язок ресурсів і потенціалу політичної компетентності та ефективної політичної діяльності суб'єкта політики.

Ключові слова: суб'єкти політики, політична компетентність, ефективність політичної діяльності.

The paper examines a problem of structural-functional definiteness of political competence. It ascertains correlative connection between the resources and potential of political competence and effective political activity of a subject of politics.

Keywords: subject of politics, political competence, effectiveness of political activity.

Сучасна українська політична практика засвідчує існування певної неоднозначності, плутанини і суперечностей в уявленнях про процес прийняття ефективних політичних рішень, про цивілізовані форми політичної діяльності та їх правовий вимір. Чимало заходів, що здійснюються у відповідь на організаційну і політико-культурну дифузю суспільства, демонструють нездатність суб'єктів прийняття рішень організувати узгоджені дії по вертикалі і горизонталі політичного життя, що свідчить про брак домінації компетентнісного підходу в полі політичної діяльності. Період перетворень в Україні, який супроводжує формування нової кон'юнктури відносин між суб'єктами політики, загострив не тільки проблему оновлення системи політичного управління, форм, методів і стилю управлінської діяльності, але й актуалізував поняття „політична

компетентність” як системоутвірної характеристики політичної форми діяльності. Компетентнісний вимір професійної діяльності суб’єктів політики стає сьогодні реальним чинником ефективності і результативності реалізації їх ресурсів у послідовному вирішенні нагальних суспільних проблем.

У зарубіжній науці концепти „компетентність”, „компетенція” досліджуються в освітній парадигмі ще з середини ХХ століття. На сьогодні вони стали центральними категоріями усієї концепції управління людськими ресурсами і системи стратегічного управління персоналом. Необхідно відзначити вагомий вклад в розробку теорії компетентності в освітній галузі та менеджменті таких вчених, як Д. Равен, Л. Спенсер, С. Спенсер, С. Перрі, Х. Рамперсад, Р. Уайт.

В Україні і в Росії категорії „компетентність” і „компетенція” стали предметом дискусій в освітянських наукових колах наприкінці 1990-х років. Науковий доробок зарубіжних вчених, а також таких російських педагогів-дослідників, як І. Зимня, Н. Гончарова, Е. Зеєр, Н. Сахарова, А. Хуторський, С. Шишов, В. Шадриков та таких українських, як Н. Бібік, Є. Єрмаков, С. Клепко, О. Локшина, О. Овчарук, О. Пометун, І. Родигіна, стає певним підґрунтям для міждисциплінарного використання компетентнісного підходу, поступового уведення його в дискурс інших наук. Зокрема, рівнопокладені до компетентності поняття професіоналізму, майстерності, кваліфікації, авторитету, наставництва та інші сфокусували пильну увагу російських дослідників професійної виробничої діяльності Б. Генкіна, Т. Базарова, С. Мартинова, А. Погорадзе, В. Співака, професійної політичної діяльності – А. Деркача, Г. Латфулліна, М. Новичкова, В. Пенькова, Г. Пушкарьової, Д. Ольшанського, О. Шестопад, Ю. Ярмака. У працях вітчизняних дослідників О. Бабкіної, В. Бабкіна, В. Бебика, І. Воронова, М. Головатого, В. Журавського, О. Кучеренка, Б. Кухти, М. Михальченка, Ф. Рудича, Н. Теплоухової багатоаспектно розглядається проблема професіоналізму в діяльності української політичної еліти і політичних лідерів. Це актуалізує дослідження функціональних ресурсів і потенціалу політичної компетентності як атрибуту політичної форми діяльності. Саме це і визначило спрямованість нашої наукової розвідки.

Метою статті є дослідження функціональних ресурсів і структурного потенціалу політичної компетентності. **Об’єкт** дослідження — політична компетентність. **Предмет** дослідження — структурно-функціональна визначеність політичної компетентності.

Будь-яке реформування втрачає сенс, якщо втілення в життя новацій, зокрема й політичних, призводить до посилення силового тиску, якщо результатом перетворень стає нарощування соціальної напруги в суспільстві. Вміння обґрунтовано і адекватно до ситуації використовувати в політиці не стільки важелі тиску (як фізичного, так і психологічного),

скільки інші ресурси досягнення поставленої мети, характеризує суб'єктів політики як компетентних, таких, яким не властиве невігластво, діяльнісна непрозорість і сприйняття себе володарями істини в останній інстанції.

Політична компетентність відображає системоутворюючу властивість відповідності сукупності знань, досвіду, здібностей, повноважень політичного суб'єкта сфері політичної життєдіяльності суспільства, що проявляється як відповідність суб'єкта політичної діяльності об'єктивним вимогам суспільства до нього, як володіння повноваженнями посадової особи або органу, як опанування знань і досвіду політичної сфери діяльності, які дозволяють оцінювати політичні процеси.

Політична компетентність суб'єкта політичної діяльності визначена його організаційними ресурсами, які виступають у різних формах. Д. Парамонов і В. Кириченко у політичній діяльності виокремлюють такі ресурси: інформаційно-інтелектуальний, кадровий, фінансовий та адміністративний. Інформація – ключовий ресурс, оскільки політична діяльність і політичні продукти носять інформаційний характер. Це і духовні цінності, ідеї і систематизовані дані, які визначають характер політичної діяльності суб'єкта і ступінь його компетентності щодо впливу на певний об'єкт, і технології, які дозволяють здійснювати політичну діяльність на професійному рівні. Кадровий ресурс забезпечує виробництво і доведення політичного продукту до споживачів (перш за все — електорату). Технічні засоби управління забезпечують формування матеріально-технічної основи політичного виробничого процесу і політичної діяльності загалом. Фінансовий ресурс складає економічну основу діяльності суб'єкта політики. Адміністративний ресурс полягає в можливості використання суб'єктом політики ресурсів державної влади у всіх її проявах: тиск на виборців з боку органів влади, кандидатів, активістів конкурентів в політичній діяльності; примушення підприємців надавати фінансову допомогу; надання „особливих” умов політичній діяльності; адміністративний, судовий та „силовий” вплив на конкурентні політичні організації тощо [1, с. 3 - 4].

До складових ресурсів політичної діяльності необхідно додати соціальний капітал, який дає можливість концентрувати соціальні сили людських відносин, визначені процесами солідарності, співчуття, загальними цінностями (справедливості, краси, істини тощо) або, на думку П. Бурдье, загальними символічними цінностями. Однак вузловим концентратором і системним інтегратором потенціалів є організація. Організація як системний ресурс становить організаційну і правову основу політичної діяльності. Вона об'єднує політичну спільноту як угруповання політиків та їх прихильників за спільними цінностями. Саме тому політична організація інтегрує ресурси через ієрархічну впорядкованість у структурно-функціональній визначеності системи. Відтак інституційні компетенції як ресурсні потенціали обумовлюють статусну і професійну компетентність. Слід зазначити, що це характеристики політичних

компетенцій з боку політичної організації, але визначення статусної позиції в ній ще не є визначенням компетентності, оскільки потрібна відповідність з іншого боку особистості – як суб'єкта політики. Закріплення цієї відповідності часто-густо відбивається в авторитеті політика.

Політичний авторитет суб'єкта політичної діяльності – це особливий ресурс, який нагромаджується протягом всього періоду його діяльності. Він є політичною капіталізацією суб'єкта політики, виражається обсягом публічної влади, тобто здатністю впливати на прийняття державних рішень, і вимірюється кількістю голосів на виборах; відсотками суспільної підтримки, яку фіксують соціологи; обсягом фінансових ресурсів, які він може залучити для реалізації своєї діяльності [2, с. 131]. Авторитет політика, який обіймає організаційну посаду, визначає рівень наступника, його „планку”, оскільки актуалізує порівняння наступника з попередником у володінні компетентністю використання ресурсів політичної організації заради її місії. Авторитет політика без компетентності неможливий. Навіть за допомогою PR та командної роботи він може бути доведений, але швидко зруйнується під час реальної політичної практики. Тому політична компетентність є важливою складовою авторитету політика. Руйнування навіть лише цієї складової руйнує і авторитет загалом. Нарешті, головний ресурс суб'єкта політичної діяльності – це влада, яка існує як складова публічної влади, що визначається ступенем впливу політика в суспільстві, або як уміння об'єднувати навколо себе суспільний загал.

Ресурси по-різному можуть визначати характер функціональної компетентності суб'єкта у здійсненні політичної діяльності. Так, брак ресурсів блокує політичну діяльність або суттєво обмежує здатність суб'єкта компетентно вести її. Такими ресурсами є інформація, організація, фінанси, кадри. Ресурсом, який результує політичну діяльність і повнота обсягу якого надає суб'єктові можливість максимально проявити свою компетентність у реальних діях, є влада. Вона має системоутворююче політичне значення, за неї й змагаються політичні діячі. Заради влади (її отримання, збереження і використання) суб'єкти політики прагнуть актуалізувати свою компетентність у вирішенні політичних завдань.

Визначати рівень політичної компетентності з огляду на політичну організацію, через яку транслюється впорядкованість політичної системи, в цілому неефективно, оскільки організаційна та інституційна компетенції недостатні для цього. Інакше було б достатньо політичному суб'єкту отримати статус або посаду з набором компетенцій як повноважень, прав і ресурсів. Але це не так, оскільки політична компетентність визначається у єдності організаційних та особистісних компетенцій, а насамперед особистісного потенціалу трудової – професійної – політичної діяльності та громадянської активності.

З точки зору управління, потенціал – це „закладені потенції, можливості виконання тих чи інших функцій при сприятливих умовах

розвитку здібностей, задатків, доведення їх до умінь і навичок” [3, с. 41 – 42]. У соціології праці розглядається категорія трудового потенціалу людини, яка визначає можливості і ефективність її участі в економічній діяльності. Потенціал передбачає професійні та особистісні характеристики працівника, зміст яких визначається вимогами виробничого процесу. Параметрично визначення потенціалу можна вважати збільшеним професійним і особистісним профілем працівника. Компонентами трудового потенціалу, за Б. Генкіним, є здоров’я, моральність, творчий потенціал, освіта, професіоналізм [4, с. 8 – 59]. Трудовий потенціал — це суттєвий фактор взаємодії суб’єктів в організації, оскільки визначає відкрито чи латентно рівень взаємних вимог сторін.

Трудовий потенціал — утворення комплексне. На нашу думку, необхідно акцентувати увагу на тому, що складові потенціалу визначають його рівні обумовленості та структурності. Так, здоров’я – це базовий рівень, який формує ґрунт для соціальних можливостей, визначає, перш за все, біологічні обмеження діяльності. Особливості здоров’я організму обумовлюють працездатність, здібності, темперамент (швидкість та силу перебігу психічних процесів), психосоматичні процеси тощо. Недарма під час виборів здоров’я політика розглядається як важлива умова відбору кандидата, оскільки хворобливість суттєво обмежує його дієздатність.

Моральність визначає, насамперед, складову соціального здоров’я, комунікативні можливості з позиції справедливості, чуйності, емпатії, солідарності — всього, що визначає мінливість або довготривалість людських відносин в цілому і є базовою для соціальності людини. Відтак моральність є соціальною характеристикою людини, проте, на відміну від біологічної характеристики, вона значною мірою може формуватися і змінюватися людиною.

Для політології проблема взаємовідношення політики і моралі стала навіть однією з найважливіших тем дослідження. Але дослідження політичної компетентності суттєво уточнює це питання, оскільки воно є базовим для соціального здоров’я політика (навіть при ефективності використання політичних ресурсів). Аморальність, соціальне нездоров’я викликають соціальний опір громадськості. Саме тому під час виборів використання неетичних, силових форм впливу на суспільство і докази аморальності політиків спрямовані на зменшення електорату кандидата на виборну посаду або зниження явки виборців.

Творчий потенціал спрямовується на вирішення проблем політичної діяльності у невизначених, нетипових ситуаціях. Він проявляється у впровадженні новацій та інновацій, у відповідальній поведінці в кризових процесах та умінні організувати діяльність не тільки на їх подолання, але й на прогнозування розвитку. Отже творчий потенціал є одним з провідних критеріїв вибору політиків, оскільки визначає впевненість населення у дієздатності політика в критичних ситуаціях. Здатність до змін структури і змісту політичної діяльності шляхом маневрування ресурсами,

успішність діяльності в ординарних та екстремальних умовах, аналітико-конструктивний, системний склад мислення – ці та інші професійно необхідні характеристики складають творчий потенціал політика, вони є змістовим компонентом його професіоналізму та освіченості. Рівень освіти загалом виражає ступінь оволодіння суб'єктом досвідом політичної діяльності, сформованості професійно-особистісної мотивації на розвиток і продуктивне використання творчого потенціалу. Тобто освіта визначає соціокультурну складову трудової діяльності суб'єкта політики. Вона може формуватися під час практичної діяльності. Але тоді вона має фрагментарний, системно неузгоджений характер. Відтак необхідно звернути увагу на якість освіти, яка теж визначає базову кваліфікацію професійних знань.

У політиці цей компонент компетентності лишається належно не осмисленим, адже під час зміни кадрів на важливі посади дуже часто призначаються люди малоосвічені або без належної професійної підготовки. Гострота цієї проблеми може частково знижуватися за допомогою політичних технологій і політичного консультування. Однак в цілому це питання у політиці не знімається.

Професіоналізм є якісною характеристикою суб'єкта діяльності, яка визначається мірою оволодіння ним сучасними засобами вирішення професійних завдань [5, с. 185]. Професіоналізм визначає відповідність знань, умінь, навичок сфері та рівню діяльності, відбивається у досвіді суб'єкта трудової діяльності. В. Співак розглядає професіоналізм як поєднання загальної освіти з вміннями і навичками, набутими в процесі роботи в конкретній організації, в специфічних її умовах [3, с. 42]. Професіоналізм політика пов'язується не лише з освіченістю, із знаннями у сфері політики, але й з вмінням їх застосовувати. Особливу роль у політичному професіоналізмі відіграє майстерність та мистецтво політика як вміння вирішувати політичні проблеми з мінімальними витратами і втратами, з максимальним політичним і соціальним ефектом шляхом використання влади та підвищення соціальної солідарності.

Обов'язковим компонентом політичного професіоналізму суб'єктів політичної організації (колективу) є комунікативна компетентність. Її зміст визначається специфікою організації та політичної ситуації, в якій вона функціонує, а також статусом і соціальною роллю особистості. По суті комунікативна компетентність – це вміння, знання, навички в організації взаємодії у діловій сфері політики. Від ступеня ефективності комунікацій в політичній організації часто залежать і якість рішень та їх реалізація.

З поняттям політичного професіоналізму тісно пов'язане поняття кваліфікації, основне значення якого – рівень підготовленості, придатності до певного виду праці. Тому термін „політичний професіоналізм” означає високу кваліфікацію, яка забезпечує успішне виконання обов'язків на конкретному робочому місці в конкретній політичній організації. Маємо на увазі те, що в структурі умінь працівника важливе значення мають

специфічні – контекстуальні – навички, набуті саме в певній політичній організації з урахуванням її особливостей та у специфіці її комунікацій.

Подібний склад потенціалу подає у своїй класифікації А. Погорадзе, який визначає структуру культурно-виробничого (особистісного) потенціалу працівника так: „...професійні знання, уміння, навички, які обумовлюють професійну компетентність (кваліфікаційний потенціал); працездатність (психофізіологічний потенціал); інтелектуальні, пізнавальні здібності (творчий потенціал); здатність до співробітництва, колективної організації і взаємодії (комунікативний потенціал); ціннісно-мотиваційна сфера (ідейно-світоглядний, моральний потенціал)” [6, с. 97]. До цієї системи В. Співак додає ще лідерський потенціал і потенціал до розвитку; тоді, як він вважає, структура трудового потенціалу буде повною.

Необхідно відзначити, що потенціал розвитку, запропонований В. Співаком, присутній в усіх означених складових, а тому доречно у них виокремлювати стан трудового потенціалу та потенціал його розвитку. До того ж психофізіологічний потенціал є складовою потенціалу здоров'я, відтак належить використовувати саме цю складову як рівнозначну. На нашу думку, доречно розмежовувати комунікативний та моральний потенціал. Лідерський потенціал слід використовувати рівнопокладеним з управлінським потенціалом, адже вони дещо перетинаються з професійним потенціалом, хоча у них домінують різні функції та структури: у професійному домінує значення здатності діяти, у лідерському – здатність вести за собою, в управлінському – здатність організувати працю людей.

Відтак узагальнення та уточнення трудового особистісного потенціалу індивідуального суб'єкта політики дає можливість використовувати таку структуру компонентів його політичного потенціалу: потенціал здоров'я, моральний потенціал, творчий потенціал, професійний потенціал, комунікативний потенціал, лідерський потенціал, управлінський потенціал. У цій структурі досить повно відображені його складові (якщо до них додати ще й освітній потенціал).

Найбільш поширеним у дослідженнях родового поняття компетенції є визначення процесу соціалізації суб'єкта, а отже компетентнісний підхід отримав поширення в освітній практиці. Ці набутки стають у пригоді в дослідженнях політичної соціалізації як набуття компетенцій у політичній сфері та досягнення професійних політичних компетенцій, що є наслідком не тільки опанування соціокультурних норм і цінностей у політичній сфері, але й активної творчої професійної діяльності в ній.

Освітня сфера відображає вимоги суспільства до підготовки майбутніх суб'єктів політики, отримання ними опосередкованої когнітивної (знання про політику), афективно-емоційної (ставлення до об'єкта політичного пізнання), мотиваційно-регулятивної (готовність до дій у політиці, її корегування), конативної (суб'єктної активності, яка поділяється на соціокультурну поведінку та діяльність у політиці) компетентності.

Сім'я та освіта є основними інститутами засвоєння соціокультурних норм політичної компетентності. А власне процес їх засвоєння є першим етапом формування політичної компетентності суб'єкта політики.

Другий етап визначений політичною практикою суб'єктів, коли набуті соціокультурні політичні компетенції взаємодіють з політичними інститутами і політичними об'єктами. Тому на цьому етапі відбувається засвоєння політичних об'єктивних безпосередніх (у знанні та досвіді взаємодії з об'єктивними політичними процесами), об'єктивованих, інституційних (у знанні та досвіді взаємодії з політичними інститутами, здійсненими та об'єктивованими суб'єктивною практикою), суб'єктивними (засвоєними суб'єктом політики) компетенціями. На цьому етапі формуються нові компетенції політичної діяльності.

Третій етап визначається трансформацією й коректуванням політичних соціокультурних компетенцій в результаті практики діючих суб'єктів, закріплення нових компетенцій в політичних інститутах і трансляція їх у підготовці майбутніх суб'єктів політики.

Політичні компетенції в освітній діяльності не є відособленими, а пронизують або перетинаються з ключовими компетенціями навчання та виховання людей, що відтворює соціокультурний простір в цілому та політичну практику зокрема.

Таким чином, в сучасній політичній теорії і практиці феномен політичної компетентності є одним з пріоритетів. Визначення функціональних ресурсів і структурних складових потенціалу політичної компетентності дозволяє об'єктивно й цілісно охарактеризувати діяльнісне поле сучасної професійної політики, формат відповідальності, моральної „чистоти” і публічності її суб'єктів. Функціональні ресурси політичної компетентності суб'єкта політики відображають відповідність суспільних вимог і очікувань його актуальним і потенційним можливостям. Вищий ступінь реалізації ресурсів політичної компетентності суб'єкта політики (інформаційно-інтелектуальних, кадрових, фінансових, адміністративних, організаційних тощо) і складових потенціалу (здоров'я, моральний потенціал, творчий потенціал, професіоналізм, комунікативний потенціал, лідерський потенціал, управлінський потенціал, освітній потенціал) характеризують професійну політичну діяльність як компетентнісно-орієнтовану, що забезпечує ефективну і результативну конверсію вимог політичної системи у конкретні політичні, суспільно значущі рішення.

Література:

1. **Парамонов Д. О., Кириченко В. В.** Административный ресурс в избирательных кампаниях: Научная монография. – Ростов н/Д., 2003. – 80 с.
2. **Латфуллин Г. Р., Новичков Н. В.** Политическая организация: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2007. – 656 с.

3. **Спивак В. А.** Организационное поведение и управление персоналом. – СПб.: Питер, 2000. – 416 с.
4. Основы управления персоналом / Под ред. Б. М. Генкина. – М.: Высш. шк., 1996. – 383 с.
5. Политический менеджмент: Учеб. пособие / Под общ. ред. В. И. Жукова, А. В. Карпова, Л. Г. Лаптева, О. В. Шаброва. – М.: Изд-во Института психотерапии, 2004. – 944 с.
6. **Погорадзе А. А.** Культура производства: сущность и факторы развития. – Новосибирск: Наука. Сиб. отделение, 1990. – 208 с.

УДК 321.015 : 316.752

Еволюція доктрини субсидіарності: ціннісний вимір

Тетяна Панченко,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Харківського національного університету

ім. В. Каразіна

У статті здійснено спробу виокремити ціннісні основи доктрини субсидіарності на основі аналізу вчень Аристотеля, Фоми Аквінського, Й. Альтузіуса, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, В. фон Гумбольдта, а також соціальної доктрини Католицької церкви. Відтворення еволюції розвитку ідеї субсидіарності, викладеної у працях видатних мислителів і в католицьких текстах, дозволяє виокремити такі її ціннісні основи: людина, свобода, відповідальність, справедливість, соціалізація, загальне благо.

Ключові слова: субсидіарність, цінності, Альтузіус, католицька соціальна доктрина.

In the paper the author makes an attempt to single out the values of the doctrine of subsidiarity on the base of analysis of doctrines of Aristotle, Thomas Aquinas, J. Althusius, J. Locke, Ch. Montesquieu, W. von Humboldt and also social doctrine of the Catholic church. The recreation of evolution development of the idea of subsidiarity, represented in works of prominent thinkers and catholic texts allows to name such value bases: human, freedom, responsibility, justice, socialization, common weal.

Keywords: subsidiarity, values, Althusius, catholic social doctrine.

В останні десятиріччя до ідеї, доктрини та принципу субсидіарності прикута пильна увага європейської та світової наукової спільноти. Це зумовлено тим, що субсидіарність багато дослідників розглядають як провідний принцип розбудови Європейського Союзу. Разом з тим, численні

інтерпретації принципу субсидіарності викликають досить неоднозначні оцінки щодо життєздатності цього принципу, який є, передусім, основою розподілу повноважень між загальноєвропейськими структурами та державами-членами ЄС, вимагаючи максимального наближення до громадян, максимальної можливості набуття досвіду та максимальної ефективності. Одночасне захоплення ідеєю субсидіарності та скепсис щодо дієвості відповідного принципу підживлює науковий інтерес до цієї доктрини та її ціннісних основ, визначити які можливо при зверненні до джерел ідеї субсидіарності та її еволюції.

Спроби дослідження еволюції ідеї субсидіарності здійснювалися, передусім, західними дослідниками, які, звертаючись до витоків субсидіарної доктрини, намагались визначити її роль у майбутньому європейської розбудови. Особливої уваги заслуговують, зокрема, праці японського дослідника європейських проблем К. Ендо, німецького політичного філософа Г. Отфріда, американського правознавця В. Демонда, норвезького політолога А. Фоллесдаля, німецького соціолога В. Брукса, а також російських дослідників С. Большакова, Г. Бікулової, Є. Каракуляна. Усі вони так чи інакше зачіпають проблему ціннісних засад субсидіарності, але зосереджуються на питаннях чи то історії ідеї, чи то зв'язку субсидіарності з іншими принципами соціальної філософії, політики і права, чи то порівняння різних аспектів субсидіарності тощо. Питання ж ціннісних основ субсидіарності висвітлюються фрагментарно, а у вітчизняній літературі вони не висвітлюються взагалі. Хоча останнім часом до принципу субсидіарності все частіше звертаються наші політики й науковці в контексті демократизації системи державного управління та місцевого самоврядування України.

Метою цієї публікації є виявлення ціннісних основ субсидіарності на основі аналізу соціально-філософських та релігійних витоків доктрини.

Загальновизнаним „батьком” ідеї субсидіарності вважається середньовічний німецький юрист і теоретик держави Й. Альтузіус. Та оскільки його концепція субсидіарно структурованого суспільства з'явилася в результаті переосмислення вчень Аристотеля і Фоми Аквінського, окремі дослідники (зокрема, Д. Дітріх [1], Ш. Миллон-Дельсоль [2], А. Фоллесдаль [3], С. Большаков [4]) витоки доктрини пов'язують з їх роздумами про людину, суспільство і державу. Зокрема, Аристотель, критикуючи Платона за те, що він надміру велику роль приписує державі, головним у полісному житті вважає громадянина – істоту політичну, оскільки він бере участь в управлінні, виробленні законів, заснованих на справедливості та націлених на загальне благо. Для досягнення своїх цілей окрема людина об'єднується з іншими людьми, отже суспільна ієрархія, за Аристотелем, будується знизу вгору: політична істота – політична сім'я – політична громада – держава. Таким

чином, Аристотель закладає ідейну передумову субсидіарності, вказуючи, що саме людина як істота політична відчуває відповідальність за власні дії як перед самою собою, так й перед суспільством у цілому.

Концепцію Аристотеля розвиває Фома Аквінський. Він називає людину істотою соціальною і політичною, для якої найбільш природним є життя усередині соціальної спільноти. Як і Аристотель, Аквінат вважає, що уклад життя в державі, яка є витвором людського мистецтва, має бути справедливим й диктуватися нормами права і законами, котрі він поділяє на Божі й природні. Як послідовнику Аристотеля та майбутньому ідейному натхненнику католицької соціальної доктрини, Фомі Аквінському Д. Дітріх і А. Фоллесдаль приписують і вклад у розвиток ідеї субсидіарності. Хоча ідеї середньовічного філософа про пріоритет держави і церкви як витворів Божого порядку над особистою зацікавленістю природного порядку мають мало спільного з сучасними трактуваннями субсидіарності. Проте можна сказати, що Аристотель та Аквінат, авторство яких стосовно ідеї субсидіарності досить умовне, заклали основні ціннісні основи, які з часом були розвинуті доктриною субсидіарності та іншими доктринами минулого й сучасності. Це цінності людини (Аристотель), соціалізації (Фома Аквінський), відповідальності, справедливості та загального блага (Аристотель і Фома Аквінський).

Та нагадаємо, що загальновизнаним автором субсидіарної ідеї є Й. Альтузіус, який свою концепцію субсидіарно структурованого суспільства презентував у праці „*Politica Methodice Digesta*” (прямий переклад — „Політика, методично викладена”, осучаснений — „Систематичний аналіз політики”) (1603).

Відправним пунктом теорії Альтузіуса була не людина, а взаємозалежний устрій політичних спільнот. Йдучи за Аквінатом, Альтузіус вважав, що „жодна людина не самостійна”, а тому не може жити комфортно, будучи ізольованою від суспільства. Ключову роль в теорії політики Альтузіуса відіграють консоціації — об'єднання людей (від сім'ї до держави). На найнижчому рівні, за Альтузіусом, міститься сім'я як приватна й природна консоціація; на наступному рівні — приватні й громадянські консоціації — коледжі, стани, корпорації, учасники яких пов'язані різними професійними й приватними інтересами; далі — суспільні консоціації (міста і провінції); на вищому рівні — універсальна консоціація — держава. Окрім того, Альтузіус допускав можливість існування ще одного, найвищого рівня — конфедерації як функціонально і політично обмеженого об'єднання кількох держав. Кожен вид консоціації, згідно з Альтузіусом, має своє цільове призначення. Процес об'єднання в консоціації та організованість наступного рівня має відбуватися субсидіарно, тобто доповнюючи одне одного. „Оскільки суспільні консоціації утворюються з приватних, то вони повинні доповнювати, а не поглинати їх” [цит. за 6, с. 128 - 129]. Субсидіарний характер діяльності вищих рівнів консоціацій по відношенню до нижчих є нормою соціальної

взаємодії в теорії Альтузіуса, що передбачає максимальну самостійність консочіації в реалізації власної активності та сприяє зростанню ефективності всієї системи. Роздуми Альтузіуса про консочіативний суспільний устрій з часом трансформувались у формулу, згідно з якою рішення мають прийматися на найнижчому рівні, що сьогодні є найбільш поширеним трактуванням принципу субсидіарності.

Таким чином, субсидіарність у розумінні Альтузіуса являє собою певний баланс між автономією і солідарністю різнорівневих консочіацій, який досягається завдяки тому, що кожний рівень користується одночасно частиною автономії та виконує коло обов'язків, які накладаються на нього правом користатися тими чи іншими благами спільного життя в консочіації. Консоніація передбачає не лише зобов'язання правителів, що представляють державу як універсальну консочіацію, але і їх зобов'язання діяти в інтересах підтримки загального соціального і політичного балансу. Консоніація потребує солідарності у вирішенні справ, які безпосередньо не зачіпають сферу інтересів того чи іншого рівня системи, та досягнення консенсусу з усіх питань життєдіяльності суспільства.

В теорії Альтузіуса відбувається певна трансформація окремих цінностей, що були виокремлені зчень Аристотеля і Фоми Аквінського. Зокрема, за Альтузіусом, спільнота цінніша за окрему людину, а солідарність цінніша за справедливість. Проте цінності відповідальності і суспільного блага залишаються такими ж значущими. Окрім того, з'являються нові ціннісні орієнтири, що відображають сутність субсидіарності – автономія, самостійність певної спільноти тощо.

Такий набір цінностей зазнав трансформації у працях Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, В. фон Гумбольдта, яких К. Ендо вважає засновниками поширеного в наші дні лібертаріанського способу інтерпретації субсидіарності. Японський дослідник апелює, передусім, до думки Дж. Локка про те, що влада уряду має бути обмежена у випадках, коли люди можуть самі вирішувати свої проблеми, а також до твердження Ш.-Л. Монтеск'є, що державні функції мають бути вторинними, допоміжними та до ідеї В. Гумбольдта, що держава не має втручатися, якщо люди мають засоби для досягнення своїх цілей [5].

Саме цим лібертаріанським, а не альтузівським трактуванням субсидіарності керувалися автори конституцій США і Швейцарії. Зокрема, як стверджували батьки-засновники США у статтях „Федераліста”, Конституція США розроблялась таким чином, щоб залишити вирішення більшості питань в компетенції штатів. Федеральному уряду слід виконувати лише ті обов'язки, з якими окремі штати не могли б ефективно впоратися самостійно [див. 7]. Аналогічні думки про шкоду централізації та користь самоорганізації висловлювали американські президенти Т. Джефферсон і А. Лінкольн, французький дослідник А. де Токвіль, сучасний американський політолог В. Остром. Усі вони об'єднують європейську традицію субсидіарності та американську традицію

федералізму. Саме лібертаріанський спосіб інтерпретації субсидіарності, котрий цінність автономії людини і певних спільнот ставить понад усе, є основою негативної концепції субсидіарності, яка домінує в європейській соціально-політичній думці. Негативна концепція або трактування субсидіарності вимагає обмеження втручання вищої суспільної організації у справи нижчої у випадку, якщо остання спроможна впоратися з пролемою самостійно. В принципі негативна концепція та лібертаріанське трактування субсидіарності наближаються до загальнодемократичної вимоги обмеження влади і ліберального протесту проти втручання держави в особисті та громадські справи.

Проте саме альтузізівське розуміння субсидіарності стало основою для католицької соціальної доктрини, вклад якої у розвиток цієї ідеї вважається визначним. Концепція Альтузіуса була прийнята та розвинута католицизмом у критичний для церкви період реформації. Щоправда, оскільки католицька соціальна доктрина утверджувалася в часи, коли середньовічна Європа перетворювалася на сучасний Захід, а отже особистість звільнялася від солідарних, общинних зв'язків, які її сковували, автономія общини або певної спільноти у цій доктрині стає вторинною у порівнянні з автономією особи. Апологети католицизму звертаються до субсидіарності в контексті гармонізації інтересів приватної і суспільної сфер життя, людини і суспільства, суспільства і держави. Цей аспект субсидіарності в літературі визначається як нетериторіальна або горизонтальна субсидіарність [5], що виходить з органічного поєднання індивідуальних і колективних засад суспільних відносин, передбачає свободу і відповідальність частини стосовно цілого. Передусім, з подачі католицизму, принцип субсидіарності спонукує не лише до самостійності, але й до допомоги і самопомоги [8].

Питання про необхідність і міру втручання вищих суспільних одиниць (передусім, держави) у справи нижчих порушується уперше в енцикліці папи римського Лео XIII „*Rerum Novarum*” (1891 р.) в контексті соціального захисту робітників від капіталістичної експлуатації. По суті цією енциклікою було закладено основи позитивної концепції субсидіарності, яка вимагає певних зобов'язань від вищих організацій по відношенню до нижчих. Та сам принцип субсидіарності формулюється уперше в енцикліці 1931 року папи Пія XIII „*Сороковий рік. Про реконструкцію соціального порядку*” та послідовно розвивається у папських енцикліках 1961, 1986, 1991 років і Катехізисі Католицької церкви (1992 р.).

Показово, що всесвітнє визнання принцип субсидіарності отримує завдяки енцикліці 1931 року. На неї й досі часто посилаються в документах ЄС та роз'ясненнях до них. Зазвичай цитується така частина енцикліки: „Не можна змінювати або порушувати цей найважливіший принцип соціальної філософії: повноваження, які вони здатні здійснювати з власної ініціативи і власними засобами, не повинні бути відібрані у людей та передані до громади, так було б несправедливо і суттєво порушило б

громадський порядок, якщо забрати у нижчого соціального утворення функції, які воно може здійснювати саме, і передати їх соціальному утворенню вищого порядку. Єдина мета будь-якого суспільного втручання полягає в тому, щоб допомогти членам суспільства, а не знищити або поглинути їх” [9, р. 79]. У цьому папському посланні уперше поєднується розвинута протягом сторіч негативна та порівняно нова позитивна концепції субсидіарності. З одного боку, субсидіарність передбачає, що суспільство, держава чи влада вищого рівня можуть втручатись у сферу діяльності індивіда, спільноти чи влади нижчого рівня лише тією мірою, в якій вони продемонстрували свою неспроможність. З іншого боку, субсидіарність прямо передбачає втручання — суспільство, держава чи влада вищого рівня не лише має право, а й повинна втручатись у сферу діяльності індивіда, спільноти чи влади нижчого рівня. Проте це втручання передбачає не підміну (заміщення), а певний тип допомоги, яка заохочує до власної ініціативи.

Якщо формулювання, запропоноване у цій енцикліці, більш-менш універсальне, тобто може поширюватися на ієрархічні відносини територіального і нетериторіального походження, то наступні три енцикліки стосувалися передусім нетериторіальної або горизонтальної субсидіарності. Найбільш докладно формулювання цього аспекта субсидіарності подається в енцикліці „Економічна справедливість для всіх” (1986 р.), де зазначено: „Основною нормою, що дозволяє визначити обсяг і межі державного втручання, є принцип субсидіарності. Цей принцип означає, що уряд для того, щоб захистити фундаментальну справедливість, повинен запроваджувати лише ті ініціативи, які перевищують можливості окремого індивіда чи групи індивідів, котрі діють незалежно одне від одного. Уряд не має підмінювати або руйнувати малі спільноти й індивідуальну ініціативу. Напаки, він має допомагати їм діяти більш ефективно задля досягнення соціального благополуччя й доповнювати їхні дії там, де вимоги справедливості перевищують їхні можливості” [10, р. 124].

Вінець розвитку католицької субсидіарності представлений у новому Катехізисі Католицької церкви [11]. Він був укладений 1992 року та увібрав у себе провідні ідеї папських послань. Принцип субсидіарності згадується у статті „Суспільний характер людського покликання”, де наводяться аргументи щодо потреби людини в суспільному житті, необхідності соціалізації, яка розвиває „здатність ініціативи та почуття відповідальності”, „допомагає гарантувати права особистості” [11, ст. 1882]. Проте, наголошується у цій статті, соціалізація приховує й небезпеки. Надмірне втручання держави може загрожувати особистій свободі та ініціативі. Тому церковне вчення виробило принцип субсидіарності, згідно з яким „спільнота більш високого рівня не має втручатися у внутрішнє життя спільноти більш низького порядку, відбираючи у неї компетенції; вона має підтримувати її у випадку необхідності й допомагати їй координувати свої

дії з іншими компонентами суспільства для досягнення спільного блага” [11, ст. 1883]. У такій же редакції принцип субсидіарності подається в енцикліці Івана Павла II „Сотий рік” [див. 12]. Але в тексті Катехізису до цього додається, що він „суперечить будь-якій формі колективізму. Він встановлює межі втручання держави. Він спрямований на гармонізацію відносин особистості та суспільства” [11, ст. 1885].

Звернення до папських енциклік і тексту Катехізису дозволяє виокремити ціннісні основи католицької субсидіарності: людська особистість „є та має залишатися принципом, суб’єктом та метою усіх соціальних структур” [11, ст. 1892], адже її гідність „укорінена в створенні її за образом і подобою Господа” [11, ст. 1700]; свобода як „вкорінена у розумі та волі здатність діяти чи не діяти, робити те чи інше й здійснювати свідомі вчинки з власної ініціативи” [11, ст. 1731]; відповідальність „за свої дії тією мірою, в якій вони здійснюються добровільно” [11, ст. 1734]; соціалізація, яка є „природною тенденцією людей об’єднуватися для досягнення цілей, що переважають їх індивідуальні можливості” [11, ст. 1882]; справедливість, яка вимагає, щоб „кожен був відданий спільнотам, до яких належить, та поважав владу, відповідальну за загальне благо” [11, ст. 1880]; загальне благо складається з трьох елементів: „дотримання та заохочення фундаментальних прав особистості, благоденство, тобто розвиток духовних та світських благ суспільства, мир і безпека суспільства та його членів” [11, ст. 1925].

Наведений нами перелік цінностей католицької субсидіарності певною мірою узгоджується з основними цінностями католицизму та християнства загалом. У католицькій соціальній доктрині поєднані ціннісні основи соціального буття, які вироблялися протягом століть та свого часу були осмислені Аристотелем, Фомаю Аквінським, Й. Альтузіусом та іншими мислителями. В результаті агрегації і переосмислення цих ціннісних засад з’являється доктрина субсидіарності, яка має широкий спектр застосування – в економіці, юстиції, освіті, політиці тощо. Сьогодні вона широко обговорюється як принцип розподілу повноважень між різними рівнями управління, зокрема між наддержавним і державним рівнями в структурі ЄС, та між центральною і місцевою владою в межах окремої держави. Однак ціннісні основи субсидіарності, як правило, залишаються поза цим обговоренням. Науковці й політики, звертаючись до субсидіарності, концентруються, як правило, на суто процедурних питаннях, внаслідок чого принцип субсидіарності часто сприймається як суперечливий та навіть неефективний. Тим часом, розробляючи процедурні питання щодо застосування принципу субсидіарності, слід керуватися її ціннісними основами, які цілком відповідають провідним загальнолюдським цінностям.

Висновки

1. Джерела субсидіарної ідеї окремі дослідники пов'язують з іменами Аристотеля і Фоми Аквінського, які заклали основні ціннісні засади, які з часом були розвинуті доктриною субсидіарності. Це цінності людини (індивідуальної свободи), соціалізації, відповідальності, справедливості і загального блага. Цей набір цінностей у дещо трансформованому вигляді представлений в концепції субсидіарно структурованого Альтузіуса, який є загальноновизнаним засновником доктрини субсидіарності, та у працях Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, В. Гумбольдта, яких вважають авторами лібертаріанського способу інтерпретації субсидіарності. У баченні Альтузіуса спільнота цінніша за окрему людину, солідарність цінніша за справедливість, а автономія певної спільноти виокремлюється як важливий ціннісний орієнтир. Цю думку цілком поділяють засновники лібертаріанського трактування субсидіарності, але для них особистість є провідним смислом суспільних відносин.

2. Ціннісні основи субсидіарності найповніше розвиває католицька соціальна доктрина, яка у своєму її трактуванні скоріше наближається до Альтузіуса, ніж до лібертаріанців. При цьому католицька соціальна доктрина поєднує негативне і позитивне трактування субсидіарності, спонукаючи нижчі суспільні одиниці до самостійності та вимагаючи від вищих організацій допомоги при нездатності нижчих самостійно розв'язати ту чи іншу проблему. Відтак у ній перелік цінностей субсидіарності, виокремлений з вчень Аристотеля і Фоми Аквінського, залишається у незміненому вигляді.

3. Хоча поняття субсидіарності не є загальноновизнаним, його ідеї властиві для всієї історії європейської політичної думки. В цьому сенсі можна погодитися з К. Ендо, який називає субсидіарність „типовим продуктом європейської або західної політичної культури” [5]. Саме тому звернення до ціннісних основ субсидіарності уявляється вельми продуктивним при виробленні процедурних питань стосовно застосування принципу субсидіарності як механізму розподілу повноважень між різними рівнями прийняття рішень.

Література:

1. **Dietrich J.** Regionalpolitische Konsequenzen aus dem Prinzip der Subsidiarität: die Regionen als Strukturelemente einer föderalen Europäischen Union [Електронний ресурс] / J. Dietrich. – Режим доступу: <http://www.snaifu.de/jens.dietrich.htm>
2. **Millon-Delsol C.** L'état subsidiaire... Ingerence et non-ingérence de l'état: le principe de subsidiarité aux fondements de l'histoire européenne / Chantal Millon-Delsol. – Paris; Presses Universitaires de France, 1992.
3. **Follesdal A.** Subsidiarity [Електронний ресурс] / Andreas Follesdal. – Режим доступу: <http://folk.uio.no/andreasf/ms/subsid.rtf>.

4. **Большаков С. Н.** Принцип субсидиарности в современном демократическом управлении: концептуальные подходы и проблемы практической реализации: Дис. ... д-ра полит. наук: 23.00.02 - политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии / С. Н. Большаков. - СПб., 2006. - 372 с.

5. **Endo K.** The Principle of Subsidiarity: From Johannes Althusius to Jacques Delors [Електронний ресурс] / Ken Endo. - Hokkaido University, 1993. - Режим доступа: [http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/15558/1/44\(6\)_p652-553.pdf](http://eprints.lib.hokudai.ac.jp/dspace/bitstream/2115/15558/1/44(6)_p652-553.pdf)

6. В поисках гражданского общества; НовГУ имени Ярослава Мудрого. - Великий Новгород, 2008. - 400 с. (Серия „Научные доклады”; Вып. 5).

7. Федералист. Политические эссе Александра Гамильтона, Джеймса Мэдисона и Джона Джея. - М. : Весь мир, 2000. - 592 с.

8. **Brucks W.** Subsidiaritat: Definition und Konkretisierung eines gesellschaftlichen Strukturprinzips [Електронний ресурс] / Werner Brucks. - Soziologisches Institut der Universitat Zurich. - Online Publication. September, 1997. - Режим доступа: http://socio.ch/demo/t_wbrucks.htm

9. Quadragesimo Anno (The Fortieth Years) On Reconstruction of the Social Order. - Encyclical of Pope Pius XI issued on May 15, 1931. - [Електронний ресурс]. - Режим доступа: http://www.osjspm.org/majordoc_quadragesimo_anno_officialtext.aspx

10. Economic Justice for All. Pastoral Letter on Catholic Social Teaching and the U.S. Economy. - U.S. Catholic Bishops, 1986. - [Електронний ресурс]. - Режим доступа: http://www.osjspm.org/economic_justice_for_all.aspx

11. Катехизис Католической Церкви. - [Изд. 4-е]. - М.: Культурный центр Духовная библиотека, 2001. - 813 с.

12. Centesimus Annus. The Hundredth Year. - [Електронний ресурс]. - Режим доступа: http://www.osjspm.org/majordoc_centesimus_annus_official_text.aspx

УДК 321.02

Особливості функціонування політичних партій в процесі демократизації сучасного суспільства

Наталія Ісхакова,
кандидат політичних наук,
доцент кафедри політології та соціальних технологій
Національного авіаційного університету

Демократизація сучасного суспільства — це цілеспрямований процес зміни політичного режиму, його структурних елементів і зв'язків. В цих умовах функціонування політичних партій набуває якісно нових характеристик. У статті розглядається роль політичних партій та інших недержавних політичних інститутів в період становлення демократії в авторитарних країнах Латинської Америки та Південної Європи у порівнянні з посткомуністичними суспільствами Східної Європи та колишнього СРСР.

Ключові слова: демократизація, політичний режим, авторитаризм, тоталітаризм.

The democratization of modern society is a purposeful process of political regime changing, its structural elements and connections. Thus, the functioning of political parties acquires new quality descriptions. In the article the role of political parties and other non-state political institutes is examined in the period of becoming a democracy in post-authoritarian countries of Latin America and South Europe in comparison with post-communist societies of Eastern Europe and former USSR.

Keywords: democratization, political regime, authoritarianism, totalitarianism.

Сучасна політична партія є добровільним об'єднанням громадян та засобом їх участі у формуванні та здійсненні державної влади. Завдяки цьому політичному інституту громадяни стають суб'єктами політичного

життя країни. Головне функціональне завдання політичних партій полягає в тому, щоб акумулювати суспільні інтереси і сприяти їх організованому й цілеспрямованому просуванню в процесі прийняття політичних рішень. Одночасно партії є й інструментом мобілізації суспільної підтримки в конкурентній боротьбі за владу. Мобілізація відбувається на основі ототожнення змісту суспільних інтересів і партійних програм. Розвинута партійна система — запорука розвитку громадянського суспільства.

Завдяки політичній реформі в Україні істотно зросла роль політичних партій у житті суспільства. Та все ж сучасні українські партії не знаходять чітких соціальних адрес. І це можна зрозуміти. У нас соціальна стратифікація суспільства зазнала трансформації від соціальної рівності, заснованої на централізованій економіці з розподільчими функціями, до глибокої соціальної нерівності, що виникла на основі впровадження нових форм економічного життя. Наслідком стала зміна соціального становища окремих груп та індивідів у системі суспільного виробництва, тобто докорінна зміна статусів, рівня доходів, формальних і неформальних соціальних зв'язків, що відбилося на деформації системи соціальної ідентифікації. Втрата механізму ідентифікації в соціально-економічній сфері стає причиною низького рівня групової самосвідомості та організованості соціальних верств. Добровільні асоціації чи об'єднання, які мають забезпечувати стабільну участь населення в суспільно-політичному житті, хоча і є дуже, так би мовити, різновекторними, не здатні організовувати дії індивідів на основі їх спільних інтересів. Так, соціологічні центри фіксують, що 82 – 88 % громадян (в останні 15 років) не належать до жодної з громадських, політичних організацій чи рухів, що свідчить про стійку тенденцію низького рівня здатності до активних колективних дій у політичній сфері. Отже процес впровадження стандартів громадсько-політичної діяльності, норм колективної участі в політиці, способів політичної взаємодії соціальних груп як передумови ціннісної стабілізації в суспільстві проходить мляво. Внаслідок цього українське суспільство лишається слабо консолідованим.

Відтак особливого значення набуває розгляд проблеми участі громадян у становленні демократичних політичних інститутів із залученням теоретичного й емпіричного матеріалу щодо країн, у яких становлення нового суспільного порядку триває вже чимало часу. Дослідження політичних партій в трансформаційних суспільствах ускладнюється значною різницею в процесах демократизації авторитарних країн Латинської Америки, Південної Європи і посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи. Отже трансформаційні моделі поставторитарних і посткомуністичних суспільств, напрацьовані в сучасній політичній науці, необхідно застосовувати з урахуванням конкретних історичних умов існування суспільства та взаємозв'язків, інститутів, норм, ролей тощо, сформованих у ньому.

Поєднання вироблених теоретичних положень щодо функціонування політичних партій і теоретико-аналітичних матеріалів щодо світових демократичних трансформацій дає можливість підвищувати прогнозованість суспільного розвитку, оптимізувати пошук шляхів інтегрування громадян у нове соціально-політичне середовище, від чого залежить стабільність політичної системи.

Базуючись на концепціях трансформаційних процесів авторитарних суспільств, запропонованих Д. Растоу, Ф. Шміттером і А. Пшеворським, можна зробити певні узагальнення стосовно ролі недержавних політичних інститутів (політичних партій, громадських організацій, асоціацій, об'єднань тощо) на різних стадіях демократичних перетворень.

Процес делегітимізації авторитарного режиму внаслідок кризи його державних органів і розколу авторитарного блоку в середовищі еліт руйнує усталену систему відносин громадян з владними інститутами. Зниження державного контролю соціально-політичних відносин розширює можливості для активізації політичної діяльності людей. Прикладами може бути Іспанія 1970-х років, де на стадії лібералізації було послаблено переслідування робітничих рухів, а також Бразилія 1980-х років, де активізувалися молодіжні організації.

Послаблене державне регулювання неpolітичної сфери суспільства дає можливість артикуляції інтересів соціальних груп, самоідентифікації індивідів, хоча й з значними політичними, ідеологічними, культурними обмеженнями. Суворе регламентація політичної активності мас, обмеження політичних дискусій та можливості громадян впливати на органи влади не виключали існування „обмеженого плюралізму” у різних сферах суспільного життя.

Дозвіл на діяльність неконтрольованих державою організацій, на страйки, мітинги та інші акції масового протесту, запровадження альтернативних виборів дає можливість розширювати групові форми впливу на владу (голосування, участь в асоціаціях, масових рухах тощо). Підвищення рівня колективного залучення до політичного процесу породжує певні наслідки у соціально-політичній сфері. Це стабілізація системи потреб і соціальних очікувань, засвоєння нової системи ролей і норм поведінки, забезпечення каналів недержавного регулювання політичної активності, усвідомлення цілей в політичній сфері через розвиток групової самосвідомості. Все це підштовхує індивідів і групи як суб'єктів політики до моделі суспільно-організованої демократії (А. Пшеворський). Так, у поставторитарних Іспанії і Португалії, незважаючи на те, що там на початок демократизації не було недержавних організацій, вже у 1990-х роках роль профспілок, партій і рухів стала досить відчутною.

Рівень конкурентності та конфліктності нової партійної системи, що спирається на широку підтримку соціальних груп, може або сприяти, або ставати на заваді формуванню нових ідентичностей (класових, професійних тощо), виокремленню суспільних інтересів, а відтак і

успішному формуванню нової мотиваційної та когнітивної структур свідомості особи — усвідомлення потреб та інтересів, формування нової системи політичних цінностей, соціально-політичних настановлень.

Роль політичних партій та організацій в ході демократизації поставторитарних країн полягає в активізації широких верств населення в різних формах політичної участі, кооперуванні громадян в добровільні об'єднання, різного роду колективи, у встановленні формальних правил унормування політичної діяльності соціальних груп та індивідів.

Успішність процесу демократизації безпосередньо залежить від адаптованості громадян до нової політичної системи, встановлення нового стійкого взаємозв'язку людини і політичної влади на основі раціонального ставлення до політичних інститутів і структур демократичного політичного режиму. Соціальна солідарність щодо демократичних процедур і норм соціально-політичного порядку встановлюється в результаті взаємодії різних груп та індивідів у політиці.

Функціонування політичних партій та інших недержавних політичних інститутів в умовах трансформації тоталітарного режиму має інші особливості. Виходячи з актуальності проблеми, ми зосереджуємося на аналізі концепцій трансформаційних процесів Східної Європи, а також кількох пострадянських суспільств [2; 3].

Криза державної і політичної системи в цілому, як і в попередньому випадку, має наслідком втрату легітимності політичного режиму, що базувалася на ідеологічній основі та виправдовувала ієрархічно побудований взаємозв'язок людини з державою. З кінця 1950-х років у країнах Східної Європи та з 1970-х років в СРСР штучно внесенні в масову політичну свідомість (шляхом цілеспрямованої пропаганди й системи політичної просвіти) комуністичні цінності втратили своє значення для легітимації влади. Стала домінувати модель політичної соціалізації, суть якої полягала в тому, що цілі політичного розвитку комуністичного суспільства перестали бути внутрішніми переконаннями особи. Соціальні інтереси не були представлені в політичній системі, що призводило до прихованого негативного ставлення соціальних груп та індивідів до держави, політичної системи та її інститутів.

Процес лібералізації режиму в посткомуністичних країнах, на відміну від поставторитарних суспільств, пов'язаний з нестабільністю економічних, соціальних і правових систем. У політичній сфері відмова від панування однієї партії, народження чи пожвавлення громадських та політичних організацій не отримує широкої підтримки з боку населення через деформованість суспільних груп, їх інтересів та відносин. Відтак впровадження нових політичних цінностей, моделей політичної поведінки, стійких форм участі у політичному процесі відбувається повільно та має неоднаковий характер у різних країнах. У пострадянських Білорусі й Росії і через десять років (у 1999 - 2000 роках) зберігалася стійка тенденція прихильності громадян до попереднього суспільно-політичного ладу

та менша зорієнтованість на західний шлях розвитку на відміну від посткомуністичних Польщі та Угорщини.

Можна простежити вплив процесів демократизації у посткомуністичних та пострадянських країнах на характер функціонування політичних партій та організацій, виділивши таку кореляцію: рівень громадської активності – рівень легітимації нового політичного режиму. Так, на початок 1990-х років в Угорщині, Польщі та Росії рівень громадської активності був однаково низьким, а в 1999 – 2000 роках рівень підтримки демократичного режиму (демократичних інститутів як оптимальної форми державного правління) в Польщі й Угорщині був відчутно вищий, ніж у Росії, де спостерігається тенденція до його зниження. Можна стверджувати, що, на відміну від поставторитарних суспільств, інтенсивність адаптації населення до демократичних політичних інститутів і процедур менше залежить від активізації інститутів громадянського суспільства, а більше від інших факторів — рівня заідеологізованості масової свідомості, збереження механізму енкультурації, рівня соціальної дезінтеграції суспільства.

В результаті аналізу діяльності політичних партій та інших недержавних організацій в ході демократизації поставторитарних та посткомуністичних суспільств можна говорити про неоднорідність їх впливу та виокремити такі основні критерії порівняння: тривалість ціннісної адаптації масової політичної свідомості, інтенсивність політичної мобілізації мас, рівень лояльності населення до демократичного режиму.

Зорієнтованість населення поставторитарних країн на цінності попереднього суспільно-політичного та економічного ладу менша, ніж у населення посткомуністичних суспільств, де на початковій стадії демократизації спостерігалися такі загальні риси масової політичної свідомості, як патерналістські очікування в соціально-економічній сфері, незацікавленість у політичній участі, недостатній рівень політичної освіченості, недовіра до інститутів влади.

У поставторитарних суспільствах лібералізація режиму призводить до активізації населення, а в посткомуністичних – до пасивного неприйняття змін. Діяльність недержавних політичних інститутів у поставторитарних країнах більше сприяє залученню населення в якості групових суб'єктів до політичних відносин, ніж у посткомуністичних суспільствах, де політична активність громадян не носить постійного інституціоналізованого характеру за браком практики вираження інтересів соціальних груп організаційними структурами.

Лояльність населення до демократичного політичного режиму в поставторитарних суспільствах залежить від успішності функціонування політичних інститутів і представлення групових інтересів — на відміну від посткомуністичних суспільств, де лояльність до нових політичних інститутів і процедур прямо залежить від успішності економічних перетворень.

На основі аналізу закономірностей процесів демократизації суспільств можна визначити загальні умови функціонування політичних партій:

- делегітимізація режиму руйнує усталену систему взаємозв'язку людини і політичної системи внаслідок кризи державних інститутів та децентралізації влади;
- соціальна дезорієнтація населення, викликана деформацією соціальної та економічної системи суспільства і наслідками руйнації соціальних зв'язків, статусів і ролей, системи норм та взірців поведінки;
- лібералізація режиму розширює можливості політичної діяльності індивідів і соціальних груп у процесі реалізації своїх прав та інтересів;
- активізація недержавних інститутів сприяє організованій участі громадян у політичному процесі і впровадженню громадянських норм та правил поведінки; формування партійної системи забезпечує структурування суспільних інтересів.

В цих умовах можна визначити основні завдання політичних партій та організацій в процесі демократизації. Це: 1) адаптація індивідів до нових соціально-політичних умов шляхом встановлення соціальних ідентичностей та входження в інституціональну структуру суспільства; 2) мобілізація індивідів у межах недержавних інститутів шляхом групової участі в політичному процесі; 3) встановлення лояльності до ціннісно-нормативних засад суспільства як основи соціального консенсусу.

Сучасне українське суспільство проходить важливу фазу демократизації. Відбуваються зміни як у його політичній системі, так і в структурах усього суспільства.

В Україні спостерігається низький рівень групової самосвідомості та організованості соціальних верств. Політичні партії, добровільні асоціації, об'єднання не здатні забезпечити організацію дій індивідів на основі спільних інтересів. В умовах локалізації соціальних груп в економічній сфері, їх низької взаємодії на інституціональному рівні, приналежність до тієї чи іншої регіональної субкультури стає суттєвим фактором політичної мобілізації населення. В окремих регіонах існують різні стратегічні орієнтири суспільного розвитку, погляди на зовнішню політику України, форму державного устрою тощо. Це обумовлюється, зокрема, неоднорідністю впливу політичних партій, які орієнтуються на різні стратегії розвитку суспільства.

У зв'язку з цим перспективою подальших наукових досліджень функціонування політичних партій, об'єднань, організацій має стати визначення конкретних заходів для запобігання таким тенденціям розвитку соціально-політичних відносин в українському суспільстві, як продовження регіоналізації політичної культури через стійкість регіонально-територіальної ідентифікації; повільне формування класової самосвідомості та колективної політичної діяльності на основі

соціально-економічних інтересів; наростання потенційної політичної активності населення при низькій здатності до організованих форм участі у політичному процесі.

Література:

1. **Гонюкава Л. В.** Суспільно-політичні об'єднання: теорія і практика. – К.: Генеза, 2009. – 240 с.
2. **Мачкув Е.** Преобразования коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация. – Полис. – 2000. – №4. – С. 38 - 59.
3. Політологія посткомунізму. Політологічний аналіз посткомуністичних суспільств / Ред. В. Полохало. – К.: Політична думка, 1995. – 298 с.
4. **Пшеворский А.** Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке. – М.: Российская политическая энциклопедия, 1999. – 320 с.
5. **Растоу Д. А.** Переходы к демократии: попытка динамической модели // Полис. – 1996. – №5. – С. 5 – 15.
6. **Шмиттер Ф.** Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии // Полис. – 1996. – №5. – С. 16 - 28.

УДК 329.8

Політична ідеологія як складова суспільної свідомості

Сергій Череватий,начальник інформаційного агентства
Державної прикордонної служби України

Автор статті висловлює думку, що рух українського соціуму до активного політичного плюралізму залишиться складним завданням ще не для одного його покоління.

Ключові слова: політична свідомість, політична ідеологія, ідеологія партії, лібералізм, консерватизм, комунізм, соціал-демократія, націонал-демократія, конфронтація, плюралізм, консенсус.

The author of the article concludes the motion of Ukrainian society toward active political pluralism will remain a difficult task for next generations.

Keywords: political consciousness, political ideology, ideology of a party, liberalism, conservatism, communism, social democracy, national democracy, confrontation, pluralism, consensus.

Ідеологія партії в широкому її розумінні є системою ідей, поглядів, уявлень, цінностей, визначення шляхів розвитку та зміни навколишнього світу, які мають бути відображені в її діяльності [1, с. 157].

Політична свідомість може бути представлена як рівнодіюча партійно-політичних ідеологій різного рівня абстрагування й прогнозування, які мають неоднакові масштаби поширення – від локального й регіонального до загальнодержавного. До цього варто додати, що досконалі партійні ідеології, автори (замовники) яких претендують на загальносуспільний успіх, мають містити низку взаємоузгоджених ідей. Зокрема, вони мають утворювати єдину цільову конструкцію партійних позицій щодо статутних (стратегічних) та практичних (тактичних) зобов'язань партії, ставлення партії до держави і перспектив її розвитку, відносин з іншими партіями та громадсько-політичними організаціями, цивілізаційних

перспектив розвитку своєї країни і людства, міжнародних, міждержавних і міжпартійних зв'язків, перспектив ідеологічної єдності громадян у національних і міжнаціональних масштабах [2, с. 10]. На практиці не всі партійні ідеологеми відповідають таким вимогам. Окремі з них обмежуються суто практичними формами партійної активності за формулою „тут і зараз”; їм критично бракує стратегічного мислення.

Особливості партійної ідеології залежать від значної кількості об'єктивних та суб'єктивних чинників. Назвемо головні з них.

Партійна ідеологія є складовою суспільної свідомості і додатковою основою структуризації соціуму. Виступаючи одночасно і формою осмислення сучасного стану держави та суспільства, і проектом їх майбутнього, ідеологія чітко ідентифікує місце і роль партії в політичному житті. Крім того, ідеологічне мислення, керуючись „власними” політико-економічними цінностями, поглиблює аналіз сьогодення та урівноважує альтернативні партійно-політичні оцінки.

Ідеологія „працює” на внутрішню організацію та консолідацію партії, надаючи їй специфічності, неповторності й виділяючи її з решти суспільно-політичних утворень. Ідеологія стає засобом перетворення, трансформації, впорядкування поглядів членів партії і соціальних верств, що її підтримують. У такому розумінні вона задає правила організації певної частини соціуму.

Ідеологія є складовою партійного іміджу. Будь-яка партія, що розраховує на масову підтримку, завжди висуває претензії на знання „вічних” істин та рецептів „ощасливлення” суспільства (або навіть усього людства).

Необхідно розрізняти зовнішню і внутрішню ідеологію партії. Зовнішня ідеологія має на меті посилення електоральних впливів та залучення до партійних лав максимально більшої кількості членів (прихильників). Паралельно вирішується й питання зниження критики на адресу партії. Внутрішня ідеологія менш публічна, вона складніша й суб'єктивно забарвлена. У ній виражені світогляд, цінності, переконання, цільові орієнтири партійних керівників та кіл, що фінансують (забезпечують) партійну діяльність. Внутрішні аспекти партійного буття досить часто не мають програмового виразу, проте їх значення від того аж ніяк не зменшується.

Партійна ідеологія є лише частиною політичної ідеології. У цьому контексті можна погодитися з розмежуванням цих ідеологічних рівнів, яке запропонував А. Постол. На його думку, „політична ідеологія є системно-цілісним духовно-теоретичним образом специфічно людського бачення об'єктивного духу історії, а не відображенням емпірично наявного сьогодення”. Отже політична ідеологія ближча до дійсності, оскільки потребує глибшого вивчення сутності соціального об'єкта, прямо чи опосередковано залученого в політичне життя. Вона дозволяє формувати

суспільну свідомість на більш збалансованих і послідовних (еволюційних) засадах [2, с. 9].

На такому тлі партійно-політична ідеологія виступає як „специфічна прикладна форма свідомості, в якій партії обґрунтовують властиве їм бачення основних закономірностей розвитку суспільства і беруть на себе певні програмні зобов'язання щодо перспектив його подальшого розвитку та вирішення поточних проблем”. Іншими словами, партійна складова політичної ідеології — це переважно суб'єктивне тлумачення певного фрагмента політичного буття, важливого у швидкозмінному конкретно-історичному контексті.

Аргументний ряд цієї тези має такий вигляд:

а) заміна (спрощення) програмних цілей і завдань в ході практичної діяльності керівних партійних органів та місцевих осередків є усталеною традицією партійного життя;

б) вади партійної діяльності, насамперед невиконання цільових зобов'язань, пояснюються, як правило, цілеспрямованими контрдіями політичних опонентів („ворогів”);

в) партійна діяльність здійснюється переважно за внутрішніми переконаннями, не позбавленими індивідуально-особистісних відхилень і навіть деформацій;

г) партійний функціонер навіть низового рівня несе відповідальність перед партійним керівництвом, що змушує його бути дуже обачним;

д) відлучення амбіційно налаштованої людини від органів управління впливовою партією досить часто стає відлученням від владних перспектив, що має далекосяжні наслідки для політичної кар'єри.

А. Постол, вочевидь, дещо перебільшує, надаючи окремо взятій партійній ідеології „світоглядно-методологічного” статусу. Правильніше було б вказати на локально-ситуаційне бачення політики крізь партійні інтереси, що генерує небезпеку некритичної, неузгодженої з іншими політичними силами апроксимації партійного мислення на загальнодержавні масштаби у випадку перемоги на демократичних виборах. Конкретніше це має вигляд, який окреслимо нижче [2, с. 11 — 12].

Ліберальна політична ідеологія (партійно оформлений ліберальний рух) не мають в Україні суттєвого розвитку і впливу на соціально-політичну думку і стан суспільства. Це пояснюється фрагментарною присутністю у вітчизняній політичній історії необхідних для формування системно досконалого, зрілого лібералізму етапів свободомислення, слабкістю та непослідовністю впливу цінностей західного Відродження на більшість українських земель (за винятком Галичини, частково Волині та Закарпаття). Ліберальна ідеологія має базуватися на розвиненій правосвідомості громадян. Сучасна Україна підтверджує тезу, відповідно до якої „даровані” свободи не мають особливої ціни для „закріпаченої” свідомості. Саме тому партійна діяльність на засадах ліберальної ідеології

має незначні шанси на масову підтримку та її наступну конвертацію у владну присутність.

Політична ідеологія консерватизму більш поширена з огляду на врахування нею політичних стереотипів минулого та їх використання в нових історичних умовах. Одним з її вигідних постулатів є апеляція до цінностей держави як гаранта законності (в умовах України – насамперед до радянської держави, яка з багатьох питань мала реальне світове лідерство). При цьому важливо мати на увазі, що надмірне захоплення консервативними ідеями своїми наслідками може мати кілька суспільно-політичних орієнтацій, небезпечних для модернового державотворення: а) можуть створюватися духовні основи реставрації авторитарно-тоталітарних (деспотичних) режимів; б) може пропонуватися варіант свідомої ізоляції суспільства від зовнішнього світу; в) можуть підживлюватися реваншистські настрої у позбавлених влади, але амбіційно налаштованих суспільно-політичних сил і навіть окремих персоналій. Реалії такі, що український консерватизм у його пострадянському звучанні має помітну присутність у політичній свідомості. Однак це не означає, що він визначально впливає на реальні владні процеси за участю консервативно налаштованих партій.

Комуністична ідеологія, апелюючи до введених у політичний лексикон в середині XIX століття „класових” цінностей, створила умови для свого самообмеження у масовій політичній свідомості України XXI століття. Принаймні аж ніяк не резонансними можна вважати ідеологічні настановлення апологетів комуністичного мислення на всесвітню класову солідарність заради знищення держави як інституту економічного гноблення. Критика комуністичними лідерами економічного ладу сучасної України має потужні фактологічні аргументи. Проте від неї лише крок до заперечення державотворчих зусиль України взагалі, що суперечить настроям більшості населення.

Національно-демократична ідеологія виходить з визначальної цінності народу-суверена як історичної соціокультурної спільноти, що усвідомлює себе в такій якості і творить правову, демократичну, соціальну державу як гаранта самозбереження власної ідентичності. В сучасних політичних реаліях націонал-демократам для стійкого успіху явно бракує механізмів інтеграції наявних соціальних груп (у тому числі класів, страт, прошарків, етнічних, конфесійних, регіональних та інших спільнот) в єдину цілісність, яка б з несуперечливих позицій розцінювала ретроспективні, сучасні й перспективні виміри існування багатомільйонного українського народу. Складність процесу формування політичної нації, насамперед ідеологічні суперечки, конфлікти, антагонізми, негайно екстраполюються на ідеологічні параметри державотворення, що не дозволяє націонал-демократам та їх партіям бути постійними лідерами політичного процесу.

Подібні вади властиві й українським соціал-демократам. Європейській соціал-демократії вдається бути прикладом належної політичної

поведінки у своїх країнах, яка будується на апробованих поколіннями усталених соціал-демократичних цінностях. Це є основною причиною її або безпосереднього перебування при владі, або утримання в своїх руках дієвих важелів впливу на владні інститути. Українська ж соціал-демократія надто переймається постановкою „кінцевих цілей”, а не щоденною практичною роботою для їх наближення. Результат очевидний: українська соціал-демократія як ідеологія існує на постійній основі, проте як суб’єкт державотворення – лише на періодичній.

Наведені аргументи достатні для формулювання певних висновків. Насамперед слід зазначити, що політико-ідеологічний плюралізм, який спостерігається в Україні, не здатний компенсувати (замінити) потреби присутності в духовному просторі країни ідеології державності, побудованої на одвічних цінностях української нації. Така ідеологія має бути головним компонентом всіх партійних програм і рішуче витіснити присутній ще з радянських часів концепт поступового відмирання інституту держави. Разом з тим, окремі варіанти „партійності”, доведені до широкого загалу, іноді означають „іншу державність”, „недержавність” або навіть „антидержавність”, що прямою загрожує майбутньому України. У зв’язку з цим М. Михальченко стверджує однозначно і навіть категорично: „Будь-яка нормальна демократична держава має свою ідеологічну доктрину (державницьку ідеологію), у якій визначена система економічних, політичних, правових і культурних цінностей, ідей, цілей, у світлі реалізації яких подана перспектива розвитку суспільства і норми функціонування суспільства в сьогоденні. Така доктрина формується і формується на базі збігу основних інтересів більшості соціальних груп населення, з конституційним забезпеченням прав меншості” [3, с. 201]. На думку вченого, сучасна ідеологічна ситуація в Україні характеризується багатоаспектною ідеологічною дезінтеграцією за істотними й неістотними критеріями. Навіть поділ ідеологій (і партій) на ліві, центристські і праві не має чітких критеріїв. Ідеологія загальнодемократичного спрямування – це, радше, певна сумарна величина, що включає в себе значну конкуренцію цілої низки партій на базі однієї ідеології (соціал-демократичної, християнсько-демократичної, ліберальної, консервативної тощо) або на базі національно-патріотичних ідеологій.

Розмитість, неконкретність, а то й пряма невизначеність ідеологічних детермінант в діяльності політичних партій зумовлюється як історичними, так і новітніми реаліями. До історичних належить збереження впливу монокультурних концепцій суспільного розвитку, до новітніх реалій – міжнародні зобов’язання України щодо застосування у своїх державотворчих планах концепцій суспільно-політичного розвитку, апробованих в країнах „старої” демократії. Під тиском цих реалій партійні ідеології, намагаючись поєднати минуле, сучасне і майбутнє, мимоволі вдаються до еклектики. Ідеологічна складова партійної роботи в умовах інтенсифікації виборчого процесу досить часто підмінюється

політтехнологічною. Внаслідок цього політична свідомість суспільства тривалий час залишається фрагментарно-дискретною, недостатньо орієнтованою на інтеграцію навіть схожих за змістом ідеологій в цілісну духовну конструкцію на основі національної єдності, плюралізму й толерантності.

Висока динаміка політичних процесів в Україні не дозволяє розглядати класичні політичні ідеології (лібералізм, консерватизм, націонал-демократизм, соціал-демократизм, комунізм тощо) як безпомилкові рецепти адекватної оцінки сьогодення, а тим більше конструювання майбутнього. Цьому заважає ціла низка факторів, серед яких домінують надвисока інтенсивність ідеологічної боротьби та незрілість політичної культури в її індивідуальному, груповому й загальносуспільному вигляді. Фахівці Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса висловили цю думку ще рельсфніше: „Скільки „могутніх” партій було сформовано в Україні – Рух, НДП, СДПУ(о), Партія зелених, Трудова Україна та деякі ін. Частина з них були сильні в деструктивній роботі щодо розвалу влади комуністів, частина з них трималася на грошах та урядовому статусі в державі їхніх лідерів, частина досить вправно використовувала суспільні настрої. І де сьогодні ці „могутні” партії, які претендували на політичне керівництво країною, і де їхні політичні лідери? Без оригінальних ідей, програм, без оригінальних політичних лідерів – відкрився шлях на політичне звалище історії” [4. с. 207].

За таких умов потреба в модернізації ідеологічних концептів відповідно до політичних реалій лише посилюється. Як вважає В. Горбатенко, основною підставою активізації суспільства в умовах політичного плюралізму має стати поява нових конкурентних еліт, які лише зароджуються в Україні. „Саме вони зможуть сформувати нову ідеологію відкрито-плюралістичного типу з модернізаторською спрямованістю, яка дасть можливість реального, а не уявного вибору” [5, с. 313]. Можна погодитися з аргументами цього автора, який до напрямів утвердження якісно нової, раціоналістичної, активістської, мобілізаційної свідомості й відповідних соціально-політичних позицій (ідеологій) відносить: формування громадянської позиції, що передбачає активні добровільні дії, спрямовані на допомогу органам державного управління у справі подолання негативних явищ; уміння розрізняти конструктивно-консолідуючу роль підконтрольних електорату еліт та деструктивно-активістську спрямованість надмірної демократичної активності громадян; інтенсифікацію громадянської активності індивідів, підвищення ступеня зацікавлення їх суспільними справами; переорієнтацію „приходської”, індіферентної, традиційно орієнтованої культури, властивої „молодим” політичним системам перехідного типу, на „культуру участі”, причому не масованим ідеологічним тиском, а створенням умов для формування бажаних настановлень політичної поведінки; участь населення у політичному житті в межах місцевих спільнот для вирішення конкретних

проблем, безпосередньо пов'язаних з індивідуальними чи сімейними інтересами; гармонійне поєднання мобілізованої та автономної участі, орієнтоване на високий рівень залучення індивіда в структуру соціальної взаємодії задля створення механізму соціальної дії і соціальної зайнятості; розвиток поширеного в сучасних правових системах, насамперед в американській системі, права суспільних інтересів (public interest law), яке передбачає діяльність, спрямовану на правову реформу, ліквідацію правової неграмотності і надання правової допомоги населенню.

Рух українського соціуму до активного політичного плюралізму, основним завданням якого має стати зіставлення різних ідей, поглядів, думок, наукових підходів задля досягнення консенсусу й забезпечення єдності дій різних державотворчих сил, – складне завдання для кількох, принаймні, поколінь. Проте без вирішення цього завдання політичний проект „Україна” в його державно-незалежних, суверенних вимірах може відійти в історію ще за життя нинішніх поколінь носіїв українського паспорта, більшість з яких вже стала виборцями, але лише меншість – громадянами.

Література:

1. **Шведа Ю. Р.** Партії та вибори: європейський досвід і українські реалії: Енциклопедичний словник. – Львів, 2009.
2. **Постол А. А.** Ідеологічні детермінанти діяльності політичних партій в умовах демократизації українського суспільства. – Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2007.
3. **Михальченко М. І.** Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич – Київ, 2004.
4. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти. – К.: Парламентське видавництво, 2008.
5. **Горбатенко В. П.** Політичне прогнозування: теорія, методологія, практика. – К.: Генеза, 2006.

УДК 329.17

До питання розширеного трактування націоналізму

Віктор Пироженко,
кандидат філософських наук,
член експертної ради
Фонду стратегічної культури

У статті наводяться аргументи проти розширеного тлумачення націоналізму. Зазначається, зокрема, що таке тлумачення маскує різницю між двома принципово різними ідеологічними постулатами й політичними практиками в процесі формування держави-нації або в захисті національної ідентичності: 1) прагнення сформувати таку ідентичність і зберегти її, використавши для цього державу як знаряддя; 2) свідому політику, що утверджує якісну перевагу певної нації (етносу) над іншими націями (етносами), над інтересами окремих громадян, яка проявляється в спланованих офіційними структурами (громадсько-політичними та етнічними рухами) преференціях і пільгах певному етносу за рахунок дискримінації інших етнічних груп. Автор дотримується думки, що називати націоналізмом доцільно другий варіант політики національної (етнічної) мобілізації.

Ключові слова: націоналізм, національна мобілізація, громадянський націоналізм, етнічний націоналізм.

In the article the arguments against the extended interpretation of nationalism are given. In particular, the author considers such interpretation to mask a difference between two different ideological postulates and political practices in the process of forming state-nation or protecting national identity: 1) an aspiration to form such identity and save it, using a state as an instrument for this purpose; 2) purposeful policy that asserts high-quality advantage of definite nation (ethnos) above other nations (ethnoses), above interests of separate citizens, which shows up in preferences and privileges planned by official structures (public-political and ethnic movements) for

certain ethnos due to discrimination against other ethnic groups. The author states the second variant of national (ethnic) mobilization policy to be expediently called nationalism.

Keywords: *nationalism, national mobilization, civil nationalism, ethnic nationalism.*

У світі відбулися серйозні зміни як у процесах формування національних ідентичностей, так і в державній політиці з оптимізації цих процесів. Ці зміни викликані, по-перше, зміною етнічного складу регіонів, які визначають світову економіку й політику (Європа, США, Канада), внаслідок значного посилення міграції з країн Азії та Африки в ці регіони, і, по-друге, націобудівництвом у пострадянських країнах. Ці обставини обумовили нове розгортання в цих регіонах дискусій на теоретичному й прикладному рівнях про зміст поняття „національна ідентичність”, про співвідношення національної та етнічної ідентичності [1]. У зв’язку з цим заново постало питання про оцінку націоналізму та його ролі в історії тих чи інших держав і народів, зокрема й в історії України, про застосування теорій нації та націоналізму до реалій України для пояснення процесів, що відбуваються тут у пострадянський час [2]. Остання обставина надзвичайно важлива, оскільки відомий своїми небезпечними наслідками націоналізм у деяких пострадянських країнах став чи не офіційною ідеологічною доктриною, яка цілком замінила науковий комунізм.

Проблема сучасних дискусій з проблем „націоналізму” полягає в розширеному трактуванні цього поняття. Це призводить до того, що, з одного боку, губиться традиційний зв’язок поняття націоналізм з оцінками негативних і неприйнятних аспектів (репресії, адміністрування, конфліктність тощо) процесу формування сучасних націй, особливо на пострадянському просторі. Націоналістичною починають іменувати практику свідомого формування республіками колишнього СРСР нової пострадянської національної ідентичності, абстрагуючись від способів, до яких при цьому вдаються. З іншого боку, самі ці негативні аспекти перестають вважатися окремим, специфічним різновидом політики формування політичних націй і, не знаходячи свого адекватного понятійного вираження, не стають предметом дослідження.

Прагнення держав поєднати культуру й політику, створити в перспективі єдину – державну культуру ще з часів Е. Гельнера більшість вчених розглядає як зміст і мету націоналізму [3]. За словами В. Малахова, „ідеологія і практика націоналізму полягає в прагненні привести у відповідність державно-політичні й національно-культурні межі” [4, с. 76]. З огляду на це, суть ідеології націоналізму полягає, здавалося б, в уявленні про необхідність обов’язкового збігу державних (політичних) і культурних меж.

Оскільки прагнення поєднати культуру й політику є невід'ємною складовою зусиль абсолютної більшості держав світу при формуванні націй, то це трактування розширює поняття „націоналізму” чи не до загальносвітових масштабів (починаючи з XVII століття). При такому підході під поняття націоналістичних підпадають фактично всі моноетнічні країни незалежно від способів, завдяки яким досягалася така моноетнічність, оскільки саме в ній збіг культурних і державних кордонів певного етносу є майже повним.

Розширення поняття „націоналізм” обумовлює розмивання його змісту, а відтак і втрату ним своєї інформативності. В результаті **втрачається можливість розрізняти специфічну політику держав, пов'язану з особливими умовами реалізації курсу на відповідність державних і культурних меж, а не з самим фактом цього курсу як таким.**

Те ж стосується й питання формування національної ідентичності. Справа в тому, що є різні способи формування національної ідентичності. Так само, як і різні методи приведення у відповідність державних і культурних меж. Між деякими з цих методів теж існує принципова різниця. Уявлення цього процесу як націоналістичного, в принципі, маскує суттєву розбіжність між способами і методами такого формування (наприклад, насильницькими чи ненасильницькими), маскує принципові розбіжності в способах теоретичного обґрунтування необхідності відповідної державної політики.

Збереження етнічної ідентичності саме по собі зрозуміле, і прагнення на певному етапі до її перетворення на національну ідентичність в окремій державі також, у принципі, може бути виправданим. Треба бути послідовним, а отже погодитися, що коли визнається культурно-мовне розмаїття як явище позитивне, то не можна визнати негативним і небажаним процес, завдяки якому воно виникає. Крім того, як покажемо далі, коли говоримо про націоналізм, то завжди маємо уточнювати його характер – етнічний він чи громадянський. Часто таке розрізнення чітко не встановлюється внаслідок чого й виникає його розширене трактування.

У визначенні етнічності я виходжу з обґрунтованої неспроможності будь-якого біологічного (коли етнічність розуміють як антропологічну постійну) підходу до етнічності. Етнічність, очевидно, не є родовою властивістю людини (як, наприклад, породи собак чи коней). Тому примордіалістський підхід не має жодного сенсу, котрий як у крайнощах (натуралістична версія есенціалізму), так і в пом'якшеному вигляді (спекулятивний есенціалізм чи субстанціалізм) намагається побачити в етносі на всіх етапах його існування якусь незмінну його сутність [5].

Будемо вважати, що **етнос** становить собою культурно-мовне явище, тобто історично сформовану групу людей, згуртованих спільністю мови, способом життя й культури (історичними традиціями, ціннісно-світоглядними уявленнями, спільними міфами про своє походження та

свою роль в історії), що й викликає у членів цієї спільноти суб'єктивне переживання кровного споріднення.

Нація ж є історично сформованою групою людей, які проживають на території однієї держави, а отже об'єднуються спільною територією, господарськими зв'язками, спільними політичними й громадянськими правами й обов'язками і мають єдине громадянство. Конституційно-правовий інститут громадянства є інтегруючим формальним критерієм віднесення тієї чи іншої особи до певної нації.

Основне моє припущення полягає в тому, що недоцільно методологічно й не виправдано логічно пов'язувати з націоналізмом збіг в історії державних і культурних меж будь-якого етносу чи саму по собі політику політичних суб'єктів на досягнення такого збігу без ідеологічного обґрунтування, без врахування засобів, способів і методів, якими такий збіг досягається.

Розглянемо конкретні приклади.

Припустимо, що якась територія здобула незалежність чи бореться за неї. Якщо міркувати теоретично, то можливі два варіанти розвитку подій.

1. Певна територія ще в складі якоїсь держави склалася як моноетнічна, на якій компактно проживали представники одного етносу. Перетворення її на самостійну державу означає автоматичний збіг культурних (тобто саме етнічних) і державно-політичних кордонів. Ні на етапі боротьби за незалежність, ні на етапі самостійного існування перед етносом, який компактно проживає на цій території (єдиним у майбутній незалежній державі), не постає питання про ставлення до інших етнічних груп, які живуть на його території. Отже як на стадії боротьби за незалежність, так і на стадії самостійного існування в окремій державі етносу, який домінує на цій території, не має жодного сенсу вдаватися до етнічної мобілізації, експлуатуючи гасла про свою перевагу. Будь-які ідеологічні обґрунтування необхідності створення власної держави в цій ситуації не потребують використання постулатів про переваги цього етносу. А саме по собі ідеологічне обґрунтування створення власної держави, якщо воно не використовує тезу про якісні переваги етносу, який відокремлюється, та його особливу місію і особливі права, що випливають з цього, на території сусідів, не є націоналізмом.

2. На певній території етнос, який чисельно чи політично домінує, не є єдиним. Отже й нова держава не є моноетнічною. Відтак постає проблема ставлення до інших етнічних, тобто, по суті, до інших культурно-мовних груп. Тут можливі три варіанти політики: 1) примусова культурно-мовна (етнічна) гомогенізація; 2) „плавильний казан”; 3) мультикультуралізм.

1. **Культурно-мовна гомогенізація** можлива через: а) **примусову асиміляцію**, тобто насильницьке насадження мови, культурних норм, традицій етносу, що домінує, методами адміністративного тиску й нормативно-правової дискримінації інших етнічних та культурно-мовних груп. Це можуть бути спеціальні заходи, котрі примушують до асиміляції всі культурно-мовні групи навколо ціннісно-світоглядних орієнтацій

етносу, що домінує (Грузія, Молдова, Україна — особливо після 2005 року); б) **сегрегацію**, тобто нормативний і політичний поділ населення на домінуючу — „повноцінну” або так звану „титульту” етнічну групу і „нетитультні” етноси й витіснення їх з процесу формування політичної нації з тотальним обмеженням громадянських прав їх представників. Для „нетитультних” етносів створюються окремі норми, що регулюють їх суспільно-політичну діяльність. У крайніх випадках створюється окреме від „титультного” етносу середовище їх проживання й життєдіяльності (з гетто, окремим громадським транспортом тощо) на зразок режиму расової сегрегації в ПАР. Елементи такого режиму створені в країнах Прибалтики, де сегрегація й дискримінація фрагментарно застосовується до росіян (наприклад, поділ населення на громадян і негромадян, у ролі яких опиняються етнічні росіяни); в) **етнічні чистки**. У крайніх випадках практикується штучне створення моноетнічного населення через повне витіснення з території країни всіх інших етносів (сербі в Косові) або їх фізичне знищення (класичний приклад — нацистська Німеччина). Етнічні чистки можуть починатися як терор проти представників етносу, який не домінує, аби змусити його покинути територію країни, а у випадку опору завершитися фізичним знищенням його представників. Приклади: терор ОУН - УПА проти польського населення Волині й Галичини в роки Другої світової війни, сучасне вигнання сербів з Косово.

2. Сенсом **політики „плавильного казана”**, або, якщо йдеться про стихійний процес, то його наслідком є перемішування і взаємопроникнення культур етносів, що населяють країну, у якусь одну спільну культуру (приклади — Франція, США). Тут теж спостерігається культурна й політична гомогенізація населення. Французький і американський варіанти — різні її види. У французькому варіанті вона може мати навіть вищий ступінь інтенсивності, ніж гомогенізація в умовах свідомої політики етнічного націоналізму. Проте політику „плавильного казана”, навіть якщо її наслідком є сильна культурно-політична гомогенізація, було б неправильно відносити до прояву етнонаціоналізму.

Французький і американський варіанти політики з формування й підтримки єдності національної спільноти ґрунтуються на уявленні про націю як про спільноту громадян. Критерій належності до цієї спільноти суто політичний: французом (американцем) вважається кожен, хто став французьким громадянином (громадянином США) незалежно від расового, етнічного чи релігійного походження. Націю тут розуміють як добровільне об’єднання автономних індивідів. Ці уявлення започаткувалися Французькою революцією і близькими до неї принципами побудови держави в США: національність — це громадянство, а не релігія, мова, раса чи етнічна приналежність. Отже француз (американець) — це людина, що поділяє загальні цінності (цінності Французької революції, принципи суспільства й держави США), а не той, хто є французом по крові. Різниця в тому, що французький варіант громадянської нації

припускає, поряд з політичним членством, і культурне членство в ній. „У такому розумінні національної спільності закладено сильну тенденцію до гомогенізації. Нація – однорідне культурно-політичне ціле” [4, с. 258]. Але у французькому випадку культурні цінності розглядаються як різновид політичних цінностей, а культурна лояльність, наприклад, кандидатів на французьке громадянство розглядається як різновид державно-політичної лояльності. Відмова від критерію зарахування в громадянство „по крові” робить французьку націю відкритою спільнотою і позбавляє тенденцію до культурно-політичної гомогенізації її етнонаціонального і, власне, націоналістичного спрямування. Американський варіант через іммігрантський характер суспільства обмежується лише політичним членством, залишаючи широкий простір для етнокультурної самореалізації представників різних культурно-мовних груп. В обох цих випадках формування гомогенної національної спільноти не застосовується принцип „титульного” етносу. Вони не мають специфічно етнонаціоналістичного обґрунтування і не належать до проявів етнічного націоналізму.

3. **Мультикультуралізм** – це згода етносу, що домінує, чи етнічної групи, яка з різних причин на момент незалежності виявилася при владі, на збереження етнокультурного (включаючи й мовне) розмаїття в країні. Ідеологічним обґрунтуванням такої політики стають різні форми мультикультуралізму або цінності громадянської нації. В тому чи іншому ступені ця ситуація ілюструється як прикладами іммігрантських країн (Північна, а почасти й Південна Америка), так і деякими країнами Європи (Швейцарія, Ірландія), Російською Федерацією, Індією тощо.

З цього випливає, що термін націоналізм як такий пов’язаний з головним критерієм – ідеологією переваги певної нації і політикою практичного закріплення такої переваги в суспільстві. Ідеологічним обґрунтуванням такого курсу є концепція „титульного” етносу, а по суті „переважаючого” етносу і особливих його прав та преференцій у всіх сферах суспільно-політичного життя, які з цієї концепції випливають. Тому випадки 2) і 3) взагалі не стосуються теми етнонаціоналізму, оскільки вони не пов’язані з ідеологією і практикою переваги певного етносу, з виділенням його з ряду інших через створення особливих преференцій у суспільстві, закріпленням особливого статусу в державі тощо.

До проявів націоналізму, відповідно до проголошеного тут критерію, слід віднести лише **культурно-мовну (етнічну) гомогенізацію** (1) з усіма її різновидами, яка спирається на утвердження теоретичної й практичної переваги певного етносу. Сам по собі збіг культурних і політичних меж якогось етносу в країні не викликає появи ідеології „переваги”. І навіть не будь-яка гомогенізація (уніфікація) населення, якою б всебічною вона не була, належить до проявів ідеології етнічного націоналізму, що засвідчує приклад Франції (2).

Характер теоретико-ідеологічного обґрунтування необхідності асиміляції чітко показує різницю між збігом етнокультурних і політичних меж та націоналізмом як принциповою політикою. Такий збіг може бути наслідком двох протилежних процесів, але націоналізм, точніше – етнічний націоналізм матиме місце лише в одному з них, а саме в ситуації **примусової культурно-мовної (етнічної) гомогенізації**. Реальним історичним уособленням цієї розбіжності стали варіанти формування національної ідентичності у Франції й Німеччині. Порівняння ідейно-теоретичних підстав, на які спиралася розбудова нації-держави в цих країнах, добре показує суть цієї розбіжності.

Формування національної ідентичності в Німеччині принципово відрізняється від французького. „Нація в німецькому випадку розуміється як етнічна спільнота...” [4, с. 259]. Вирішальне значення при одержанні громадянства має походження, тобто „кров”. При такому підході процедура одержання громадянства вкрай утруднена, а багатомільйонні спільноти етнічних меншин фактично не мають можливості стати німецькими громадянами, тобто повноцінними членами німецького суспільства. Такий підхід створює протиприродну ситуацію, коли „в якості іноземців виступають люди, які народилися й вирости (тобто соціалізувалися) у Німеччині, тоді як реальні іноземці (етнічні німці, що пройшли соціалізацію в... казахстанській глибинці) розглядаються як члени громадянсько-політичної спільноти” [4, с. 259].

Останнім часом Німеччина активно відходить від етнічної моделі нації. Дотримання цієї моделі в минулому в умовах специфічних історичних обставин було прямою причиною появи такої її крайності, як ідеологія нацизму, де етнічний націоналізм у вигляді ідеології расовоетнічної переваги німців набув найбільш злоякісних форм.

Щоб процес формування культурно-мовного розмаїття у вигляді збереження національних ідентичностей відокремити від негативних і небезпечних втрат цього процесу, пропоную саме такі втрати пов’язувати з поняттям „націоналізм”.

Уявляється, що формування специфічної націоналістичної ідеології, в основі якої лежить головна для будь-якого націоналізму ідея про перевагу певного етносу чи нації, проявляється не взагалі при будь-якому варіанті утворення держави-нації, а лише в особливих умовах. Сучасні типові приклади націоналістичних рухів, заснованих на націоналістичній ідеології (причому у її етнічному варіанті), – рух албанського населення сербського краю Косово за створення на його території незалежної держави, рух кримськотатарського населення АРК, об’єднаного меджлисом, за створення в Криму кримськотатарської автономії або й незалежної етнічної держави.

Всі націоналістичні рухи спираються на теорію культурної переваги етносу, що претендує на ту чи іншу форму суверенної державності як на свою фундаментальну ідеологічну підставу. Одним з проявів ідеології

переваги є пропаганда закритості певної групи – нації чи етнічної спільноти. Характерний приклад – публікація в газеті „Голос Крима” (орган кримськотатарського меджлісу) статті „На захист етносу” від 8 липня 2005 року, у якій піддаються критиці шлюби кримських татар з слов’янами й виголошуються заклики до збереження „чистоти крові”. Автор будує свою аргументацію, використовуючи типову для націоналістичної ідеології тезу, що змішані шлюби дають етнічно й расово неповноцінних дітей, які передають у генетичну спадщину неповагу до рідної культури, свого народу тощо.

Критерієм націоналізму мають, отже, стати ідеологічні постулати, які, як у теорії, тобто логічно, так і в ситуації їх практичної реалізації обумовлюють „небезпечні” наслідки. Такими постулатами не можуть бути міркування стосовно збереження національної ідентичності або прагнення тих чи інших етнічних рухів чи держав до поєднання державних і культурно-етнічних меж.

Необхідно розуміти, що націоналізм (етнічний націоналізм) означає уявлення про перевагу певної нації (етносу) над іншими націями (етносами) за своїми якісними характеристиками, які виражають психо-емоційні, культурні й інтелектуальні властивості та риси націй (етносів), які претендують на перевагу.

Саме з такими настановами, тобто з „переважанням” культурним (більш висока, складніша, розвиненіша культура, „єдино істинна” чи „правильніша” релігійна віра), духовним (володіння багатшим емоційним світом і досконалішими засобами вираження цього світу) тощо націоналістична ідеологія пов’язує й вимоги особливих прав певної нації в сучасному світі або, у випадку з етнічним націоналізмом, особливих прав цього етносу в країні. Саме обґрунтування уявлень про **якісну перевагу** певної нації (етносу) над іншими націями чи етносами є, на моє переконання, квінтесенцією ідеології націоналізму, а практичні зусилля для досягнення такої переваги у всіх сферах суспільних відносин і встановлення нерівності між націями – квінтесенцією політики націоналізму.

У визначення націоналізму обов’язково слід увести вказівку на спільноту, чия перевага ідеологічно обґрунтовується й практично закріплюється: етнос, який автоматично розглядається як нація, або нація в цілому, безвідносно до її етнічного складу, який може бути й моноетнічним. Тому немає „просто націоналізму”. **Націоналізм неминуче має або етнічний (тоді це етнічний націоналізм), або громадянський (тоді це громадянський націоналізм) характер.**

Нація, отже, може складатися як з одного етносу, так і з більше, ніж одного, але це може бути наслідком різної політики: або цілеспрямованої політики асиміляції інших етносів, або їх витіснення з території держави, або випадковим збігом історичних обставин. Зрозуміло також, що об’єктом звеличення може бути етнос як такий і етнос у складі моноетнічної нації. У кожному з цих випадків має місце етнонаціоналізм.

Уявлення про характер якісної переваги певної культурно-мовної групи тісно пов'язане з видом націоналізму – етнічним чи громадянським. У свою чергу, в етнічному націоналізмі поняття „превага” безпосередньо пов'язане (свідомо чи інтуїтивно) з біологічним підходом до тлумачення етносу. Наш підхід до аналізу націоналізму взагалі і, зокрема, на пострадянському просторі будується на чіткому розмежуванні явищ „етнос” і „нація”, що обумовлює й розрізнення понять, які їх позначають.

Види націоналістичних мобілізацій

Мобілізація на основі етнічного націоналізму. Перший спосіб означає, що політичні нації створюються переважно з представників якогось одного етносу. Як правило, це етнічна група, як чисельно й/або політично домінує або претендує на домінування. Оскільки політична нація юридично формалізується в конституційно-правовому інституті громадянства, то в цьому випадку представники етносу, що домінує, одержують громадянство даної держави на підставі приналежності до цього етносу з усіма свободами й правами, що випливають з цього. В такій ситуації етнос, що домінує, автоматично стає політичною нацією, етнос і нація збігаються – політична нація є моноетнічною.

Інші етнічні групи або взагалі не одержують громадянства й, відповідно, обмежуються у своїх громадянських, а особливо в політичних правах, або окремі їх представники приймаються до громадянства за якоюсь особливою процедурою. Майже класичний приклад такого способу національної, а точніше — етнонаціональної мобілізації в сучасній Європі представляють, у тій чи іншій мірі, країни Прибалтики.

З правової точки зору така позиція означає нав'язування всім громадянам держави певних культурних норм і цінностей етносу, який домінує, що одночасно супроводжується відмовою визнавати за окремими громадянами іншого етнічного походження право особистого вибору культурних переваг, включаючи й мовні. Але навіть прийняття культурно-мовних норм домінуючого й, так би мовити, державоутворюючого етносу не завжди може бути гарантією швидкого прийняття в громадянство. Державна влада в цій ситуації схильна розглядати таких „новонавернених” членів етносу, що домінує, як „не цілком благонадійних”. Тому процедура одержання громадянства навіть для таких осіб може тривати кілька років (як, наприклад, у державах Прибалтики).

Неминучий при утворенні нової нації сплеск націоналізму, що включає конструювання системи культурних, історичних і політико-ідеологічних міфів, а також егоїстичне звеличення інтересів нації у світі, в ситуації штучного моноетнізму набуває характеру етнічного націоналізму. У цьому випадку на перший план виступає, причому незалежно від реальних намірів влади, в силу, так би мовити, логіки ситуації, критерій біологічного споріднення, коли етнічне походження вимірюється „по крові батьків”.

Саме з ним пов'язується специфіка ціннісно-світоглядних орієнтацій і культурних норм етносу, що претендує на домінування в державі. Той незаперечний факт, що ціннісно-світоглядні орієнтації, культурні норми, ментальність, мова та інші подібні прояви символічного світу людини не є вродженими, а отже й не передаються „по крові”, при такому підході відверто ігнорується. Найбільш патологічний зразок біологічного розуміння етносу демонструвала свого часу нацистська Німеччина.

Етнічний націоналізм поєднується з майже неминучим біологічним розумінням етносу. Це відбувається або свідомо й на всіх рівнях (у теоретичних та ідеологічних побудовах, у реальній політичній практиці, або неусвідомлено) тільки в політичній практиці, тоді як на теоретичному рівні й у політико-ідеологічній риториці, навпаки, біологізм у розумінні етносу може засуджуватися.

Чому скочування до біологічного розуміння етносу у випадку етнічного націоналізму, на мою думку, неминуче? Саме в духовній культурі, в історичних міфах, легендах, традиціях, які дають смисловий матеріал для самоусвідомлення себе як представника особливой, несхожої на інші суспільної групи, з'являється уявлення про споріднення членів етнічної спільноти. Іншими словами, спільність культури ототожнюється із спільним походженням, а його розуміють як спільний кровний (родинний) зв'язок. Тому навіть якщо на ідеологічному рівні біологічне розуміння етносу відкидається, то на рівні політики держава або політичний рух часто поводяться так, ніби всі представники певного етносу були пов'язані кровно-родинно. Наприклад, апелюють до почуття „єдиного споріднення” для об'єднання нації у політичних гаслах з тієї чи іншої нагоди (під час передвиборчої кампанії тощо). Згуртованість членів етнічної групи спільністю мови, духовної культури, традицій і менталітету викликає в членів певної спільноти суб'єктивне (інтуїтивне) відчуття кровного споріднення. Крім того, біологізм у розумінні етносу дозволяє вирішити, як здається його прихильникам, низку практичних завдань з етнічної, а у випадку етнонаціоналізму – й національної мобілізації.

По-перше, так простіше вибудовувати захисні бар'єри між певним етносом та іншими етнічними групами. Справді, критерій біологічного походження в цьому випадку видається природним, вродженим, який неможливо змінити навіть шляхом будь-яких особистих зусиль, а тому й абсолютно надійним.

По-друге, застосовуючи біологічний критерій, можна проігнорувати в політичній і юридично-правовій практиці культурно-мовні групи країни, межі поширення яких не збігаються з етнічними. Біологічний критерій дозволяє в такій ситуації зарахувати до етносу, що претендує на національне домінування, якусь частину представників інших культурно-мовних груп, формально збільшивши його чисельність і підкріпивши в такий спосіб претензії на статус єдиного державоутворюючого. Підставою для такого заочного зарахування є саме те, що представники цих груп у

побуті відносять себе за спорідненням (тобто „по крові”) до домінуючого етносу, хоча фактично, за критеріями культурно-мовним і ментальним, до нього не належать.

У пом'якшеному варіанті держава за допомогою адміністративних заходів намагається добитися ціннісно-світоглядної й культурної, а можливо й мовної асиміляції інших етнічних груп. При цьому про повну асиміляцію не йдеться — національним меншинам визначається коридор можливостей для реалізації своєї культурної специфіки.

Радикальний варіант такої моделі передбачає повну й обов'язкову культурно-мовну асиміляцію з основним за чисельністю етносом решти етносів, що досягається методами твердого адміністрування. У випадку їх боротьби за свої права - запровадженням етнічних чисток аж до застосування фізичного насильства до представників інших етносів. Прикладами такого варіанта подій є дії режиму М. Саакашвілі стосовно Абхазії й Південної Осетії, використання етнічних чисток обома сторонами в сербо-хорватському й сербо-боснійському конфліктах на території колишньої Югославії, а також масові етнічні чистки стосовно сербської меншини в Косово.

Національна мобілізація на основі громадянського націоналізму. У цьому випадку на перший план виноситься перевага історичного досвіду, культурних і світоглядних цінностей всіх громадян держави незалежно від їх етнічного походження. Негативний ефект від пропаганди такої переваги знижується підкресленням особистих заслуг і зусиль представників всіх етнічних груп, які проживали протягом всієї історії на спільній території.

Така пропаганда показує, що, взявши на озброєння цінності й спосіб життя певної (поліетнічної) нації, кожен, незалежно від етнічного походження, в принципі може досягти такої ж культурної переваги над іншими націями. Ця ситуація характерна для поліетнічних націй Америки, а особливо для США, а також для деяких розвинених (в сенсі процедур і технологій управління) поліетнічних азійських держав, наприклад, Індії. Громадянський націоналізм, у принципі, не має патологічно небезпечного характеру саме через те, що він від початку визнає рівність усіх етнічних груп хоча б на території своєї держави. Формальним юридичним вираженням такого визнання стає саме надання державою всім етносам, які проживають на її території, свого громадянства з усіма свободами й правами, що випливають з цього. Тут знову корисно згадати приклади Франції, США, Канади, РФ, Австралії тощо.

У чому ж різниця між етнічною та національною мобілізацією? Який з цих варіантів мобілізації становить небезпеку для прав і свобод людини, для культурно-мовних інтересів різних етнічних і регіональних меншин?

Якщо національна мобілізація за сценарієм „громадянського націоналізму” зосереджується на звеличенні певних спільних для всіх етносів держави, що утворюють політичну націю, історико-культурних цінностей і традицій (США, Канада тощо), то ідеологія етнічного

націоналізму звеличує цінності лише етносу, який домінує. Саме він наділяється статусом „титульного”, що в реальній правовій і політичній практиці має тенденцію ототожнюватися з поняттями кращого, більш гідного, який має особливі права на певній території. Варіант етнічного націоналізму й ідеологія етнічної мобілізації, що йому відповідає, є найбільш небезпечним для держави та її сусідів варіантом формування національної ідентичності.

По-перше, у цьому випадку рівність всіх етнічних груп заперечується принципово, причому якщо вона заперечується навіть відносно етносів, які населяють певну державу, то така ідеологія має високу ймовірність скотитися до заперечення рівності сусідніх народів з державоутворюючим етносом певної країни.

По-друге, політика культурно-мовної асиміляції завжди так чи інакше стає інструментом придушення особливих інтересів і запитів інших етнічних груп (наприклад, стосовно збереження власної культурної своєрідності), що обертається порушенням індивідуальних прав і свобод людини. У радикальнішому варіанті „одвічну неповноцінність” представника іншого, що не домінує, етносу в очах правлячої „титульної” еліти не може виправити навіть перехід його на мовні та інші норми й традиції „титульної” етнічної групи.

У подібних випадках закритість етнічної групи від зовнішніх культурних впливів стає абсолютною, а самі такі впливи розцінюються як замах на її існування. Пропорційно ступеню закритості зростає вороже ставлення і до навколишнього світу. Ідеологія етнонаціональної чи етнічної мобілізації (якщо етнічна група є меншиною) у цьому випадку набуває екстремістських форм з виправданням брутального фізичного насильства стосовно уявних „ворогів”. Очевидно, що найбільш злоякісні в історії форми етнічної диктатури (нацистська Німеччина була довершеним „взірцем” її) виростили саме з етнічного націоналізму, коли він ставав об’єктом псевдонаукового обґрунтування й зводився в ранг державної політики.

Зазначене стосується багатоетнічних країн, у яких держава брала на озброєння принцип етнічної нації і, зрозуміло, не стосується країн, у яких моноетнічні сучасні нації склалися переважно природним шляхом (Франція, Італія, Норвегія, Швеція та інші).

Отже поняття „перевага” втілюється в обмеженнях прав і свобод етносу, у насильницькій асиміляції, у конфліктному ставленні до представників інших націй (етносів). Так чи інакше реалізація культурно-мовної гомогенізації (через асиміляцію чи витіснення представників іншого етносу з процесу формування нації - ксенофобія) має спиратися на насильство (адміністративне чи фізичне).

Саме нетерпимість до будь-якої культурно-мовної розмаїтості, придушення інтересів інших етнічних груп, дискримінація їх громадянських і політичних прав, конфліктність - ці наслідки настають при реалізації

специфічної, а саме етнонаціоналістичної політики. Така політика, щоб викликати описані наслідки, має бути комплексом взаємозалежних заходів і спиратися на певні теоретичні постулати в якості свого ідеологічного обґрунтування. Це мають бути постулати, що обґрунтовують, як ми показали, саме якісну перевагу певної нації (чи етнічної групи).

З урахуванням зазначеного вище стає зрозуміло, що не є ознаками націоналізму (етнічного та громадянського) і чому.

Ознаками „націоналізму” не є ні захист національної (культурної, мовної, етнічної) ідентичності сам по собі, ні спеціальні зусилля держави щодо захисту своїх економічних інтересів чи національного ринку, хоча націоналізм може вдаватися й до таких засобів для реалізації своїх ідеологічних настановлень.

При розширеному трактуванні націоналізму не зауважується на те, що часто (хоч і не завжди) курс на поєднання культурних і політичних границь у межах однієї держави чи політика культурно-мовної гомогенізації супроводжується пропагандою переваг історичних, культурних та інших властивостей етносу, що претендує на утворення власної держави. Політика переваг – особлива політика, але при розширеному трактуванні націоналізму вона не одержує понятійного визначення, а отже залишається без належної уваги й оцінок. Таке розширене трактування націоналізму допускає, зокрема, Е. Гельнер, ототожнюючи зусилля з формування нації і націоналізм: „Не націоналізм, як твердить Кедурі, нав’язує цю однорідність. Скоріше однорідність, що стала об’єктивною неминучою необхідністю, ... проявляється у формі націоналізму” [5]. У цьому зв’язку деякі дослідники, наприклад, Е. Гідденс і В. Малахов, справедливо критикують гельнерову тезу про тотожність зусиль держави з формування нації та ідеології націоналізму. У цьому випадку розмивається зміст поняття націоналізм як відносно самостійного ідеологічного явища.

Буде також помилкою пов’язувати поняття „націоналізм” з різноманіттям політичних (зовнішньополітичних) практик та їх різних теоретичних обґрунтувань, спрямованих на закріплення за певною державою свого переважання на світовій арені. Докір, який адресується Е. Гельнеру, що такий підхід (розширений) стає на заваді проведенню грані між ідеологією націоналізму й ідеологіями, які з націоналізмом конкурують, можна відіслати й цій же групі дослідників (тому ж В. Малахову й вченим, що поділяють його підходи). Вони вважають, що гельнерів підхід не покриває „усього різноманіття націоналістичних ідеологій” [5] і на підтвердження цього додають до поняття „націоналізм” різні означення: „державний”, „економічний”, „інформаційний”, „культурний”, „паритетний”, „захисний” тощо. Все це розмиває точний зміст поняття „націоналізм”.

Наприклад, В. Малахов говорить про „паритетний націоналізм” у зв’язку з вимогами татарських націоналістів у РФ, які в 1990-і роки добивалися від федерального центру максимально повної автономії в

економічній і культурній сфері, однак не вимагали повного суверенітету. Ілюструючи „економічний націоналізм”, він наводить як приклад „наполегливість якутських політичних еліт у відстоюванні самостійності в розпорядженні природними багатствами республіки ...Якутії”. А спеціальні заходи осетинських, інгуських, карельських лідерів з утримання етнокультурної самобутності цих суб'єктів федерації наводить як приклад „захисного націоналізму” [4, с. 85 – 86]. Але у всіх цих випадках не простежуються прояви будь-якої матеріалізації принципу переваги певної етнічної групи над іншими. А саме утвердження такої переваги характеризує націоналізм і всі його варіації. Навпаки, у цих випадках йдеться про відновлення культурно-мовної рівноправності з іншими етносами в поліетнічній державі - РФ.

Що стосується державного протекціонізму в економіці, експансії у військово-політичній, економічній, інформаційній і культурній сферах (американський, французький, китайський націоналізм за термінологією В. Малахова), то ці процеси теж не належать до проявів націоналізму, оскільки є різними видами державної стратегії і тактики або з формування нації, або з захисту її інтересів та інтересів держави, а не проявом теоретичних та ідеологічних націоналістичних настановлень на перевагу однієї нації над іншою. При іншому трактуванні губиться специфічний характер націоналізму, а саме його агресивний, наступальний характер.

Не є націоналізмом вимога певного етносу до встановлення власної державності чи розширення автономії за умови, якщо вона не припускає насильницької культурно-мовної гомогенізації її території.

У випадку ж справжнього націоналізму різноманіття націоналістичних ідеологій (тобто те, що характеризується як „захисний”, „паритетний” тощо націоналізм) може розцінюватися як різні види, характеристики одного явища - матеріалізації в практичній політиці націоналістичного принципу якісної (тобто культурної) переваги певного етносу (чи нації, якщо йдеться про громадянський націоналізм).

Справді, не існує націоналістичної ідеології, тобто ідеології переваги певного етносу (нації) у якомсь загальному вигляді який би не можна було редукувати до проявів переваги в культурній, мовній, економічній, військовій та інших сферах.

Очевидно, помилковим є саме уявлення про різноманіття націоналістичних ідеологій. Націоналістична ідеологія одна і сенсом її є теза про перевагу певної нації над іншими, яка матеріалізується у різних сферах суспільно-політичної й державної діяльності.

Необхідно враховувати, які засоби держава готова застосовувати для культурно-мовної й етнічної гомогенізації населення власної території чи майбутньої держави, за незалежність якої той чи інший рух бореться й чи висуває він таку мету взагалі. В іншому випадку стираються межі між двома принципово різними явищами: 1) прагненням встановити за будь-яку ціну відповідність між культурними й державними кордонами, між

політичною й культурною спільністю в межах держави, що існує, чи тієї, за незалежність (утворення) якої точиться боротьба, з дискримінацією інших етнічних груп, що випливає з цього; і 2) прагненням етнічного руху зберегти власну ідентичність в умовах перебування в складі єдиної держави без висування сепаратистських вимог у вигляді культурно-однорідної автономії з особливими правами корінного етносу і створення культурно-однорідної держави.

Що стосується громадянського (державного) націоналізму, то зрозуміло, що не завжди й не обов'язково він втілюється в державній експансії в економічній, військово-дипломатичній та інших сферах, у захисті національного ринку, захисті культурно-національної ідентичності тощо. Всі характерні помилки методологічного характеру, що допускаються при розширеному трактуванні поняття „націоналізм”, добре видно на прикладі поняття „державний націоналізм”. Сама по собі перевага принципу нації, яку розуміють як пріоритет національного суверенітету, національних інтересів, а також обумовлена цим державна експансія й протекціонізм, не завжди пов'язані з уявленням про перевагу цієї нації над іншими. **Очевидно, що в цьому випадку допускається помилка, котра й приводить до розширених трактувань націоналізму, і яка пов'язана зі змішуванням різних політичних тактик і стратегій, спрямованих на захист мінімально необхідних державно-національних інтересів, з ідеологією національної переваги як такою.** Тут спостерігається плутанина, коли ситуаційні внутрішньодержавні політичні тактики й геополітичні стратегії поведінки в міжнародних відносинах змішуються з фундаментальними теоретико-ідеологічними настановами націоналістичного плану.

Перелічені тактики можуть бути лише способами й прийомами держав при захисті національних інтересів, а не наслідком націоналістичних уявлень про перевагу (саме в означеному мною сенсі) певних націй над іншими державами-націями. Підтверджується ця теза й перманентними „торговельними війнами”, наприклад, між ЄС (чи окремими його членами) й США. Ці держави й народи оформилися в єдину культурно-цивілізаційну євроатлантичну спільноту, мають спільні цінності, стали військово-політичними союзниками й отже, за визначенням, не можуть сповідувати націоналістичну ідеологію стосовно одне одного. На цьому тлі торговельні війни та інші дії для захисту економічних інтересів стають не більше, ніж ситуаційною тактикою, а не наслідком реалізації фундаментальних ідеологічних націоналістичних настановлень. Те ж можна сказати й про всі інші нібито „націоналізми” – культурний, державний тощо. У цьому випадку за націоналістичну ідеологію й політику приймають ситуаційні тактики держав стосовно захисту своїх інтересів у, відповідно, культурній сфері, сфері міжнародної політики й економіки тощо.

Водночас держава може не сповідувати націоналізм, тобто принцип якісної переваги певної нації, але при цьому послідовно здійснювати експансіоністську політику на різних напрямках своєї діяльності

(військовому, економічному, культурному тощо). Для ілюстрації цієї тези досить порівняти експансіоністську політику різних держав в історії. Колоніальна політика країн Європи в період відкриття Нового світу й освоєння нових торговельних шляхів до Азії хоча й була, у тому числі, й військовою експансією, однак не була націоналістичною, оскільки тоді ще не оформилися нації, й дії європейців становили ситуаційне придушення місцевого населення. У їх основі лежав принцип християнського місіонерства, а не принцип національної (етнічної) переваги. У новій і новітній історії аналогічними прикладами експансіоністської, але не націоналістичної політики була політика Франції (після революції 1789 року), СРСР і, почасти, США. Так, експансія післяреволюційної Франції (XVIII століття) та СРСР (1920-і - 1930-і роки) була викликана прагненням поширити у світі соціально-економічні й політико-ідеологічні ідеали своїх революцій, а не прагненням реалізувати націоналістичні настановлення, тобто втілити на практиці принцип власної національної переваги.

Висновки

Очевидно, неправильно підводити будь-яку спробу нації чи етнічної групи зберегти власну ідентичність під поняття націоналізм (етнонаціоналізм).

Ми пропонуємо називати націоналізмом лише свідому політику якісної переваги певної нації над іншими націями, над інтересами окремих громадян, що проявляється в спланованих преференціях і пільгах певному етносу за рахунок дискримінації інших етнічних груп.

Слід чітко розмежовувати поняття „націоналізм” і „етнічний націоналізм”. Якщо держава-нація в умовах багатоетнічного суспільства вибудовується навколо одного етносу при обмеженні прав представників інших етнічних груп, то така політика називається етнічним націоналізмом. Якщо принципи націоналістичної ідеології поширюються на все багатоетнічне суспільство, то таку ідеологію слід називати громадянським націоналізмом.

Неправильно будь-яку політику державного експансіонізму (військову, торгово-економічну, культурну) пов'язувати з проявами націоналізму, етнічного чи громадянського. Така політика може диктуватися зовсім не націоналістичними настановленнями (у наведеному тут сенсі), а, наприклад, захистом економічних, зовнішньополітичних, військових, дипломатичних та інших інтересів.

Література:

1. **Воропай Т. С.** Національна ідентичність, як теоретична і практична проблема сьогодення. http://democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2002/section_2/Voropay.pdf

2. **Касьянов Г. В.** Теорії нації та націоналізму. – Київ: Либідь, 1999;
Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури. – Київ: Основи, 2000.

3. Див. **Гелльнер Э.** Условия свободы. М.: Московская школа политисследований, 1995. С. 117 - 137; **Э. Гелльнер.** Пришествие национализма. Мифы нации и класса // Нации и национализм. Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. М.:Праксис, 2002. — С. 146 -203.

4. **Малахов В. С.** Национализм как политическая идеология. – М.: КДУ, 2005. – 320 с. – С. 76.

5. Типичный представитель эссенциалистской парадигмы Хьюбнер. См., например, **Хьюбнер К.** Нация. От забвения к возрождению. М.: Канон, 2001.

6. **Гелльнер Э.** Нации и национализм. М., 1991. С. 96.

УДК 323.111

Українсько-російський білінгвізм як конфліктогенний фактор мовно-політичного протистояння

Світлана Савойська,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету
будівництва і архітектури

Українсько-російський білінгвізм автор розглядає як поняття і робить спробу з'ясувати причини його виникнення, а також передбачити його наслідки як конфліктогенного фактора у мовно-політичному протистоянні в трансформаційний період розвитку українського суспільства.

Ключові слова: білінгвізм, двомовність, державна мова.

The author examines Ukrainian-Russian bilingualism as a concept, tries to find out the reasons of its rise and the consequences of its conflict factor in lingual and political opposition during transformation period of the development of Ukrainian society.

Keywords: bilingualism, state language.

Щоб краще зрозуміти, що становить собою українсько-російський білінгвізм, успадкований Україною з часів залежності від російської імперії, необхідно з'ясувати, насамперед, що маємо на увазі, коли вживаємо термін „українська державна мова”.

Якщо розглядати це поняття ретроспективно, то слід звернути увагу на те, що українська державна мова це не лише мова, яка об'єднує український народ і якою він висловлює свої думки. Це феномен, який має значно ширше і глибше значення, оскільки стосується всіх сфер життєдіяльності народу, а особливо в таких галузях, як економіка, культура, духовність.

Зрозуміло, що українська мова – це не завжди та мова, яку дитина може засвоїти від матері, якщо врахувати, що український народ не

завжди мав можливість вивчати рідну мову у школі, навчатися нею у вищих навчальних закладах і навіть читати українські книжки. Цю мову постійно забороняли різні імперські режими. Але вона вистояла і нарешті була проголошена державною.

Сучасна українська державна мова – це мова, яка має законне право бути поширеною в усіх сферах суспільного життя держави і в усіх регіонах країни. Нею мають послуговуватися, насамперед, інтелігенція і державні службовці, аби не дати додаткового шансу для подальшого поширення українсько-російського білінгвізму.

Що ж конкретно необхідно для цього зробити? На це запитання шукають відповідь національно-демократичні політичні сили України. І скільки б вони не пояснювали, що українська мова милозвучна і давніша від російської, скільки б не закликали відмовитися від спілкування російською, це не змінить ситуацію на краще. Навіть незважаючи на те, що існує відповідна законодавча база, українська мова все ще позбавлена достатнього державного захисту.

Для глибшого розуміння проблеми слід детальніше визначити такі терміни, як „українсько-російський білінгвізм” та „українсько-російська двомовність”, які часто, навіть у словниках, трактуються як одне й те саме. Насправді ж ці поняття різні за своєю суттю. Якщо під українсько-російською двомовністю розуміємо звичне володіння двома мовами – українською і російською в межах однієї державної чи соціальної спільноти у відповідних комунікативних сферах, то в цьому випадку не маємо жодних проблем з обома мовами. Якщо ж у практичному житті допускається навмисне звуження сфери використання української мови, зневага до неї, що часто можна спостерігати в деяких регіонах країни, то тоді маємо справу з українсько-російським білінгвізмом як з мовним агресором і окупантом. Свідченням цього є становище української мови, приміром, у східних областях України, де українській мові віддають перевагу лише 14,6 % жителів, хоча називають її рідною 42,1 %, а вважають себе етнічними українцями 59,3 % респондентів. У південному регіоні українській мові віддають перевагу лише 11,3 % опитаних при 48 % тих, хто вважає її рідною [1, с. 270].

Отже українсько-російський білінгвізм – це лінгво-політичне явище, яке в Україні набуло значного поширення і загрожує знищенням не лише української мови і культури, а й державної незалежності. Українсько-російський білінгвізм як поняття формувався протягом століть бездержавності українського народу, його колоніального минулого, коли українці змушені були вивчати мову свого колонізатора, яка насильно нав'язувалася, а українська брутально заборонялася.

Українсько-російський білінгвізм відрізняється від будь-якої двомовності, приміром, українсько-англійської, українсько-німецької чи українсько-французької тощо, оскільки жодна з цих мов не загрожує ні українській мові, ні її мовникам асиміляцією. Тим часом, російська мова

перейняла всі функції української мови і, на відміну від неї, функціонує в усіх сферах суспільного життя. Власне, українсько-російський білінгвізм виник на основі протистояння двох мов і культур – російської та української, коли одна з них, в даному випадку російська, стала в Україні домінуючою і продовжує гальмувати розвиток і поширення іншої – української. Свідченням цього, на думку Л. Нагорної, є те, що функцію мови міжнаціонального спілкування виконує не українська мова, як це мало би бути, а російська, якою послуговується 62,5 % білорусів, 83 % євреїв, 88,5 % греків, 58,7 % татар, 30,3 % болгар, що живуть в Україні [1, с. 270, 287].

Щоб зупинити поширення українсько-російського білінгвізму в усіх сферах життєдіяльності України необхідно підвищувати авторитет української мови шляхом розширення її функціонування в усіх регіонах. Однак і досі для реального її поширення на всій території країни робиться дуже мало. А тим часом ліві і лівоцентристські політичні сили наполегливо добиваються підвищення офіційного статусу російської мови в Україні, що, на їх переконання, має забезпечити стабільність і злагоду в українському суспільстві. Щоб ще більше загострити і так непрості суспільні відносини в країні на мовному ґрунті, вони заявляють, що в Україні порушуються права і свободи російськомовних громадян.

Враховуючи неоднозначність і складність цієї проблеми, вважаємо корисним з'ясувати, що ж таке українсько-російський білінгвізм як поняття, обставини його виникнення, а також як конфліктогенного фактора мовно-політичного протистояння в трансформаційний період розвитку українського суспільства.

Незважаючи на те, що ця проблема не є новою, в запропонованому нами варіанті вона практично не досліджувалася. Окремі аспекти її вивчали як українські, так і зарубіжні вчені, зокрема, І. Білодід, Т. Бурда, У. Вайнрайх, І. Дзюба, І. Діак, О. Дугін, Ю. Жлуктенко, Г. Залізник, І. Іванов, В. Кожевников, В. Котигоренко, В. Лісовий, Л. Масенко, А. Мейє, Л. Нагорна, А. Погрібний, Ю. Саплін, В. Скляр, Д. Табачник, П. Толочко. Мусимо зазначити, що не всі наковці чітко розрізняють поняття „двомовність” і „білінгвізм”. Для американського лінгвіста У. Вайнрайха двомовність і білінгвізм – це практика досконалого володіння двома мовами. Французький лінгвіст А. Мейє зазначав, що при двомовності в однаковій мірі добре володіти двома мовами неможливо: одну можна знати краще, іншу – гірше. За теорією Л. Масенко, білінгвізм існує як індивідуальний, так і масовий. Масовий білінгвізм спричинений колоніальною залежністю країни, коли у підневільних умовах залежна мовна спільнота змушена вивчати крім рідної ще й мову колонізатора [2, с. 8]. Якщо ж мова колонізатора переймає всі функції рідної, то виникає небезпека зникнення останньої. В такому випадку двомовні індивіди перетворюються на одномовних, одна з мов стає панівною, інша – підлеглою. З часом панівна мова витісняє підлеглу шляхом „гармонійного”, у нашому випадку зросійщення у сферах освіти, виробництва, спорту, ЗМІ, військової справи

тощо. За цих умов білінгвізм може призвести до російської одномовності або до поділу суспільства за мовною ознакою. Але і з цього глухого кута, на думку окремих проросійських вчених, є вихід: вони впевнені, що „визнання двомовності, за якої державною і першою мовою в Україні буде українська, а другою — російська, зніме психологічну і соціальну напругу в суспільстві і розблокує шлях до становлення української політичної нації” [3, с. 27]. Тобто ці вчені вважають, що використання крім української ще й російської мови є позитивним явищем, яке відповідає традиціям багатьох демократичних держав і національному менталітету. Маємо зазначити, що якраз з опануванням російської мови в українців немає жодних проблем, а є проблеми з вивченням української мови, яку російська національна меншина вивчати не бажає.

В. Кожевников, В. Радчук, В. Скляр, Л. Масенко, А. Погрібний та інші дослідники дотримуються думки, що ще більше поширення російської мови в Україні не зніме психологічної та соціальної напруги в суспільстві, а радше навпаки — поглибить її, що може викликати конфлікти на мовному ґрунті. У цьому контексті можна послатися на В. Кожевникова, який про двомовність висловився так: „Бути народу двомовним... — це те саме, що спортсмену на важкому шляху до вершини наповнювати свій рюкзак камінням. Яким би сильним і витривалим такий спортсмен не був, він приречений відставати від інших...” [4, с. 3, 12].

А що думають про це прихильники ратифікації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, які російську мову поставили в один ряд з мовами, яким і справді загрожує зникнення? На основі положень цього закону нинішня влада намагається розробити ще один законопроект про мови, який ще більше розширюватиме сферу застосування російської мови в Україні, що загрожуватиме новими мовно-політичними конфліктами, які, на думку Г. Залізняк, можуть розпочатися тоді, коли російська мова буде швидко поширюватися, а українська піддаватися обмеженням [5]. Якщо це станеться, то такі дії влади сприйматимуться як цілеспрямоване нищення не лише української мови, а й права українців на державну незалежність.

Відтак постає питання: чиї інтереси захищає нова влада? І чи саме у такий спосіб їй необхідно „об’єднувати” український народ? А щодо законопроектів про підвищення статусу російської мови, яких у Верховній Раді зібралось вже кілька десятків, то вони, на думку Л. Масенко, стимулюють процес „перетікання” білінгвів до групи російськомовців, сприяючи кількісному зростанню категорії „російськомислячих”, з якою Москва, найімовірніше, пов’яже надії на реалізацію в Україні білоруського сценарію [6].

Цікаву думку щодо цього висловлює І. Діак. Він вважає, що у багатомовності приховується загроза дезінтеграції країни, а двомовність, за його словами, нав’язують лише ті, хто не бажає відроджувати українську мову і створювати політичну націю. Зокрема, статус державної за українською мовою, як стверджує вчений, зберігається лише на папері,

а законодавчий перехід до двомовності легалізує панівне становище російської мови. Більше того, визнання в Україні російської нації як державоутворюючої, як цього прагне нинішня влада, на думку І. Діяка, не є проявом демократії [7, с. 222, 223, 225]. У такому випадку, як вважає Ю. Саплін, „мовна проблема може загостритися до рівня конфлікту у зв'язку з підвищенням статусу однієї з двох мов”. Не менш слушною є й інша думка Ю. Сапліна: „Найбільшу небезпеку становить протистояння соціально-мовних стратегій російського мовного реваншизму („повернутися до стану 1980-х років”) та українського мовного екстремізму („тільки українська скрізь і всюди”)” [8]. Якщо Ю. Саплін акцентує увагу на українськомовному екстремізмі, то, скоріш за все, він не розуміє, що російська та українська мови в сучасній Україні перебувають в абсолютно нерівних умовах. На його думку, як російська, так і українська мова у рівній мірі при певних обставинах можуть нести загрозу як українському суспільству, так і державі в цілому. Разом з тим, він не помічає, що російська мова, як більш поширена в усіх сферах суспільного життя, перебуває у значно вигідніших умовах у порівнянні з українською, яка хоч і має статус державної, але й досі цього місця ще не посіла.

Переважна більшість „проукраїнських” вчених запевняє, що конфлікт на мовному ґрунті може виникнути вже тоді, коли одна з мов, в даному випадку російська, одержить більше „повноважень”. Отже поширення українсько-російського білінгвізму в українському середовищі пов'язане з функціонуванням російської мови в усіх сферах суспільного життя України як мови міжнаціонального спілкування. Власне, сам Закон „Про мови в Українській РСР”, який і досі є чинним, з одного боку, закріпив за українською мовою статус державної, що було великим досягненням, з іншого ж боку, він гальмує поширення української мови, оскільки продовжує реалізувати інтереси сильнішої мови – російської, бо не здатний у повній мірі захистити інтереси державної мови, боронити конституційні права громадян у мовній сфері, виховувати шанобливе ставлення до мови державної, оберігати міжнаціональний спокій і суверенітет. Цей закон поставив українську мову у складне становище, оскільки вона де-юре є державною, а де-факто виконувати свої функції у повному обсязі не може, бо більшу частину її повноважень виконує російська як мова міжнаціонального спілкування. Відтак закон про мови замість захисту і поширення української мови як державної створив основу для розвитку масового білінгвізму, який, на думку Л. Масенко, „підточує” українську мову не лише ззовні, а й зсередини і створює ґрунт для її внутрішнього розкладу, активізуючи процес змішування російської та української мов [2, с. 25].

Масове поширення російської мови в усіх сферах суспільного життя України відбивається на формуванні суспільної свідомості. Цікавою у зв'язку з цим є окрема думка судді Конституційного Суду України О. Мироненка, який вважає, що українська мова є національною, офіційною

і робочою мовою лише держави, а не громадянського суспільства чи приватної особи [9]. З такої логіки випливає, що німецька, англійська і французька мови не є мовами німців, англійців і французів. За визначенням О. Мироненка, українська мова не є мовою громадянського суспільства і приватних структур. Отже, враховуючи мовно-політичну ситуацію в деяких регіонах країни, а також особисту думку судді О. Мироненка, можна констатувати, що така ситуація може породжувати нові конфлікти на мовному ґрунті.

Окремою думкою судді О. Мироненка скористались, по суті, депутати Верховної Ради від лівих політичних сил, ратифікуючи „Європейську хартію регіональних мов або мов меншин”, забезпечивши російській мові „захист” від української. Ратифікація дала можливість вирішувати мовну проблему в Україні на користь однієї з найбільш поширених мов – російської, що ще більше дестабілізувало мовно-політичну ситуацію, актуалізувало конфлікт між українською і російською мовами та розширило домінування російської мови в південних і східних регіонах країни, де в ролі офіційної мови в усіх сферах суспільного життя, в тому числі і в освітянській, лишилася не державна українська мова, а мова національної меншини – російська [10, с. 42 - 44].

Відтак ратифікація „Європейської хартії регіональних мов або мов меншин” дала, по суті, лівоцентристській політичній силі України зелене світло для „параду російськомовних законопроектів”, які почали масово з’являтися у комітетах Верховної Ради України після 2006 року. Це, зокрема, законопроекти Н. Шуфрича, Л. Грача, О. Мороза, С. Ківалова і В. Колесніченка, В. Мироненка. Більшість з них спрямовані на „захист” російської мови, а відтак на певні обмеження застосування української мови. Такий „демократизм”, на думку Л. Масенко, свідчить про постколоніальність країни [6].

У зв’язку з викладеним вище виникає питання: як все ж на теренах незалежної України зупинити поширення українсько-російського білінгвізму й уберегти її від подальшого зросійщення й можливого розколу за мовною ознакою?

Відповідей може бути кілька.

1. Не дозволити нинішній владі зібрати у Верховній Раді 300 голосів для зміни Статті 10 Конституції України на користь російської мови як другої державної.

2. Не дозволити місцевим радам і держадміністраціям деяких областей запроваджувати російську мову як регіональну, оскільки це створить умови для подальшого зросійщення етнічних українців.

3. Не допустити у Верховній Раді прийняття жодного законопроекту про надання російській мові статусу другої державної чи офіційної мови в Україні.

4. Вжити заходів для поширення використання української мови в усіх регіонах України, особливо на Півдні та Сході країни.

5. Абітурієнти мають складати тести до вступу у ВНЗ лише українською мовою, інакше виникнуть умови для того, щоби студенти й далі не вивчали української мови, нехтували нею.

6. „Питання мови” не виносити на всеукраїнський референдум.

Якщо нинішня влада насправді хоче об'єднати український народ, то вона повинна відмовитися від спроб підвищити статус російської мови, адже це, на думку багатьох вчених, ще більше посилить і так сильну російську мову, призведе до конфліктів на мовному ґрунті. Не можна актуалізувати те, що роз'єднує український народ. Маємо свідомо підтримувати статус української мови як єдиної державної, що сприятиме об'єднанню всього українського народу в політичну націю.

Література:

1. **Нагорна Л.** Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.
2. **Масенко Л.** Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999. – 100 с.
3. **Толочко П.** Хто або що загрожує українській мові? – К., 1998.
4. **Кожевніков В.** Важкий шлях до рідної мови. – Київ, 2005. – 27 с.
5. **Залізник Г.** Мовний конфлікт у столиці в оцінках фахівців / http://www.ukrlife.org/main/tribuna/confa_20zaliz.htm.
6. **Масенко Л.** Стає маразмом „навіки разом” (про лінгвокультурне змішування) / http://www.ukrlife.org/main/tribuna/confa_12masenko.htm.
7. **Діак І.** Українське відродження чи нова русифікація?: Наук. посіб. для студ. вищ. закл. освіти. – К.: Гранослов, 2000. – 304 с.
8. **Саплін Ю.** Мовний конфлікт як взаємодія особистостей, соціальних стратегій та комунікативних культур / http://www.ukrlife.org/main/tribuna/confa_21saplin.htm.
9. Рішення Конституційного Суду України 16.12.99/<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v010p710-99&test=4/UMfPEGznhhG0e.ZilvZSzkHdltgsFggkRbI1>.
10. Див.: **Савойська С.** Мажоритарною мовою в мінорі // Зовнішні справи. – К., серпень 2008.

УДК 316.422.42

Критеріальні засади оцінювання ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні

Микола Туленков,
доктор соціологічних наук,
проректор Інституту підготовки кадрів
Державної служби зайнятості України

У статті обґрунтовуються критерії оцінювання ефективності взаємодії суб'єктів і об'єктів соціального управління в суспільстві.

Ключові слова: ефективність організаційної взаємодії, критерії оцінки ефективності суб'єктів і об'єктів управління.

In the article the assessment criteria of the efficiency of cooperation between subjects and objects of social management in society are grounded.

Keywords: efficiency of organizational cooperation, the assessment criteria of the efficiency of subjects and objects of management.

Ефективна організаційна взаємодія в соціальному управлінні, що лежить в основі компетентних і оптимальних управлінських рішень, містить значний потенціал динамічного розвитку суспільства. Тому вкрай необхідним стає дослідження критеріїв оцінювання ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні на різних рівнях соціальної організації суспільної системи.

Найчастіше виокремлюють такі критерії ефективності функціонування соціальних утворень: загальний, локальний, соціальний, економічний, політичний, інтегральний і частковий. Але переважно наголошується на двох головних їх аспектах (чи видових проявах) – соціальному та економічному. Отже пропонується використовувати як критерії ефективності організаційно-управлінської діяльності характеристики соціального процесу та рівень задоволеності його учасників.

З'ясування наукових підходів до оцінки ефективності організації управління соціальними об'єктами – витратного, результатного та порівняльного (або цільового) – дає змогу агрегувати більшість критеріїв ефективності управління в три групи: 1) вхідні критерії, що реалізують витратний підхід до оцінки ефективності суб'єктів соціального управління та використовують вхідні характеристики функціонування керованих ними соціальних об'єктів як мірило ефективності їх діяльності (наприклад, показники економічності); 2) вихідні критерії, що формують результатний підхід до оцінки ефективності суб'єктів соціального управління й використовують вихідні (кінцеві) характеристики функціонування керованих ними соціальних об'єктів як мірило ефективності їх діяльності (наприклад, показники рентабельності); 3) процесні критерії, що реалізують порівняльний підхід до оцінки ефективності керуючих суб'єктів та використовують цільові (структурно-функціональні) характеристики функціонування керованих ними соціальних об'єктів як мірило ефективності їх діяльності (наприклад, показники збалансованості чи оптимальності) [1, с. 25].

Останнім часом в управлінській практиці використовується ще один підхід, який застосовує такі критерії, як результативність та економічність діяльності соціальних об'єктів [2, с. 91 – 93]. Нагадаємо, що результативність – це відносна величина, яка відображає рівень досягнення поставлених цілей (запланованих результатів), для визначення якої необхідно забезпечити певні умови. Інший критерій – економічність – визначає „ціну” результативності, тобто витрати на досягнення організаційних цілей. Вони можуть бути нормативними (запланованими), спеціально встановленими (наднормативними) та економічними. Економічність організаційно-управлінської діяльності може визначатися також шляхом співвідношення витрат на утримання керуючої підсистеми чи апарату управління соціальним об'єктом і досягнутого від її діяльності економічного ефекту.

Отже можна визначити певні вектори розвитку наукових підходів до оцінювання результативності функціонування соціальних утворень та їх організаційних структур управління: **частковий підхід**, який передбачає дослідження результативності систем управління соціальних утворень як одного з часткових критеріїв організаційної ефективності, що зводиться до цільової оптимізації параметрів діяльності; **кібернетичний підхід**, у якому результативність управління соціальними об'єктами є інтегруючою основою поєднання різномірних критеріїв організаційної ефективності; **інтеграційний підхід**, який визначає результативність діяльності суб'єктів управління як систему часткових критеріїв організаційної ефективності (наприклад, як результат поєднання якості, інноваційності, прибутковості, гнучкості, економічності та ефективності діяльності); **гуманістичний підхід**, який передбачає зміщення проблеми вивчення ефективності функціонування соціальних утворень у сферу управління трудовими ресурсами, тобто у сферу ефективного використання людського потенціалу, а також широке

залучення працівників до процесу розробки, ухвалення й реалізації найважливіших для цього утворення управлінських рішень.

Загальна логіка аналізу різних підходів до вивчення проблеми результативності управління соціальними об'єктами може бути доповнена, на нашу думку, ще одним, **соціологічним підходом**, спрямованим на вивчення ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні залежно від рівня задоволення насущних потреб та інтересів людей, тобто орієнтованим на реалізацію потреб відтворення соціуму загалом.

Виходячи з цього, виокремимо ключові проблеми, які потребують урахування при обґрунтуванні критеріїв ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні. Серед них найголовніші: 1) брак доцільності – традиційна практика оцінки ефективності діяльності суб'єктів управління не має безпосереднього зв'язку зі стратегією розвитку керованих ними соціальних утворень; 2) спотворення витрат – традиційна практика оцінки витрат на досягнення мети діяльності суб'єктів управління концентрується навколо окремих витратних елементів (без урахування змін в самих цих елементах), що потребує запровадження інших технологій аналізу й оцінювання інформації, яка використовується для ухвалення управлінських рішень; 3) брак гнучкості – підходи до оцінки витрат на управління пов'язані з планами діяльності соціальних утворень і не змінюються в залежності від викликів середовища; 4) нехтування світовим управлінським досвідом – традиційні технології оцінки ефективності управління та поділу управлінських функцій заважають впровадженню організаційно-управлінських інновацій, а відтак більшість суб'єктів управління в практичній діяльності продовжує витрачати багато часу на опрацювання значного масиву інформації — звітів, великої кількості нормативів, обліку витрат тощо; 5) підпорядкованість фінансовим цілям – найчастіше оцінка результативності суб'єктів і об'єктів соціального управління розглядається як частина фінансового менеджменту, хоча насправді вона виходить за межі фінансової сфери і потребує використання інших технологій оцінювання ефективності організаційної взаємодії.

Усе це свідчить, що проблема визначення критеріїв оцінки ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні є наскрізною для постіндустріального суспільства, яке розвивається на приматі знань та інтенсифікації організаційно-управлінських процесів. Звідси випливає, що критерії оцінювання ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні мають ґрунтуватися на таких засадах, як безпосередній зв'язок загальної стратегії розвитку соціального утворення (системи) з її функціональними стратегіями; використання соціальних індикаторів поряд з традиційними економічними критеріями та показниками; урахування структурних змін, що відбуваються, відповідно до мети діяльності суб'єктів і об'єктів управління; простота використання критеріїв оцінювання ефективності організаційної взаємодії на всіх

рівнях соціального управління в суспільстві; стимулювання суб'єктів управління до впровадження інноваційних організаційно-управлінських технологій як найкращих способів досягнення визначеної мети. Водночас проблема визначення критеріїв оцінки ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні полягає, на нашу думку, в розумінні самих результатів. Складність механізмів взаємозалежності соціального управління і суспільства призводить до того, що іноді не зовсім зрозуміло, чи відбулося взагалі управління, в чому конкретно воно проявилось, який дало реальний результат, адже в реальному суспільному житті досить важко визначити власне результат управління як такого, його активність і силу. Тому визначення результативності будь-якої діяльності взагалі, а результативності організаційної взаємодії в соціальному управлінні зокрема залишається й дотепер досить складною науковою проблемою, в якій можна визначити три найважливіші аспекти.

Перший аспект полягає у з'ясуванні того, чи справді досягнутий результат є наслідком ефективної організаційної взаємодії в соціальному управлінні, а не дії якихось інших суспільних (чи природних) сил. Адже досить часто вплив природних (або суспільних) сил, а то й просто збіг певних обставин видається за результат успішної взаємодії суб'єктів і об'єктів управління. Отже, щоб оцінити ефективність організаційної взаємодії в соціальному управлінні, потрібно чітко окреслити конкретні залежності, які справді вплинули на результати діяльності суб'єктів і об'єктів управління різних ієрархічних рівнів.

Другий аспект проблеми пов'язаний з пошуком джерела, яке впливає на результат організаційної взаємодії. У процесах організаційної взаємодії в соціальному управлінні задіяні, як правило, різні елементи системи управління, зокрема органи державної влади, управлінські структури різних корпорацій та громадських об'єднань, організаційно-нормативні документи, організаційно-управлінські рішення й дії суб'єктів і об'єктів управління різних рівнів, а також їхні знання, воля, ресурси, засоби, методи, технології тощо. Тому вкрай важливо визначити, що насправді впливає на конкретний результат взаємодії.

Третій аспект проблеми ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні – це потреба не тільки фіксації залежностей і зв'язків між цілями, завданнями і технологіями, закладеними в управлінських рішеннях, діях і взаємодіях суб'єктів і об'єктів соціального управління, але й фіксації реальних результатів, отриманих від їх взаємодії. Тут необхідно з'ясувати, що саме в таких ситуаціях досягнуто за рахунок організаційної взаємодії керуючих суб'єктів: хто з них і як діяв у конкретній ситуації, тобто хто ухвалював рішення, яку мав мету, скільки часу і ресурсів витратив на виконання завдання, що спричинило затримку реалізації рішення тощо.

З'ясування сутності результату організаційної взаємодії в соціальному управлінні як реального соціального факту висуває ще одне питання

– питання характеристики отриманого результату, що передбачає порівняння результату з соціальними, політичними, економічними, моральними та іншими очікуваннями людей, а також з визначенням його суспільної та індивідуальної (для кожної людини) актуальності, соціальної значимості й цінності [2, с. 59].

Проте отримати достовірну й повну характеристику результатів такої взаємодії дуже важко, оскільки різні об'єкти управління (під керівництвом своїх суб'єктів управління) виробляють різну продукцію, надають різні послуги, котрі мають різну суспільну й споживчу цінність. Наприклад, для організаційних структур управління, що забезпечують різні види виробничої діяльності, фіксація таких результатів, як обсяги виробництва, видобутку сировини, енергії тощо є достатньою для оцінювання ефективності організаційної взаємодії суб'єктів і об'єктів соціального управління. Однак в ринкових умовах навіть результати, що вимірюються метрично, не є об'єктивною підставою для оцінювання ефективності організаційно-управлінських процесів (дій, взаємодій), оскільки в ринковій економіці діють свої закономірності, взаємозв'язки і стандарти, які потрібно враховувати. Це насамперед кон'юнктура ринку та її відстеження (моніторинг), уміння вчасно реалізувати виготовлений продукт (маркетинг і реклама), а також вибрати місце обслуговування споживчого продукту (сервісні послуги) тощо. Тому в соціально-економічній сфері суспільства, де результати діяльності систем соціального управління мають яскраво виражений економічний характер, повинні вимірюватися за економічними показниками, а визначення цих показників (критеріїв) та оцінювання на їх основі ефективності організаційної взаємодії є найважливішим завданням суб'єктів управління соціально-економічних утворень.

Життєдіяльність суспільства забезпечують й інші, не менш важливі сфери, – соціальна, політична, духовна, екологічна тощо. Причому будь-який продукт виробничої (чи соціально-економічної) діяльності не тільки проявляється в цих сферах суспільного життя, але й певною мірою впливає на кожну з них. Це, так би мовити, один канал залежності, де результати організаційної взаємодії суб'єктів і об'єктів соціального управління ніби накладаються одне на одного. Крім того, кожна з цих відносно самостійних сфер теж відіграє значну роль у життєдіяльності суспільства, оскільки сприяє задоволенню потреб, інтересів і запитів індивідів та соціальних груп. Отже в кожній сфері суспільного життя має формуватися власний результат організаційної взаємодії суб'єктів і об'єктів управління, адекватний їх специфіці, який вирізняється самостійною споживчою цінністю, а також здатністю „зворотного” впливу на інші, здавалося б, віддалені соціальні процеси.

Таким чином, у різних сферах суспільного життя результативність організаційної взаємодії суб'єктів і об'єктів соціального управління має вимірюватися за різними, специфічними для них, показниками. Це дає змогу керуючим суб'єктам, з одного боку, запроваджувати власні критерії

виміру ефективності взаємодії з керованими об'єктами у певних сферах суспільного життя, а з іншого – виробляти власні метрики (критерії) оцінювання результатів. Це вказує на те, що розв'язання проблеми визначення критеріїв оцінки ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні може здійснюватися лише на основі комплексного підходу, який передбачає поетапне запровадження взаємозалежних проміжних (локальних) і кінцевих (узагальнюючих) результатів діяльності суб'єктів і об'єктів соціального управління в цілому, а також їх підсистем і структурних ланок [3, с. 40 – 46].

Проміжні результати організаційної взаємодії соціального управління є неоднорідними. Найголовніше тут аналітичне узагальнення нових ідей, стратегій, концепцій тощо, які відображаються у відповідних планах (проектах, програмах), управлінських рішеннях і діях. Порівняння проміжних результатів діяльності системи соціального управління з відповідними витратами ресурсів на їх досягнення на кожному ієрархічному рівні, а також у кожній конкретній ланці цієї системи дає змогу досить точно оцінити ефективність організаційної взаємодії суб'єктів і об'єктів управління. Що стосується кінцевих результатів організаційної взаємодії, то вони в основному збігаються з кінцевими результатами діяльності всієї системи соціального управління (підприємства, організації, установи, регіону, галузі чи країни) в цілому. Ці результати можуть бути досить численні за своїм характером (об'єктивним відображенням та суб'єктивною оцінкою), але всі вони мають диференціюватися й конкретизуватися залежно від рівня та сфери діяльності систем соціального управління, їх підсистем і структурних ланок.

Отже сукупність результатів організаційної взаємодії керуючих суб'єктів і керованих об'єктів у системі соціального управління в цілому стає реальним джерелом добробуту й гармонійного розвитку не тільки суспільства (кожної його сфери, підсистеми, соціальної групи), але й кожного індивіда. Саме комплексний характер результатів діяльності системи соціального управління дає підстави для формування розгалуженої системи критеріїв оцінки ефективності організаційної взаємодії в ній керуючих суб'єктів і керованих об'єктів на всіх рівнях суспільної організації. Ці критерії мають об'єктивно характеризувати спільну діяльність суб'єктів і об'єктів соціального управління, досконалість якої найчастіше визначається шляхом оцінки результатів і ресурсів, витрачених на їх досягнення. Однак така елементарна оцінка не завжди може бути достатньо коректною, оскільки, по-перше, результат організаційної взаємодії в соціальному управлінні не завжди характеризується витратами (чи отриманим прибутком); по-друге, цей результат не завжди відповідає очікуваному результату (безпосередньому й опосередкованому) об'єкта управління, бо останній приховує роль суб'єкта управління в його досягненні (наприклад, прибуток найчастіше є опосередкованим результатом); по-третє, результат організаційної

взаємодії в соціальному управлінні за своїми видовими ознаками може бути економічним, соціальним і політичним, внутрішнім і зовнішнім, частковим (проміжним) і загальним (кінцевим); нарешті, не завжди точно можна визначити якісний бік результату організаційної взаємодії за допомогою кількісних показників тощо [4, с. 62].

Таким чином, комплексний характер результатів діяльності соціальних утворень та їх систем управління дає підстави для класифікації критеріїв ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні, принаймні, за трьома основними ієрархічними рівнями соціального управління. Це сприяє більш конкретній і предметній оцінці конструктивності взаємовпливів керуючих суб'єктів і керованих об'єктів різних ієрархічних рівнів, а також оптимізації їх організаційної взаємодії в системі соціального управління. За логікою комплексного підходу, найдоцільніше, на нашу думку, оцінювати організаційну взаємодію взаємозалежних суб'єктів і об'єктів управління різних ієрархічних рівнів як елементів системи соціального управління в суспільстві за критеріями загальної, спеціальної та конкретної ефективності [4, с. 64 – 70].

Система критеріїв першого (або вищого) ієрархічного рівня оцінки загальної ефективності організаційної взаємодії суб'єктів і об'єктів соціального управління характеризує загальносуспільну корисність спільної діяльності керуючих суб'єктів і керованих об'єктів, тобто доцільність діяльності системи соціального управління. Цей вищий рівень критеріїв оцінки ефективності організаційної взаємодії, з одного боку, пов'язаний з потребами, інтересами та цілями суспільного розвитку (загальнодержавного, регіонального й місцевого), а з другого – дає можливість визначати й вимірювати ступінь досягнення мети суспільного розвитку, а також задоволення нагальних потреб та інтересів індивідів і соціальних груп. Отже цей рівень критеріїв ефективності дає можливість не тільки визначати рівень доцільності зв'язку (взаємодії) соціального управління й суспільства, а й виявляти ступінь підготовленості першого до забезпечення динамічного і гармонійного розвитку другого.

Критерії загальної ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні мають не тільки виводити систему соціального управління на нагальні потреби суспільства, а й відображати організаційно-управлінський рівень їх задоволення. Ці критерії мають також охоплювати результати власного суспільного виробництва та соціальні наслідки споживання відповідних матеріальних і духовних продуктів, а також розвиненість не тільки економічних, але й політичних, соціальних (у вузькому сенсі), духовних і культурних відносин, соціально-психологічних, екологічних, демографічних та інших явищ і процесів. Одне слово, вищий ієрархічний рівень критеріїв ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні (тобто критеріїв загальної ефективності) має охоплювати увесь спектр соціальних процесів і явищ, характерних для нормальної

життєдіяльності суспільства в цілому, його найважливіших сфер, підсистем і галузей, а також кожної соціальної групи і окремої людини.

Результати соціологічного аналізу дають підстави для визначення таких критеріїв загальної ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні: 1) рівень продуктивності суспільної праці, що співвідноситься з її видами за світовими параметрами; 2) темпи й масштаби приросту загальнонаціонального багатства, які обчислюються за методикою ООН; 3) рівень суспільного добробуту в розрахунку на душу населення з поділом прибутків стосовно різних соціальних верств (груп, категорій), а також у порівнянні з соціальними стандартами рівня життя розвинених країн; 4) рівень розвитку сучасної соціальної інфраструктури, а також наявність стандартів соціального захисту найбільш уразливих верств населення в порівнянні з показниками розвинених країн світу; 5) рівень впорядкованості, надійності і сталості суспільних відносин, їх соціальної безпеки, а також розвитку і відтворення населення країни з результатом, що зростає.

Необхідно підкреслити, що в окремих сферах суспільного життя можуть використовуватися й інші критерії, що розкривають сукупний внесок суб'єктів і об'єктів соціального управління у розвиток суспільства в цілому, у розв'язання його далеких і найближчих цілей. Критерії загальної ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні мають постійно використовуватися для оцінювання всіх організаційно-управлінських рішень, дій і взаємодій суб'єктів і об'єктів управління на різних рівнях суспільної організації. Отже повсякденне порівняння результатів організаційної взаємодії суб'єктів і об'єктів соціального управління з критеріями їх загальної ефективності дає змогу бачити сенс суспільних зусиль, корисність і цінність соціального управління, ступінь його ефективності на певному етапі суспільного розвитку.

Критерії другого (середнього) ієрархічного рівня оцінки ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні (тобто критерії спеціальної ефективності) розкривають ефективність організаційно-управлінської діяльності власне суб'єктів соціального управління. У цьому випадку оцінювання ефективності організаційної взаємодії здійснюється в межах самих суб'єктів соціального управління, їх підсистем (органів) чи структурних ланок, що охоплюють своїм впливом значні за масштабом керовані соціальні об'єкти, наприклад, окремі галузі (чи сфери) суспільного життя, або цілісні функції (види) соціального управління, або певні території, корпорації, установи, фірми, підприємства, організації тощо. Критерії оцінки ефективності організаційної взаємодії цього ієрархічного рівня мають віддзеркалювати раціональність організаційної структури управління керуючих підсистем (суб'єктів соціального управління), упорядкованість їх відносин, дій і взаємодій, обґрунтованість поділу між ними організаційно-управлінських функцій, владних повноважень, прав і обов'язків, розвиток каналів надходження інформації, оснащеність

організаційно-управлінської діяльності технічними засобами й новітніми технологіями, а також доцільність форм і методів управлінського впливу, які ними використовуються, процедур ухвалення управлінських рішень, рівень професіоналізму управлінського персоналу (керівників, менеджерів).

Коротко про найзначущі критерії спеціальної ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні.

Цілеспрямованість (цільова обґрунтованість) організаційної взаємодії суб'єктів соціального управління, їх підсистем і структурних ланок, яка визначається ступенем відповідності їх керуючих впливів тим цілям, що впливають з їхнього статусу і ролі в соціальній структурі суспільства. Це надзвичайно важливий функціонально-організаційний критерій, оскільки кожний суб'єкт соціального управління (чи його структурна ланка) створюється для своєчасної реалізації чітко визначених цілей і завдань. Цільова обґрунтованість і визначеність організаційної взаємодії суб'єктів управління, їх підсистем і структурних ланок оцінюється шляхом вивчення доцільності організаційно-управлінської діяльності з точки зору її відповідності цільовій орієнтації, визначеній для певних компонентів системи управління. Це дає можливість не тільки пізнавати й оцінювати рівень активності кожної організаційно-структурної одиниці (ланки) в системі соціального управління, але й уникати паралелізму й дублювання в діяльності керуючих суб'єктів різних ієрархічних рівнів, а також запобігати ситуаціям, коли окремі види (ділянки) суспільної життєдіяльності залишаються без необхідного організуючого, координуючого та регулюючого впливу з боку суб'єктів соціального управління.

Витрати часу на розв'язання організаційно-управлінських завдань, що вирішуються суб'єктами соціального управління для досягнення певної мети. Тут розрахунок ведеться за часом, що витрачається на опрацювання управлінської інформації (від „входу” до „виходу”), яка постійно циркулює в системі соціального управління, в її підсистемах чи структурних ланках як згори вниз, так і знизу вгору й по горизонталі. З огляду на інтенсифікацію та динамізм сучасної суспільної життєдіяльності підвищується значення критерія оцінювання часових витрат на формування управлінського впливу, ухвалення управлінських рішень, здійснення інших організаційно-управлінських операцій, дій і взаємодій, які потребують економії часу. Адже будь-який організаційно-управлінський акт стає доцільним лише за певних умов і обставин, а його затримка (чи зволікання з його здійсненням) призводить, як правило, до послаблення сили впливу суб'єкта управління на керований соціальний об'єкт (процес), а відтак і до зниження ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні в цілому.

Стиль функціонування суб'єктів (органів) управління, їх підсистем і структурних ланок. Стиль управління — це манера поведінки, дій та рішень суб'єкта управління. Він характеризується співвідношенням

нормоустановчої та безпосередньої організаційно-управлінської діяльності, змісту та кількості управлінських рішень, сенсу й чисельності організаційних заходів (нарад, засідань, перевірок) та інших організаційно-управлінських дій, операцій і процесів, а також зосередженням зусиль на найважливіших ділянках керованих соціальних об'єктів або їх структурних ланок. На стиль управління істотно впливають і особисті властивості (можливості) керуючого суб'єкта (керівника, менеджера), що визначають більшість його конкретних характеристик, які формують його поведінку в процесі організаційної взаємодії з іншими суб'єктами управління та керованим соціальним об'єктом. Стиль управління визначається також рівнем унормованості організаційної взаємодії в системі соціального управління, а саме тим, наскільки чітко в цій системі „окреслені” цілі, яким чином розподілені організаційно-управлінські функції, права і обов'язки, як вони забезпечені організаційними та іншими ресурсами, як і де вони розміщені, в який спосіб взаємодіють між собою ключові суб'єкти управлінської діяльності тощо. Отже зрозуміти, а тим більше оцінити стиль діяльності кожної окремої організаційної структури (ланки) управління чи кожного конкретного суб'єкта управління (керівника, менеджера) можна не лише шляхом „зняття” з них індивідуального або групового портрета, а й на підставі оцінки конкретних фактів і подій, що складаються в результаті спільних дій і взаємодій у певній системі (підсистемі) соціального управління.

Складність організації суб'єктів (органів) соціального управління (їх підсистем і структурних ланок) або, інакше кажучи, їх горизонтальна та вертикальна розчленованість. Цей критерій дуже важливий, оскільки чим складніша організаційна структура соціального управління, тим більше часу витрачається на проходження управлінських впливів до конкретних виконавців (і в зворотному напрямі), тим більше спотворюється інформація, внаслідок чого виникають додаткові організаційні проблеми на вузлах „стикування” тощо. Складність організації суб'єктів соціального управління має відповідати складності керованих ними соціальних об'єктів (або процесів). Це зумовлюється тим, що суб'єкт соціального управління, який чинить організуючий та регулюючий управлінський вплив на керований соціальний об'єкт (або процес), має за своєю організаційною структурою бути простішим від керованого ним соціального об'єкта (чи процесу). Тим часом в сучасному українському суспільстві можна спостерігати парадоксальні організаційно-управлінські явища. Начебто активно здійснюється процес роздержавлення підприємств, реорганізація та ліквідація багатьох центральних та інших органів державного управління, а на їх основі утворюються всілякі концерни, корпорації, об'єднання тощо. Проте якщо подивитись на організаційну структуру цих нових (начебто ринкових) систем управління, то виявляється, що вона ще більше збюрократизована, ніж стара. Через це складність організаційної взаємодії не знижується, а підвищується. Та оскільки це відбувається

нібито під впливом запровадження ринкових відносин, то на цей процес не звертається особливої уваги, адже відомо, що на якому б рівні суспільної організації не здійснювалося соціальне управління, за нього завжди „платить” не чиновник, а виробник матеріальних або духовних продуктів.

5. **Сукупні витрати** (соціальні, економічні, політичні, технічні, організаційні, інформаційні, матеріальні, людські тощо) на утримання й забезпечення діяльності суб’єктів соціального управління, їх підсистем і структурних ланок. Особлива увага під час оцінювання ефективності організаційної взаємодії за цим критерієм має зосереджуватися на взаємозалежності „вартості” на утримання суб’єкта (органа) управління і конкретного результату, отриманого від діяльності керованого ним соціального об’єкта. Сюди, природно, входять витрати на протяжність комунікацій та ускладнення процесів і функцій управління, на оплату праці управлінського персоналу та їх відрядження, на придбання оргтехніки та інших матеріальних засобів і багато чого іншого, що завжди необхідно співвідносити з реальним впливом суб’єктів управління на поліпшення якості та рівня життя громадян, а також на позитивну динаміку суспільного розвитку в цілому. Критерії спеціальної ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні, взяті у взаємозв’язку, досить повно характеризують ефективність організаційної взаємодії структурних одиниць (ланок) системи соціального управління, що діють як суб’єкти соціального управління.

Критерії третього (низового) ієрархічного рівня, або критерії конкретної ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні застосовуються для оцінки ефективності кожної конкретної організаційної структури управління, кожного конкретного управлінського працівника (керівника, менеджера), а також будь-якого іншого кваліфікованого фахівця, задіяного в процесі підготовки, ухвалення та реалізації конкретних управлінських рішень. До них належать параметри (показники) успішності, раціональності й доцільності організаційно-управлінської діяльності. Серед критеріїв цього рівня найбільш важливими є такі:

1) ступінь (рівень) відповідності напрямів, змісту і результатів діяльності конкретних організаційних структур управління та їх управлінського персоналу параметрам, що визначаються функціями, повноваженнями, посадовими інструкціями і рольовим статусом, де кожний орган (ланка) управління, кожна керівна посада створюється для реалізації чітко визначених цілей, завдань і функцій;

2) легітимність управлінських рішень і дій суб’єктів соціального управління (їх структурних одиниць і ланок), а також конкретних управлінських працівників (керівників, менеджерів, інших фахівців), оскільки дотримання правових, інших формально й неформально встановлених соціальних норм є елементарною передумовою ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні взагалі, адже в законах та інших нормативно-правових актах проявляється загальна воля, що

захищає загальний інтерес, визначає роль і місце кожної ланки управління у забезпеченні результативності організаційно-управлінської діяльності;

3) раціональність і реальність впливу суб'єктів управлінської діяльності на стан і розвиток керованих ними соціальних об'єктів (процесів), адже будь-які управлінські рішення, дії і взаємодії втрачають сенс, якщо вони, з одного боку, не налаштовані на діяльність керованих об'єктів (процесів), а з другого – не забезпечують у підсумку їх раціонального й успішного функціонування, а також динамічного розвитку;

4) глибина врахування та відображення в управлінських рішеннях, діях і взаємодіях корінних (базових) і комплексних потреб, інтересів і цілей людей, що передбачає оцінювання не одного, а низки параметрів (аспектів) рівня добробуту людської життєдіяльності в їх складному взаємозв'язку;

5) характер і обсяг організаційних контактів, зв'язків, дій і взаємодій із загалом людей (як споживачів товарів, продуктів, послуг тощо), тобто рівень прозорості та демократичності організаційно-управлінської діяльності, оскільки за будь-яких витрат організаційна взаємодія демократичного типу завжди сприяє підвищенню рівня обґрунтованості та ефективності організаційно-управлінської діяльності, спрямованої на досягнення певної мети;

6) ступінь авторитетності (компетентності, професійності і доцільності) організаційно-управлінських рішень, дій і взаємодій суб'єктів соціального управління, їх структурних одиниць і ланок, а також усього управлінського персоналу підприємств, установ і організацій;

7) достовірність (правдивість), доцільність та своєчасність організаційно-управлінської інформації, що надається суб'єктам соціального управління (їх структурним одиницям і ланкам) різних рівнів, а також іншим фахівцям для ухвалення необхідних і оптимальних управлінських рішень, оскільки інтереси суспільства потребують, щоб за будь-яких умов (навіть найнесприятливіших) до суб'єкта (органа) управління надходила тільки достовірна інформація, тому що всі соціальні процеси, які здійснюються на основі недостовірної інформації, деформуються;

8) моральність (гуманність і етичність) впливу суб'єктів управлінської діяльності на керовані соціальні об'єкти (процеси), яка зумовлена тим, що соціальне управління поряд з позитивними містить і негативні можливості щодо впливу на діяльність і формування особистості людини; тому позитивні приклади успішного впливу суб'єктів управління на діяльність і поведінку людей мають принципове значення для формування й відтворення нормального соціально-психологічного клімату в суспільстві в цілому і в кожній соціальній групі зокрема.

Поряд із зазначеними важливі й інші критерії (показники) ефективності, за допомогою яких можна адекватно оцінювати співвідношення результату організаційної взаємодії суб'єктів і об'єктів соціального управління та обсягом ресурсів, використаних (чи витрачених) на досягнення цього результату. Усе це є серйозною науковою основою для об'єктивної оцінки

рівня ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні не тільки з позицій її відповідності загальним стандартам (нормам, принципам, законам, настановам, рішенням), а й з позицій створення керуючими суб'єктами необхідних умов для широкого запровадження світового організаційно-управлінського досвіду, побудованого на використанні сучасних наукових знань, впровадженні раціональних механізмів та інноваційних технологій підвищення загального рівня ефективності організаційно-управлінської діяльності керуючих суб'єктів на всіх рівнях суспільної організації суспільства.

Висновки

1. Розмаїття наукових підходів до визначення критеріїв ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні дає змогу агрегувати їх у три основні групи: вхідні критерії; вихідні критерії; процесні критерії. Критерії ефективності організаційної взаємодії ґрунтуються, як правило, на загальній та функціональних стратегіях розвитку соціальних утворень з використанням не тільки економічних (кількісних), але й соціальних (якісних) індикаторів, які дають змогу враховувати структурні зміни стосовно мети їх діяльності.

2. Застосування комплексного підходу до формування критеріїв оцінки ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні дає можливість сформулювати трирівневу модель, яка містить три групи критеріїв (загальні, спеціальні та конкретні), що повною мірою відповідають трьом основним ієрархічним рівням соціального управління в транзитному суспільстві.

3. Критерії загальної соціальної ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні розкривають внесок суб'єктів і об'єктів соціального управління в розвиток суспільства (або його підсистем) у цілому. Критерії спеціальної соціальної ефективності розкривають результативність організаційно-управлінської діяльності власне керуючих суб'єктів (керівників, менеджерів, органів управління тощо), які охоплюють своїм управлінським впливом керовані ними соціальні об'єкти (сфери, галузі, території, корпорації, установи, організації тощо). Критерії конкретної соціальної ефективності розкривають внесок у розвиток соціальної системи кожної організаційної структури управління, кожного конкретного управлінського працівника, а також будь-якого кваліфікованого фахівця, задіяного в процесі підготовки, ухвалення та реалізації цілей і завдань суспільного розвитку.

Література:

1. Туленков М. В. Оцінювання ефективності організаційної взаємодії в соціальному управлінні / М. В. Туленков. – К. : ІПК ДСЗУ, 2008. – 118 с.

2. **Аверин Ю. П.** Люди управляют людьми: модель социологического анализа / Ю. П. Аверин. – М. : Изд-во МГУ, 1996. – 328 с.
3. **Лукашевич М. П.** Менеджмент соціальної роботи / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков. – К. : Каравела, 2007. – 296 с.
4. **Лапин Н. И.** Проблема социального анализа организационных систем / Н. И. Лапин // Вопросы философии. – 1974. – № 7. – С. 38 – 49.
5. **Батчиков С. А.** Эффективность государственного управления / С. А. Батчиков, С. Ю. Глазьев. – М. : Консалтбанк, 1998. – 848 с.
6. Социальное управление : слов. / под ред. В. И. Добренкова, И. М. Слепенкова. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 312 с.
7. **Туленков М. В.** Концептуальні засади організації сучасного менеджменту : моногр. / М. В. Туленков. – К. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2006. – 312 с.
8. **Туленков М. В.** Теоретико-методологічні основи організаційної взаємодії в соціальному управлінні : моногр. / М. В. Туленков. – К.: Каравела, 2009. – 512 с.

УДК 328.18

Комунікація Державної Думи Росії: два етапи розвитку

Анжела Акаймова,
кандидат історичних наук,
завідуюча кафедрою маркетингу
Української академії бізнесу та підприємництва

Автор аналізує практичну діяльність засобів масової інформації з позиції комунікативного ресурсу, висвітлює переваги та вади комунікаційної діяльності прес-служби Державної Думи Російської Федерації.

Ключові слова: комунікація, засоби масової інформації, політична комунікація, парламентська журналістика.

The author analyses practical activity of mass media from position of communicative resource. The advantages and lacks of communication activity of press-service of the State Duma of the Russian Federation are shown.

Keywords: communication, mass media, political communication, parliamentary journalism.

Нині жодна фірма, організація, партія, жодне міністерство й відомство не обходяться без фахівців з „паблік рилейшнз” (далі – PR).

Вчені дають різні визначення PR. Наприклад, американський фахівець Р. Харлоу вважає, що „PR – це одна з функцій управління, що сприяє становленню й підтримці спілкування, взаєморозуміння й співробітництва між організацією та громадськістю” [1, с. 16]. С. Блек пропонує визначення, на його думку, „коротке і всеосяжне”: „Rubic Relation – це мистецтво й наука досягнення гармонії за допомогою взаєморозуміння, заснованого на правді й повній інформованості” [2, с. 17]. М. Шишкіна дає таке визначення: „Public relations – це управлінська комунікативна ринкова діяльність (сукупність соціальних практик), спрямована на формування ефективної системи публічних дискурсів соціального суб’єкта, що забезпечує оптимізацію його взаємодій зі значимими сегментами соціального

середовища (з громадськістю)” [3, с. 103]. О. Зверинцев, ніби поєднуючи різні точки зору, вважає, що PR – це „діяльність з перекладу прагматичних цілей організації в прийнятну для суспільства політику” [4, с. 91]. У книзі „Зв’язки з громадськістю: теорія і практика” О. Чумиков і М. Бондарєв наводять „синтезоване визначення”: „Паблік рилейшнз – це особлива функція управління, що сприяє встановленню й підтримці спілкування, взаєморозуміння і співробітництва між організацією та громадськістю, вирішенню різних проблем і завдань; допомагає керівництву організації бути інформованим про громадську думку і вчасно реагувати на неї, бути готовим до будь-яких змін і використовувати їх найбільш ефективно; визначає головне завдання управління – служити інтересам громадськості; виконує роль системи раннього оповіщення про небезпеку й допомагає долати небажані тенденції...” [5, с. 16].

У Державній Думі Росії цими питаннями переймаються Управління з зв’язків з громадськістю (УЗГ) та Управління взаємодії зі ЗМІ (до 2004 року – Прес-служба). У структурі УЗГ нині функціонує відділ прес-служби, до якої відносяться ЗМІ Державної Думи, прес-секретар Голови Державної Думи, прес-служби й прес-секретарі фракцій, комітетів і комісій, а також прес-секретарі депутатів. На них покладено завдання створювати сприятливий імідж Держдуми, оперативно інформувати населення і виборців, відстежувати реакції громадськості на дії Держдуми, прийняті нею закони.

Основні функції цих підрозділів: аналітико-прогностична (дослідження, аналіз і прогнозування тенденцій), організаційно-управлінська (забезпечення цілей організації, вироблення відповідних заходів), комунікаційно-інформативна (забезпечення керівництва Думи інформацією), консультативно-методична (функції радника) [6, с. 91]. Базовою функцією, на думку А. Зельманова, є комунікаційна (з підфункціями: кумулятивною — нагромадження інформації, аналітичною — аналіз інформації, трансляційною — передача інформації, обмін нею) [7, с. 34 – 35]. Комунікативна функція реалізує потребу в налагодженні контактів Держдуми з громадськістю у сфері управління. Це особливо важливо, оскільки лише співробітництво передбачає взаємодію, обумовлену життєвою необхідністю, коли обидві сторони одна без одної не можуть вирішити завдання.

Структури політичної комунікації Державної Думи працюють у тісному контакті зі ЗМІ. ЗМІ розширюють можливість обговорення актуальних проблем, заохочуючи до дискусії потенційних прихильників більшості парламенту. ЗМІ забезпечують легітимність процесу вироблення рішення, виносячи їх на широке обговорення, висвітлюючи діяльність Держдуми, сприяючи формуванню її позитивного іміджу. До речі, ось як бачив поставлені перед ним завдання прес-секретар Р. Рейгана й Д. Буша М. Фітцуотер: „...моїм завданням було регулярно відповідати громадськості на два питання: перше – що робить уряд США в тій чи іншій сфері, які

рішення приймає, які плани буде на майбутнє, друге, і головне, – чим переймається (конкретно — сьогодні) президент країни” [8, с. 3].

Зрозуміло, відносини ЗМІ з Держдумою не можуть бути безпроблемними хоча б тому, що стосовно одного питання завжди є кілька точок зору. ЗМІ можуть спотворити факти, виділяти одні проблеми й замовчувати інші або спрощувати їх. Та найголовніше – не буває ЗМІ політично байдужих. Аби взаємодії преси й інформаційних структур Держдуми були всебічними й повними, необхідні три умови: „інформація має бути не банальною, адекватною, відповідати потребам та інтересам аудиторії” [9, с. 76].

У структурі Державної Думи основною ланкою по взаємодії зі ЗМІ й громадськістю була спочатку Прес-служба, а потім УЗГ. З невеликого підрозділу вона перетворилася за кілька років на велике управління. Нині УЗГ стало своєрідним інформаційним холдингом з власною теле- і радіослужбою, інформаційним агентством, фотослужбою, екскурсійним бюро. У цьому підрозділі працюють переважно професійні журналісти з досвідом роботи в провідних російських виданнях. В УЗГ усвідомлюють, що ставлення громадян до Держдуми багато в чому залежить від якості парламентських ЗМІ. Грамотно виконана журналістська робота має викликати в аудиторії інтерес до діяльності парламенту.

Роботу з інформаційного забезпечення діяльності Держдуми можна поділити на два головні періоди. Найскладнішими були 1994 – 2004 роки, коли потужний удар критики приймала на себе Прес-служба. З 2004 року функції інформаційного забезпечення виконує УЗГ.

Прес-служба мала відділи інформаційної взаємодії, зв'язків з центральною і регіональною пресою, засобів масової інформації, громадських зв'язків та інформаційного забезпечення, телемовлення, радіомовлення, координації теле- і радіопрограм, експлуатації теле-радіокомплексу. Основними її завданнями були популяризація російського парламентаризму, інформування через ЗМІ про діяльність Держдуми. Це передбачало надання матеріалів для преси, підготовку й оперативне поширення в ЗМІ офіційних повідомлень про найважливіші заходи в Держдумі, об'єктивне інформування населення країни, російської та закордонної громадськості про парламентську діяльність через офіційний Інтернет-сайт Держдуми, власні періодичні видання й телевізійні та радіопрограми, акредитацію представників російських і закордонних ЗМІ, відповіді на запити преси й надання комплексних інформаційних послуг, моніторинг повідомлень преси, радіо, телебачення, інформаційних агентств, вжиття при необхідності заходів для виправлення помилок у матеріалах, опублікованих у ЗМІ, а при потребі і їх спростування.

Прес-служба мала право одержувати з інших структурних підрозділів Апарату Держдуми інформацію, документи, довідкові й аналітичні матеріали, використовувати державні, у тому числі й урядові, системи зв'язку та комунікації, вносити пропозиції щодо вдосконалення інформаційного забезпечення діяльності Думи.

Інформаційно-пропагандистське забезпечення законотворчої діяльності Держдуми здійснювалося насамперед через взаємодію з акредитованими журналістами (поширення необхідних матеріалів, проведення прес-конференцій, організація зустрічей представників ЗМІ з керівництвом Держдуми і депутатським корпусом, повсякденна роз'яснювальна робота з парламентськими кореспондентами, професійний розбір окремих публікацій з їх авторами).

За роки регулярних контактів зі ЗМІ й акредитованими журналістами в Державній Думі виробилися певні правила спілкування. Ось деякі з них. Передані відомості журналістам завжди мають містити достовірну інформацію, яка заслуговує довіри. Правдивість - головна умова в налагодженні контактів з журналістами, а через них і з суспільством. Справедливий розподіл інформації між різними ЗМІ. Інформування журналістів про головні події наступного тижня з метою прогнозованих публікацій належного характеру. Диференційоване запрошення журналістів на парламентські слухання, „круглі столи”, зустрічі Голови Державної Думи і його заступників з главами інших держав, парламентів — з огляду на специфіку видання. Не залишати без уваги значимі публікації акредитованих журналістів: за гарний матеріал знайти можливість похвалити, за конструктивну критику - підтримати, за неточність - звернути увагу, якщо допущено серйозну помилку - обов'язково поговорити про це з журналістом або редактором ЗМІ чи написати листа до редакції. Добиватися, щоб з Держдуми до ЗМІ завжди йшов безперервний потік новин.

З метою поширення в ЗМІ повної, правдивої та різнопланової інформації про діяльність фракцій, комітетів Думи, наприклад, 1997 року працівники Прес-служби провели 156 прес-конференцій і брифінгів, відправили до ЗМІ понад 100 анонсів про заходи в Держдумі, серед акредитованих журналістів поширили близько 300 тисяч примірників інформаційно-довідкових матеріалів.

З наведених прикладів наочно видно, що Прес-служба багато зробила для того, щоб забезпечити прозорість діяльності парламенту. Та треба мати на увазі, що з перших днів своєї діяльності Держдума потрапила під шалений вогонь критики. Багато ЗМІ в перші роки діяльності парламенту практикували спотворення інформації про роботу більшості та опозиції. Державна Дума в той період була ареною гострих політичних баталій, на законотворчу діяльність бракувало часу. За час роботи Держдуми першого скликання (голова - І. Рибкін) кілька разів ставилося питання про недовіру Уряду, були спроби організувати процедуру імпичменту Президентові РФ.

Робота Держдуми другого скликання (голова - Г. Селезньов) мало чим відрізнялася від роботи попередньої - знову низка урядових криз (голосування за В. Черномірдіна - 1996 рік, за С. Кірієнка (тричі) - 1998 рік, знову за В. Черномірдіна, а потім за С. Примакова, 1999 року - за С. Степашина і В. Путіна). Навесні й восени 1998 року урядова криза була

настільки гострою, що виникла реальна загроза розпуску Думи. Крім того, знову була спроба ініціювати імпічмент Президентові Б. Єльцину. У цьому вирі пристрастей ЗМІ найчастіше ставали на бік Президента й Уряду. Це була свого роду подяка журналістів першому Президентові Росії за те, що мас-медіа були відібрані в комуністів і передані професійним журналістам, а ще за те, що Б. Єльцин був для журналістів гарантом свободи слова.

Депутатський корпус оперативно реагував на позицію преси. Однак прийняті Держдумою документи у відповідь на критику на свою адресу викликали нову напруженість у взаєминах між нею та ЗМІ. Так, у квітні 1997 року парламент приймає постанову „Про порядок організації роботи журналістів теле- і радіокомпаній під час проведення пленарних засідань Державної Думи”. У ньому пропонувалося „надати журналістам теле- і радіокомпаній можливість користуватися відеосигналом із залу пленарних засідань Державної Думи в спеціально обладнаному для цих цілей приміщенні”. Ряд газет, а в першу чергу телебачення й радіо, відразу обрушилися на Державну Думу. Зокрема, газета „Известия” [10, с. 2] опублікувала матеріал під заголовком „Спокійної ночі, росіяни! Депутати голосують за цензуру”. Але ж парламент намагався встановити для теле- і радіожурналістів порядок, близький до передбаченого для них в Адміністрації Президента й Уряді.

Звичайно, ступінь відкритості в роботі парламенту має бути значно вищим, ніж в роботі Уряду, оскільки йдеться про орган представницької влади. Однак не можна не бачити, що його прийняття було для Держдуми своєрідним жестом відчаю. Про це досить точно сказано в тих же „Известиях”: „Народним обранцям зразка 1997 року не подобається, коли їхні виборці можуть щовечора споглядати їх „законотворчу діяльність”, тобто колупання пальцем у носі, похропування на робочому місці, голосування за принципом „за себе й за того хлопця”, базарні розбірки й банальний мордобій. Депутатам це неприємно” [11, с. 3].

Прес-служба постійно звертала увагу акредитованих журналістів на необхідність висвітлювати у першу чергу законотворчу діяльність, а не шукати „смажені” факти. Такі рекомендації журналісти зустрічали в багнети, особливо негативно реагували керівники ЗМІ. Наприклад, кореспондент НТВ А. Ніколаєв прямо заявив у телеефірі: „Наступним накатом на нас очевидно буде вимога показувати депутатів розумними, гарними, молодими й здоровими!” [12]. А в особистій бесіді з кореспондентом „Комсомольской правды” розповів, що коли на редакційній „летючці” головний редактор почув прохання з Охотного ряду більше висвітлювати законотворчу роботу депутатів, то різко відповів: „Читаць – це я! Я визначаю, що друкувати в газеті, і ніхто інший”.

Великий резонанс викликала в суспільстві і особливо в середовищі журналістів, постанова Держдуми „Про призупинення акредитації при Державній Думі Федеральних Зборів Російської Федерації кореспондентів Суспільного російського телебачення” від 5 березня 1997 року. У ньому

зазначалося, що Суспільне російське телебачення (далі – СРТ), що має служити народу, повідомляти об'єктивну інформацію про все, що відбувається в країні, у Державній Думі, послідовно й нав'язливо здійснює зовсім зворотнє. Будь-яка серйозна тема, що хвилює населення і обговорюється в Державній Думі, хай то буде складна ситуація в суб'єктах РФ, трагічне становище росіян у Чечні, законопроекти про пенсії й мінімальний розмір зарплатні, корупція у вищих органах державної влади, або не висвітлюються СРТ, або спотворюються до невпізнанності. Вириваються окремі фрази з виступів депутатів і супроводжуються часто необ'єктивними коментарями. Це робиться з єдиною метою – дискредитувати депутатів Держдуми й Держдуму в цілому, вселити телеглядачам сумнів у необхідності самого існування законодавчої влади в Російській Федерації. Постановою передбачалося доручення Прес-службі призупинити на місяць акредитацію кореспондентів СРТ.

Таке рішення було приречене на провал, оскільки у статті 48 Федерального закону „Про засоби масової інформації” зазначено, що „журналіст може бути позбавлений акредитації, якщо ним або редакцією порушено встановлені правила акредитації або поширено неправдиві відомості, що ганьблять честь і гідність організації, яка акредитувала журналіста. Це має бути підтверджено рішенням суду”. Оскільки звернення до суду від представників палати не було, то не властиві Державній Думі судові функції були оскаржені журналістами СРТ, і Верховний Суд РФ відновив акредитацію кореспондентів телеканалу.

Не випадково питання акредитації журналістів у Державній Думі часто стають предметом пильної уваги не тільки самих журналістів, але й депутатів. Це пов'язане з тим, що парламентський кореспондент є політичним журналістом. Адже він працює в державному політичному органі, висвітлює його діяльність, так чи інакше оцінює її результати, а отже у якійсь мірі впливає на політичні процеси в країні. Досить точно тлумачення діяльності політичного журналіста дав головний редактор радіо „Ехо Москвы” О. Венедиктов: „Завдання політичного журналіста – знаходити слабкі місця в рішеннях професійних політиків, указувати їм на можливі проблеми з точки зору суспільства, обивателя. Збираються приймати, наприклад, дорожні правила. Журналіст повинен розуміти, до яких наслідків це призведе, і сказати про це до того, як ці правила будуть прийняті. Попередити суспільство. Майже як міліцейський жезл: стояти, дивитися! І в цьому сенсі впливати на політичні рішення” [13, с. 34].

При Державній Думі щороку постійну акредитацію одержують більше 1300 російських журналістів, що представляють близько 500 ЗМІ, і майже 1500 зарубіжних працівників ЗМІ. Крім того, одноразову акредитацію за заявками редакцій на „урядову годину” (коли перед депутатами звітують міністри), на парламентські слухання, „круглі столи”, прес-конференції, засідання комітетів та інші думські заходи одержують щорічно близько 400 журналістів з 150 – 160 редакцій. Характерно, що

одна шоста частина акредитованих журналістів працює у Державній Думі з перших днів діяльності парламенту, що свідчить про стабільність журналістського корпусу, що висвітлює законотворчий процес палати, і одночасно є показником того, що все більше число видань орієнтується на спеціалізацію по темі парламентської журналістики, на роботу акредитованих журналістів у російському парламенті. Так, 2009 рік акредитацію одержали 460 російських ЗМІ, у тому числі 203 журнали, 110 газет, 57 регіональних ЗМІ, 18 інформаційних агентств, 36 інтернетвидань, 24 телевізійні компанії, 12 радіостанцій.

Регламентується робота журналістів „Правилами акредитації журналістів засобів масової інформації при Державній Думі Федеральних Зборів Російської Федерації” (далі - Правила акредитації), які виставлені на офіційному сайті Держдуми і не раз публікувалися в професійних виданнях. Однак спочатку прийняття Правил акредитації викликало велике невдоволення в журналістській спільноті. Думських чиновників звинувачували в порушенні свободи слова. Однак з прийняттям Правил акредитації журналісти одержали, як потім показала практика, необхідний регламентуючий документ, без якого неможливо будувати правові відносини й вирішувати конкретні питання організації їх праці в парламенті.

Правила акредитації визначають порядок акредитації, її види, права й обов'язки акредитованих журналістів, дають можливість позбутися від представників суцього рекламних, спеціалізованих, еротичних та інших видань, які не висвітлюють законодавчу діяльність парламенту. Це дозволило розширити контакти з найактивнішими парламентськими журналістами, поліпшити умови їх роботи. Наприклад, журналісти одержали у своє розпорядження кілька приміщень. Окремі кімнати мають інформаційні агентства ІТАР-ТАРС, РІА „Новости”, Інтерфакс, „Радио Росии”, „Маяк”. Спеціально виділене приміщення для провідних телеканалів, а також балкони для телеоператорів і фотокореспондентів. Для журналістів надано Малий зал на 200 місць, прес-зал, технічно оснащений всіма необхідними видами комунікації. У прес-залі журналіст завжди може одержати кваліфіковану допомогу від штатного співробітника УЗГ, скористатися законопроектами й різними матеріалами, які роздають депутатам до пленарного засідання, оперативно одержувати щопівгодини „сиру” стенограму пленарного засідання, прес-релізи й заяви депутатів, відправити в редакцію підготовлений матеріал.

Правилами акредитації передбачено, що закордонні кореспонденти, у тому числі й з країн СНД, можуть проходити в Держдуму, користуватися всіма видами комунікації при наявності акредитаційного посвідчення прес-центру МЗС.

Відносини між депутатами й ЗМІ далекі від ідилії. Депутатам не завжди подобається, як акредитовані ЗМІ висвітлюють їх діяльність. Причиною невдоволення журналістів часто стають обмеження, які встановлюють

депутати для парламентських кореспондентів, наприклад, прийнята напередодні осінньої 1997 року сесії заборона перебувати в пленарні дні в холі перед залом засідань або можливість заборони відеозйомок з балкона. Ось уже кілька років не пускають до залу пленарних засідань фотокореспондентів і телевізійників.

До речі, можливість зйомки засідань парламенту обговорювалася близько 30 років у Великобританії. Коли ж у лютому 1988 року експериментальна трансляція все ж відбулася, з'ясувалося, що телебачення може завдати колосальної шкоди самій ідеї парламентаризму: для цього досить лише кілька разів показати депутата, який спить під час засідань. Тому діючи з 1991 року правила висвітлення в ЗМІ діяльності британського парламенту практично виключають створення акредитованими журналістами „неповажливого” репортажу. Журналістів до залу засідань не допускають. Про те, щоб зняти „перепалку”, й мови бути не може: у випадку непарламентської поведінки депутатів оператор зобов'язаний тримати в кадрі головуючого доти, доки порядок не відновиться. За дотриманням цих правил стежить директор Парламентського мовлення, який призначається на цей пост раз на п'ять років рішенням обох палат [14, с. 18].

Як не дивно, але такі обмеження пішли на користь. Журналістам доводиться усе більше уваги приділяти змісту дискусійних і прийнятих законів, тобто саме тому, заради чого й акредитуються ЗМІ в парламенті.

У Держдумі практикуються і деякі форми заохочення журналістів. Головна форма – конкурс на краще висвітлення діяльності Держдуми в російських ЗМІ. У різних видах він проводиться вже 15 років. У конкурсі можуть взяти участь всі акредитовані журналісти у восьми номінаціях – агентства, телебачення, радіо, газети, журнали, регіональні ЗМІ, інтернетвидання, фотокореспонденти. Право висунути журналістів на конкурс мають редакції, думські фракції й комітети, УЗГ. Нагородження здійснює Голова Держдуми в переддень дня російської преси – 13 січня. Переможці одержують дипломи й коштовні подарунки, їх прізвища публікуються в ЗМІ. У цей день до журналістів приходять керівники Спільноти журналістів Росії й Москви, які також за поданням УЗГ заохочують парламентських журналістів. Регулярно відбуваються святкові зустрічі журналістів у фракціях і комітетах Державної Думи. Практикуються зустрічі журналістів з Керівником Апарату Державної Думи, на яких не тільки заохочується праця журналістів, але й приймаються рішення про поліпшення умов їх роботи.

З метою оперативного висвітлення діяльності Держдуми Думи до 2004 року видавався щоденний вісник „Думское обозрение”. У ньому в телеграфному стилі подавався огляд з коментарями депутатів найважливіших прийнятих законів, інших значимих подій. Інший друкований збірник, „Думский вестник”, що теж виходив до 2004 року, публікував матеріали парламентських слухань, прес-конференцій,

заяв фракцій і депутатських груп, інформацію з питань діяльності депутатського корпусу. Для центральної й регіональної преси майже десять років випускався інформаційний тижневик „Думская панорама”, матеріали якого використовували понад 500 російськомовних видань у країнах СНД, у багатьох законодавчих зборах суб'єктів РФ. Більшість керівників регіональних видань вважали „Думскую панораму” чи не єдиним джерелом об'єктивної інформації про роботу російського парламенту й охоче публікували його матеріали.

З виходом Держдуми в „світову павутину” необмежені можливості відкрилися в „оперативників” - тих, хто готує матеріали для думської стрічки новин. Силами професійних журналістів - співробітників Прес-служби тільки в першій половині 1997 року було випущено 724 оригінальні оперативні повідомлення про пленарні засідання палати, парламентські слухання, прес-конференції, протокольні заходи. Однак столична преса або неохоче використовувала їх, або подавала їх у своїй редакції без жодного посилання на Прес-службу (до 50 % опублікованих повідомлень). З 2003 року будь-який користувач Інтернету в усьому світі може в режимі реального часу стежити за роботою Держдуми.

Намагаючись прорвати телевізійну блокаду попередніх років, теле-радіослужба Держдуми організувала випуск на 31-м московському каналі й Ставропольському телебаченні 45-хвилинну парламентську інформаційно-освітню програму „З думою про Росію”, що одержала високу оцінку глядачів. Активно й плідно співробітничала Прес-служба з різними радіокомпаніями. Так, на „Радио России” щотижня, по суботах, виходила в ефір 50-хвилинна програма „Парламентський тиждень: події і факти”, а також один раз на місяць – радіодебати з актуальних тем за участю керівників Держдуми. Двічі на тиждень по одній годині виходила на радіо „Резонанс” у прямому ефірі програма „Парламентський вісник”, на Всесвітній службі радіо „Голос России” звучали „Вісті з Державної Думи”.

Наприкінці 1997 року були досягнуті істотні перемоги на інформаційному полі: разом з Радою Федерації Державна Дума стала засновником „Парламентской газеты” і журналу „Российская Федерация сегодня”. Але найпомітнішою подією (і подразником у певному сенсі) стала „Парламентська година” на Російському телебаченні. Уже перші її випуски викликали позитивні відгуки телеглядачів і неоднозначну реакцію депутатів, особливо лідера фракції ЛДПР В. Жириновського. На пропозицію групи депутатів затверджується комісія Державної Думи з випуску телепередачі „Парламентська година”. Головні її принципи того часу: до 10 хвилин ефірного часу приділяється оперативному висвітленню поточних подій, інформації про прийняті й відхилені закони, пропаганді ролі парламенту в системі державної влади РФ тощо; частина ефірного часу (не менш 50 хвилин) ділиться між фракціями й депутатськими групами пропорційно до їх чисельності з урахуванням інтересів депутатів,

які не увійшли до фракцій і груп. Фракції самостійно підбирають провідні програми.

Створення парламентських ЗМІ викликало чергову хвилю критики, адже громадськості нав'язувалася „єдино правильна думка”: такого немає ніде у світі! Та поглянемо, як вирішується ця проблема, наприклад, в США. Робота Конгресу будується так, що прийняті закони стають відомими не тільки певним зацікавленим сторонам, але й широким колам громадськості, виборцям. У Конгресі є засоби інформації, друковані видання, які перебувають у його прямому підпорядкуванні. Одним з них є Державне видавниче управління (ДВУ). Воно забезпечує оперативне видання матеріалів Конгресу й поширює їх через відкритий продаж у кіосках і книгарнях як Вашингтона, так і інших міст США. Головним же виданням є „Конгрешнл рекорд” – фактично офіційний друкований орган Конгресу США. Це не просто збірник, де підсумовуються тільки законопроекти й різні нормативні акти, прийняті в Капітолії. У ньому оприлюднюються виступи сенаторів і конгресменів, які розкривають панораму політичного, економічного й соціального життя країни й, що особливо важливо, всіх її штатів. „Конгрешнл рекорд” має аналог в особі іншого видання – „Федерал реджистер”. Це вже урядовий орган. Якщо з „Конгрешнл рекорд” можна скласти картину діяльності законодавчої гілки влади США, то „Федерал реджистер” дає повне уявлення про функціонування виконавчої влади. У дні роботи конгресу „Конгрешнл рекорд” виходить щодня. Патронат над виданням здійснює Об'єднаний комітет з преси Конгресу. У Капітолії існує традиція: відразу ж після молитви, з якої починається засідання, спікер палати представників і ведучий сесію сенату повідомляють, що вони переглянули й схвалили „мегезин”, тобто журнал. А це означає, що дається санкція на вихід у світ чергового номера „Конгрешнл рекорд”.

Найважливішим інформаційним джерелом, що висвітлює роботу вищого законодавчого органу США, є, звичайно, телебачення. Тут Конгрес має особливі переваги. Телевізійний канал Сі-Спен регулярно транслює передачі з Конгресу по всій країні. Мовлення ведеться цілодобово, оскільки буває, що дебати затягуються далеко за північ, а то й до ранку. Передачі Сі-Спен не коментуються й не підлягають редагуванню. Отже перед багатомільйонною аудиторією Конгрес США з'являється таким, який він є.

Аналізуючи американський досвід, можна зробити висновок, що створення парламентаріями Росії власних ЗМІ задля об'єктивного висвітлення діяльності Державної Думи було цілком виправданим кроком.

Література:

1. Блэк С. Паблик рилейшнз. Что это такое? – М., Наука, 1989. – С. 16.
2. Блэк С. Паблик рилейшнз. Что это такое? – М., Наука, 1989. – С. 17.
3. Шишкина М. А. Паблик рилейшнз в системе социального управления. – СПб., 1999. – С. 103.

4. **Зверинцев А. Б.** Коммуникационный менеджмент: Рабочая книга менеджера РР. 2-е изд., испр. – СПб., 1997. – С. 91.
5. **Чумиков А. Н., Бочаров М. П.** Связи с общественностью: теория и практика // Учебное пособие. – М., 2003. – С. 16.
6. **Зверинцев А. Б.** Коммуникационный менеджмент: Рабочая книга менеджера РР. 2-е изд., испр. – СПб., 1997. – С. 91.
7. **Зельманов А. Б.** Социальные функции паблик рилейшнз // Public Relations – наука, образование, профессия // Международная научно-практическая конференция, 17 апреля 2003 г. Тезисы докладов и выступлений. – СПб., 2003. – С. 34 - 35.
8. **Кучер С. В.** Как мы с Бушем спасали Ельцина // Газета „Комсомольская правда”. - 1995. - 25 февраля. – С. 3.
9. **Прохоров Е. П.** Введение в теорию журналистики. – М.: МГУ, 1995. – С. 76.
10. Газета „Известия”. - 1997. - 10 апреля. – С. 2.
11. Газета „Известия”. - 1997. - 10 апреля. – С. 3.
12. НТВ. - Программа ТВ „Скандалы недели”. - 1997. - 21 июня.
13. **Реснянская Л. Л.** Десять интервью о политической журналистике. – М., Пульс. - 2001. – С. 34.
14. Госдума и СМИ: игра по новым правилам... аккредитации. Публикации центра „Право и средства массовой информации”. - Комментарии центра „Право и СМИ”. - Серия „Журналистика и право”. - Выпуск №20. - 1999. – С. 18.

УДК 32.019.51

Ефективність інтернет-блогу як засобу політичної комунікації

Петро Олещук,

кандидат політичних наук,
асистент кафедри політичних наук
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Досліджуються новітні тенденції впливу інтернет-блогів на сферу політичної комунікації. Окремо характеризується специфічний вплив „блогосфери” як поєднання блогів на політичний процес. Сформульовано критерії ефективності блогу для реалізації політичної комунікації.

Ключові слова: інтернет-блог, політична комунікація, кіберполітика.

The article is dedicated to an issue of new ideas, introduced by the weblog into the sphere of political communication. Specific features of „blogosphere” are characterized separately as a community of blogs for the political process. The criteria of effectiveness to use the blog for political communication are formulated.

Keywords: weblog, political communication, cyberpolitics.

Мережа Інтернет за сучасного рівня її розвитку набуває все більшого значення як джерело політичної інформації.

Однією з специфічних форм політичної комунікації засобами мережі Інтернет є блог як автономний та індивідуальний інтернет-ресурс, що поєднує у собі засоби комунікації та інформування. Зародившись як комунікативне явище у реаліях США, нині блог перетворюється на комунікативний феномен всесвітнього значення.

В українській політичній науці маємо відносно невелику кількість досліджень політичної ролі інтернет-блогів. Зокрема, О. Горошко досліджує російську блогосферу як цілісне утворення [2] та визначає перспективи розвитку політичної блогосфери [1]. В. Недбай пропонує

загальну характеристику політичної ролі блогів і стисло зупиняється на особливостях української блогосфери [6]. С. Сибіряков досліджує проблему використання блогів під час останніх виборів Президента України [8]. Л. Чернявська досліджує блогосферу як засіб демократизації суспільства [10].

Бурхливий розвиток української блогосфери як фактора політичної комунікації зумовлює необхідність поглибленого вивчення проблематики політичних блогів, зокрема щодо визначення критеріїв їх ефективності для реалізації політичної комунікації. Цього можна досягти через вирішення таких завдань: визначення сутності блогу та його основних комунікативних функцій; з'ясування особливостей впливу блогів на політичний процес; оцінка ефективності впливу блогосфери на політичну комунікацію.

Перш ніж перейти до вивчення проблеми, звернемося до дефініції ключових понять. Блог (англ. blog, від „web log” – мережевий щоденник) – веб-сайт, що наповнюється записами, які додаються регулярно та містять тексти, зображення чи мультимедіа. У найзагальнішому розумінні „блог – це персональний веб-сайт, зміст якого відображається в порядку, зворотному до хронологічного” [9, с. 51].

Для блогів характерні недовгі записи тимчасової значимості. Фактично йдеться про публічні щоденники, котрі можуть вести як організації (колективні блоги) так і індивіди.

Під блогосферою прийнято розуміти сукупність блогів, об'єднаних у систему через взаємні перехресні посилання, обговорення спільних тем, можливість для спілкування, єдиний рейтинг, що відображає значимість та авторитетність того чи іншого блогу (наприклад, рейтинг російськомовних блогів від yandex.ru). Характеристики для оцінки блогу при цьому можуть бути різними: якісно-кількісні (відвідуваність, цитованість), характеристики цільової групи, інтерактивність тощо [2, с. 93].

Відвідувачі сайту здебільшого можуть ідентифікувати автора і залишити свої коментарі. Блоги вільно поєднані між собою за допомогою гіперпосилань. Це означає, що будь-який блогер є частиною системи, яку називають блогосферою [9, с. 52]. Так, 2007 року, коли почав працювати рейтинг nash-lj.org.ua, у якому враховано понад 4 тисячі українських щоденників на платформі ЖЖ, у першій сотні зафіксовано 18 щоденників політичної та навколополітичної тематики [за: 10, с. 86]. Це – прояв українського політичного сегмента блогосфери.

Зростання ролі блогів як комунікативного інструменту вимірюється як зростанням кількості читачів та дописувачів, так і активним процесом переведення інформації, опублікованої у блогах, у інші комунікаційні форми (електронні та друковані ЗМІ). Зростання ролі блогінгу (тобто регулярного опублікування інформації у блогах) значною мірою зумовили так звані „шість стовпів”: легкість публікації (блог може публікувати будь-хто), доступність (можливість доступу через пошукові системи), соціальний характер (блогосфера – це, перш за все, велика розмова),

віртуальність (інформація може поширюватися вірусно, від одного до іншого), можливість синдикування (автоматичний збір інформації через відповідні програмні системи), взаємопов'язаність (блог пов'язаний з іншими блогами) [9, с. 54 - 55].

Концентрований вплив блогосфери на громадську думку може бути значним. Так, блогосфера помітно вплинула на результат референдуму стосовно прийняття конституції ЄС у Франції, що було наслідком політичної активності головного опонента цього закону - професора економіки і управління марсельського університету Е. Шуара, який став зіркою дебатів на сторінках свого блогу [4]. У США Т. Лот втратив посаду лідера сенатської більшості після того, як у блогосфері почали обговорювати його коментарі щодо часів сегрегації [9, с. 52]. Прикладом активного впливу блогів на громадську думку можна вважати також війну Росії та Грузії за Південну Осетію. У російськомовній блогосфері інформаційне висвітлення подій називали „першою блогерською війною” [8]. Один з білоруських опозиціонерів стверджував: „Останні приклади (прояву впливу блогів на політику) російська ситуація навколо Кондопоги і білоруська весна-2006, багато епізодів якої відбулися лише завдяки активності білоруських блогерських спільнот, чия активність нерідко перевершувала активність традиційної опозиції” [4].

В умовах інформаційного суспільства блоги перетворюються на альтернативний до офіційних ЗМІ канал поширення інформації, який функціонує паралельно та може перебирати на себе ряд суспільних функцій мас-медіа. Часто блог – єдиний засіб поширення альтернативної думки [1, с. 339 - 340]. Саме блогосфера стала основним засобом поширення опозиційної інформації (по відношенню до офіційної проурядової пропаганди) щодо війни в Іраку [6, с. 158]. Російський політолог А. Роменков наголошує, що при згортанні свободи ЗМІ перехід до блогосфери частини інтелектуальної еліти нагадує стан своєрідної „внутрішньої еміграції” [7, с. 81].

Часто блог впливає на політику не прямо, а опосередковано. Політологи М. Кек і К. Сіккінс звернули увагу на „ефект бумеранга” у політичному впливі блогосфери. Його смисл полягає в тому, що політичні активісти, які не можуть вплинути на політичну ситуацію у власних країнах, вдаються до блогів як можливості вплинути на світову громадську думку, а відтак опосередковано чинити тиск на власні уряди [6, с. 158].

Сама ідея блогінгу (тобто ведення блогу) до певної міри породжується бажанням емансипації авторів від мас-медіа та забезпечення незалежності від редакційної політики та умовностей сучасної преси. Поширений мотив ведення блогу - самостійне вираження власної позиції та уникнення журналістських перекручень [9, с. 85 - 86]. Блогери США викрили численні фактори непрофесійності або зумисних маніпуляцій з боку традиційних медіа [2, с. 90].

Емансипуючись від ЗМІ, учасники блогосфери змінюють характер суспільної комунікації. Зокрема, 37 % американців, котрі читають політичні блоги, назвали перегляд політичних програм „марнуванням часу” [2, с. 89].

Отже політичними функціями блогосфери є: формування порядку денного, вираження альтернативних позицій, цензурування традиційних медіа [2, с. 90 - 91].

На думку російських дослідників, головними напрямками використання блогів у політиці є: 1) використання блогів для консолідації прихильників та координації їх дій; 2) пропаганда і просування своїх ідей; 3) контрпропаганда [5, с. 289].

Переваги використання блогів як засобу політичної комунікації можна згрупувати наступним чином.

1. Блог – це індивідуальний, особистісний та неофіційний канал комунікації. Він дозволяє поширювати політичну позицію його власника, виражати його думки з нагоди тієї чи іншої проблеми, не вдаючись до офіціозу. Так, на думку Б. Гейтса, „блогінг суттєво спрощує комунікацію” [цит. за: 9, с. 32]. Це означає, що блог усуває посередницькі інстанції при поширенні інформації, дозволяючи зменшувати спотворення при її оприлюдненні. Зокрема, для російського президента Д. Медведєва відео-блог (<http://blog.kremlin.ru/>) став зручним засобом поширення його громадсько-політичних проєктів, а також набув особливої популярності після оприлюднення звернення до Президента В. Ющенка та українського керівництва, у якому, зокрема, було зроблено низку досить різких заяв. Використання для цього засобів блогосфери не є випадковістю, оскільки блог неофіційний інформаційний канал і має сприйматися лише як відображення індивідуальної позиції Д. Медведєва, поза логікою дипломатичних контактів. У цьому випадку інструмент комунікації був своєрідним „пом’якшуючим фактором”.

2. Блог дозволяє організовувати інтерактивність у політичній комунікації. Додана інформація, як правило, може бути прокоментована відвідувачами блогів. Найчастіше це викликає тривалі дискусії, котрі можуть переміщуватися й у інші комунікаційні форми. Це дозволяє відстежувати реакцію на ті чи інші ідеї. Важливими є не тільки самі послання, але й коментарі, які залишають інші користувачі. Згідно з дослідженнями американського професора Д. Шлозберга, 75 % користувачів уважно читають коментарі, а 34 % готові змінити під їх впливом свою думку [11, с. 39]. Отже поширення інформації через блогосферу вже не просто інформування, але запрошення до дискусії, що дозволяє забезпечити відповідне налагодження контактів з перспективою на майбутню комунікацію.

3. Блогосфера як об’єднання блогів та їх власників становить собою певну цільову аудиторію активних індивідів, які мають власну думку та готові її публічно висловлювати й захищати. Фактично блогосфера є

об'єднанням лідерів думок мережі Інтернет, до яких прислухаються інші користувачі, а найбільш відомі та популярні блогери спроможні самостійно формувати громадську думку (принаймні певних цільових категорій) з тих чи інших актуальних проблем. Отже включення у це середовище, завоювання авторитету і послідовний захист своєї позиції відкриває певні перспективи для переведення віртуальної комунікації у реальний політичний капітал. Крім того, через блогосферу можна реалізовувати суспільну дискусію. Б. Лутц стверджував, що блоги можуть стати засобом урівняти шанси, якщо ви зазнаєте атаки з боку ЗМІ, адже „блог - це саморегульоване ЗМІ” [цит. за 9, с. 88].

4. Блогосфера як цілісне утворення функціонує за власними принципами та утворює своєрідний аналог „колективного розуму” для обговорення тих чи інших проблем. Навіть не впливаючи прямо на зміст ЗМІ чи настрої громадськості, блогосфера створює певне тло для реалізації політичного дискурсу. „Блоги впливають на політику, впливаючи на контент традиційних медіа. Вони забезпечують колективну інтерпретуючу рамку ...” [10, с. 86]. Отже, блогосфера може бути засобом введення у суспільно-політичний дискурс тих чи інших проблем.

5. Блог – засіб переведення віртуальних дискусій у реальну площину, зокрема як інструмент рекрутування, тобто залучення до організації нових членів [9, с. 42 - 43]. Специфіка організації блогосфери, що виражається у перехресних посиланнях та численних віртуальних спільнотах, ідеально підходить для концентрації тих чи інших ідейних прихильників та ентузіастів, що може бути початком для їх інтеграції у громадські організації.

Щоб використання блогів для досягнення певних політико-комунікаційних цілей було максимально ефективним, необхідно дотримуватися певних вимог, зумовлених як специфікою самої блогосфери, так і принципами поширення інформації у мережі Інтернет.

Насамперед, оскільки блог є мережевим щоденником, то інформація у ньому має бути індивідуалізованою та особистісною. Будь-яке повідомлення блогу – це переосмислення та аналіз його автором тих чи інших фактів чи публікацій. Відповідно, повідомлення має бути написане тим, від чийого імені ведеться блог (або за його безпосередньої участі) й містити певні індивідуальні факти. Д. Вайнер (часто його називають „батьком блогів”) стверджує, що „блоги мають лишатися невідредагованим голосом людини. Це не виступ організації. Це розмова як вона є” [9, с. 101].

Важливим для успішної побудови блогу є особистий стиль його автора, котрий має відрізнятися від стилю офіційних статей чи документів та спонукати громадськість до включення у обговорення проблем. Блог – різновид ЗМІ, що робить читача політичної інформації причетним до тих чи інших політичних подій (або, принаймні, створює таку ілюзію) [1, с. 339 - 340]. Отже стиль викладу має бути орієнтованим не на інформування, а спонукання. Специфіка блогу вимагає від його автора регулярного

наповнення новими повідомленнями, оскільки тривалий період мережевого „мовчання” може негативно позначитись на відвідуванні ресурсу читачами.

Неодмінним компонентом роботи з блогами є входження до ком'юніті (тобто тематичних груп, що об'єднують користувачів) та публікація у них цікавих та інформативних повідомлень з метою привернення уваги до блогу.

Включення до блогосфери означає готовність до можливих мережевих провокацій і негативної реакції на повідомлення, особливо у випадку, коли планується порушувати суперечливі політичні питання, щодо яких можуть існувати різні позиції у громадській думці.

Федеральна комісія з виборів у США (ФЕС) уже 2005 року була ініціатором публічних слухань, присвячених політичним функціям блогосфери. Під час слухань висловлювалися думки, що блоги можуть бути джерелом поширення дискредитуючої та компрометуючої інформації про тих чи інших кандидатів, порушувати обмеження, які накладаються на кандидатів, бути засобом поширення оплаченої інформації [1, с. 339].

Основний механізм мережевих провокацій – це троллінг, тобто публікація провокативних текстів, сповнених агресії. Єдина можлива реакція на спроби троллінгу – його ігнорування, що має зменшити мотивацію для провокативних дій. На критичні але адекватні коментарі, що не містять у собі агресії, бажано давати відповіді, підтримуючи інтерактивність. Втримання балансу між адекватними відповідями та ігноруванням тих чи інших повідомлень – запорука успішності у завоюванні мережевого авторитету.

У блогосфері нерідко використовуються „підроблені” щоденники, що створюються від імені відомих політиків з метою приваблення користувачів та поширення неправдивої інформації, реалізації мережевих політичних провокацій. Так, на twitter (особливий мережевий блог-ресурс) фальшивий блог Президента ushchenko (близько 500 „читачів”) радить подати „біогаз” у Кабмін, щоб той краще працював [8]. У російській політичній практиці зафіксовано підроблені щоденники В. Жириновського і Г. Зюганова [7, с. 82]. Під час кампанії з виборів Президента України у блогосфері з'явилося по декілька аккаунтів В. Ющенка, Ю. Тимошенко та В. Януковича, але, судячи з усього, самі політики стосунку до них не мали [8].

Оскільки блогосфера є віртуальним інтернет-утворенням, то контроль за нею може здійснюватися через контроль за тими чи іншими сегментами мережі Інтернет. Наприклад, організація „Російського маршу” проводилася у Російській Федерації насамперед через спільноти у блогосфері. Так, у день планованого заходу російський сегмент ЖЖ перестав працювати, що вплинуло на його організацію [7, с. 81].

Результат успішності тієї чи іншої кампанії у блогосфері є вимірюваним та визначається кількістю переглядів користувачами мережі Інтернет, кількістю коментарів, і, зрештою, через переведення обговорення проблем

у реальне життя, що можна визначити як кінцеве завдання політичної роботи у блогосфері.

За умови дотримання принципів функціонування блогосфери, вона може бути засобом досягнення значних політичних цілей. Так, недавня кампанія з виборів президента США на думку багатьох фахівців стала успішною для Б. Обама значною мірою завдяки використанню сучасних комунікаційних інтернет-технологій, у тому числі і засобів блогосфери. Більшість голосів Б. Обама принесли саме інтернет-користувачі. Більша частина одержаних на ведення кампанії пожертв теж надійшла через Інтернет. Зараз консультанти Б. Обама продовжують спілкуватися з громадськістю через мережу мікроблогів twitter [11, с. 38].

Крім сторінки на MySpace команда Б. Обама створила власну незалежну платформу, де було розміщено не тільки особистий блог кандидата, але й існувала можливість реєстрації і ведення власного щоденника, можна було дізнаватися про події та новини кампанії, одержувати запрошення на мітинги і зустрічі у своєму місті, спілкуватися з однодумцями. Цей портал активно використовувався для залучення прихильників та організації їх участі у кампанії під девізом „Organizing for America” [8]. Таким чином, було враховано специфіку мережі Інтернет як комплексної комунікативної структури. Усього лише через хвилину після закінчення однієї з промов Б. Обама на twitter з’явилося 192 коментарі [11, с. 38].

Успішне використання блогосфери як політико-комунікативної технології привернуло увагу політтехнологів пострадянських країн, котрі, зокрема, намагалися впровадити використання блогів як засобу комунікації під час виборів Президента України 2010 року. Та, за оцінками деяких фахівців, [8] бажаного ефекту добитися не вдалося.

Причини проблематичності використання блогів у вітчизняній політичній комунікації мають комплексний характер. Це і специфіка включеності громадськості до мережі Інтернет, за якої на пострадянському просторі блогосфера як сфера політичної комунікації охоплює переважно політиків, журналістів та соціальних активістів. За таких умов блогінг є лише засобом інформування цільових груп [2, с. 90]. Причиною низької політичної ефективності блогів є й ігнорування принципів функціонування блогосфери, що характерно для політичної практики на пострадянському просторі. Зокрема, часто не здійснюється розмежування між текстами (інтерв’ю, стаття) для традиційних ЗМІ та блогу. Так, блог Д. Медведєва оновлюється рідко, а інформація подається у традиційному ключі [11, с. 39]. Російський політик С. Миронов публікує у своєму блозі пости, організовані у вигляді бесіди з „невидимим читачем” [2, с. 92]. Часто блог того чи іншого політика є просто концентрацією інформації зі ЗМІ (прес-релізів, інтерв’ю), що не несе у собі нічого нового та оригінального, а тому й не привертає уваги.

Значення блогінгу полягає у забезпеченні спілкування з реальними людьми, а не з абстрактними інстанціями. Крім того, блог дозволяє

налагодити зворотний контакт, що перетворює організацію з абстрактної та незрозумілої сили, що сприймається вороже, на цілком олюднену структуру [9, с. 27 – 30]. За пострадянських реалій політичної комунікації, коли ведення блогу політика віддається прес-службі, що зосереджується винятково на офіційних повідомленнях, знижується значення блогу як комунікативного засобу.

Відкритість та щирість – запорука успішності блогера [9, с. 90]. Відтак інформація має бути щирою (або видаватися такою). Це відкидає можливість використання традиційних журналістських прийомів викладу матеріалу. А тим часом у блогах, котрі ведуть прес-секретарі, бачимо лише анонси поїздок і зустрічей кандидатів, прес-релізи прес-конференцій, інтерв'ю хазяїв блогів ЗМІ [8].

У наших умовах блог часто розглядається як засіб розміщення пропагандистської інформації. А, наприклад, у кампанії Б. Обама інтернет-блоги не виконували функцію пропаганди, а були інструментом спілкування між центральним штабом і блогерами-волонтерами, інструментом координації дій і мережевої логістики. Ефективний блог кандидата – це інструмент, за допомогою якого з центру він координує прихильників: що говорити, які нові тези, як можна привернути увагу тощо [8].

Підсумовуючи, слід відзначити, що за умов зростання ролі мережі Інтернет у політичній комунікації все більшого значення набуває блог як специфічна мережева форма подачі інформації. Формально блог є відкритим для загального перегляду мережевим щоденником, котрий поєднується системою гіперпосилань у єдину систему з іншими блогами, яку називають блогосферою. За змістом блог є індивідуалізованою, неофіційною, альтернативною формою мережевих ЗМІ. На відміну від традиційних ЗМІ, блог є проявом індивідуальної, а не колективної творчості, що впливає як на тематику, так і на характер викладу матеріалу.

Роль блогів у політичній комунікації вимірюється розвиненістю мережі Інтернет та можливостями доступу до неї широкого загалу. За розвиненої інфраструктури інформаційного суспільства (наприклад, як у США) блог може бути ефективним засобом реалізації політичних цілей.

Ефективність використання блогу як засобу політичної комунікації залежить від врахування багатьох обставин, зумовлених специфікою поширення інформації у мережі Інтернет.

Блог, насамперед, має відрізнятися від інформації для традиційних ЗМІ як за формою (стиль викладу), так і за змістом (пропонувати індивідуалізовану інформацію). Блог – засіб налагодження комунікації, а не додатковий пропагандистський ресурс, оскільки пропаганда може відлякувати потенційних читачів.

Ведення блогу передбачає готовність до мережевих провокацій та атак, необхідність активного включення до мережевих спільнот. Необхідно забезпечувати активне наповнення блогу інформацією, що привертатиме

увагу читачів.

Блог є повністю самостійним інформаційним джерелом, що вимагає специфічного підходу та врахування цілої низки вимог для викладу інформації, які не збігаються з вимогами до роботи з традиційними ЗМІ.

Література:

1. **Горошко Е. И.** Политический блоггинг в глобальной и локальной перспективах / Елена Игоревна Горошко // Вісник Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Серія „Соціологія і політичні науки”. – 2009. – вип. 13. – Т. 14. – С. 335 – 345.

2. **Горошко Е. И., Жигалина Е. А.** Quo Vadis? Политические коммуникации в блогосфере Рунета / Е. И. Горошко, Е. А. Жигалина // Russian Cyberspace. – 2009. – №1. – Vol. 1. – С. 81 – 100.

3. **Дьяченко І. С.** Інтернет-щоденники як феномен нових технологічних можливостей / І. С. Дьяченко // Вісник Луганського національного університету ім. Тараса Шевченка. – 2009. – №19 (182). – С. 67 – 73.

4. **Климович С.** Политики больны Интернетом [Электронный ресурс] / С. Климович // Подробности. — Режим доступа: <http://www.podrobnosti.ua/analytics/2006/12/13/377339.html>.

5. **Крестинина Е. С., Чернышов Ю. Г.** Использование интернет-блогов и социальных сетей в российской публичной политике / Екатерина Сергеевна Крестинина, Юрий Георгиевич Чернышов // Известия Алтайского государственного университета. – 2008. – №3 – 4. – С. 288 – 296.

6. **Недбай В. В.** Блог як феномен політичної комунікації / В. В. Недбай // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. – 2009. – №839. – Вип. 14. – С. 156 – 162.

7. **Роменков А. В.** Интернет-блог как инструмент политической борьбы // Аркадий Вячеславович Роменков // Власть. – 2008. – №7. – С. 79 – 83.

8. **Сибиряков С.** Украинская политическая блогосфера и социальные медиа в президентской избирательной кампании / Сергей Сибиряков [электр. ресурс] // Русская община Украины. – Режим доступа: <http://www.russian.kiev.ua/material.php?id=11604818>

9. **Скобл Р., Израэл Ш.** Разговор дороже денег. Как блоггинг меняет отношение бизнеса и потребителей [пер. с англ. А. Кириченко] / Роберт Скобл, Шел Израэл. – М.: ИД „Коммерсантъ”; СПб.: ИД „Питер”. – 2007. – 368 с.

10. **Чернявська Л.** Використання інформаційних ресурсів у забезпеченні інформаційно-аналітичного супроводу демократичних перетворень / Л. Чернявська // Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – 2009. – Вип. 23. – С. 80 – 96.

11. **Юханов Н. С.** Трансформация политического консультирования: роль и значение „новых медиа” / Николай Семенович Юханов // Власть. – 2009. – №11 – С. 37 – 40.

УДК 351.862

Формування національної ідентичності як пріоритет політики безпеки

Максим Розумний,

доктор політичних наук,
радник Національного інституту
проблем міжнародної безпеки

Віктор Андрусів,

аспірант Національного інституту
стратегічних досліджень

Предметом аналізу у цій статті є проблема загроз національній безпеці України, які виникають внаслідок несформованої ідентичності громадян, а також перспективи використання європейського досвіду з метою їх подолання.

Ключові слова: національна безпека, національна ідентичність.

The paper analyses the problems of a threat to national security of Ukraine which arise as a result of the unformed identity of state citizens and also the prospects of using European experience to overcome them.

Keywords: national security, national identity.

В країнах, де не сформувалася ідентичність, яку б засвоїла більшість громадян, неминуче виникають досить суттєві загрози національній безпеці. Охарактеризуємо деякі з них, які є, на нашу думку, найсуттєвішими.

Криза легітимності політичних інститутів. Низький рівень довіри до політичних інститутів робить їх неефективними. Практика суспільних взаємодій, усталена в певних ідентичностях, руйнується, і політичні інститути втрачають можливість комплексної комунікації та діяльності в інтересах групи.

Сепаратизм. Недостатній рівень спільної ідентичності на рівні країни може призводити до зростання регіональних ідентичностей, а внаслідок цього і до регіонального сепаратизму.

Конфлікт політичних інтересів. Коли не склалося спільної ідентичності, то політичні інтереси акторів вступають в конфлікт, який паралізує загальну політичну систему, відтак ефективнішою стає боротьба за окремі її сегменти. Прямим наслідком конфлікту політичних інтересів є: недієздатна політична система, поглиблення групової роздробленості, втрата політичної суб'єктності на міжнародному рівні, неспроможність забезпечити найсуттєвіші інтереси громадян.

Низький рівень розвитку політичної культури і громадянського суспільства. Недостатній рівень спільної ідентичності громадян гальмує або й унеможливорює формування політичної культури і громадянського суспільства. Брак спільних цінностей та громадянських практик обумовлює низький рівень правової свідомості громадян.

Цивілізаційна невизначеність та перебування в „сірій зоні” міжнародної політики. Недостатній рівень спільної ідентичності у громадян унеможливорює прийняття рішення, яке б задовольнило більшість суспільства. В таких випадках виникає феномен „двоїстої розколотості”, коли вибір однаковою мірою може здійснюватися на користь різних цивілізаційних утворень.

Десуверенізація. Внутрішньополітична невизначеність щодо цивілізаційної приналежності, неефективність політичних інститутів, криза політичної системи можуть призвести до втрати суверенітету держави. Це може відбуватись як унаслідок зростання спільної ідентифікації громадян з іншими суспільствами та їх політичними інститутами, так і через безпосереднє втручання у внутрішні справи та нав'язування спільних ідентифікацій з боку інших суб'єктів міжнародних відносин.

Аналіз результатів соціологічних опитувань і досліджень вітчизняних експертів показав, що більшість з перелічених вище викликів загрожують й Україні. Найгострішими можна вважати такі.

Конфлікт політичних інтересів. Прямим свідченням того, що в країні не встановлено жодних рамок для політичних інтересів основних гравців, є боротьба за зміни певних положень Конституції. Конституційна реформа 2004 року розбалансувала гілки влади, отже існує необхідність її вдосконалення. Однак позиції політичних сил не сприяють завершенню конституційних змін. Конфлікт політичних інтересів завдає шкоди ефективності та легітимності політичних інститутів. За даними соціологічних опитувань, 41 % громадян вважає, що порушення Конституції загрожує цілісності й суверенітету держави.

Низький рівень політичної культури і громадянського суспільства. В політичній науці розвиток політичної культури тісно пов'язується з участю і підтримкою громадських організацій. В Україні членами різних громадських організацій є 16 % громадян, однак тільки 2,2 % беруть активну участь у їх діяльності. В таких умовах громадянське суспільство

є досить слабким у можливості захисту суспільних інтересів і впливу на владу.

Цивілізаційна невизначеність і перебування в „сірій зоні” міжнародної політики. Зовнішньополітична невизначеність становить одну з найбільших загроз українській національній безпеці. Перебуваючи на межі двох цивілізаційних виборів, Україна стає полем боротьби глобальних гравців. Несформованість спільної ідентичності громадян не дозволяє здійснювати чітку зовнішню політику в певному напрямі. Так, підтримка курсу на євроатлантичну інтеграцію, визначеного законодавством, за даними соціологічних опитувань, складає 20 %, а кількість противників – 59 %. За таких обставин українська влада не може вести цілеспрямовану політику набуття членства в НАТО. Водночас внутрішня і зовнішня ситуація не дозволяє повноцінно інтегруватись в СНД.

Десуверенізація. Прямим наслідком цих загроз може стати втрата часткового або й повного суверенітету держави. Слабкість політичних інститутів, обумовлена низьким рівнем довіри, не дозволяє ефективно протидіяти загрозам. Відокремлення Криму, розкол України, втрата контролю над газотранспортною системою – це тільки частина можливих сценаріїв десуверенізації.

Подальше дослідження процесів формування спільної ідентичності показало, що в Україні можна виокремити три групи ідентичностей, які борються за статус загальнонаціональних. Перша група – націонал-патріотичні ідентичності, побудовані на дискурсах унікальності українського народу та його протиставлення іншим. Розвиток націонал-патріотичних ідентичностей пов'язаний з періодом здобуття незалежності. Другу групу становлять європейські ідентичності, які визначають майбутнє України у Європейському Союзі та спираються на європейські цінності демократії і прав людини. Третю групу ідентичностей можна охарактеризувати як орієнталістські. До них належать ідентичності, що передбачають створення союзів, імперій, держав на просторі колишнього СРСР. Кожна група ідентичностей сформувала власну замкнуту публічну сферу, що унеможливило формування спільної ідентичності через діалог і пошук компромісу на рівні суспільства. Така ситуація потребує здійснення стратегічного впливу політичних інститутів.

Запобігання цим загрозам національній безпеці можливе тільки через посилення спільної ідентичності громадян. У цьому контексті постає питання про формування відповідної внутрішньої політики держави та пошук ефективних механізмів її реалізації. Успішний приклад формування спільної ідентичності задля подолання внутрішньополітичних загроз демонструє Європейський Союз. Незважаючи на те, що ЄС на сучасному етапі ще не завершив процесу оформлення свого державного становлення, рівень спільної ідентичності й довіра до його політичних інститутів забезпечують мир і стабільний розвиток європейського суспільства.

Корисність застосування досвіду ЄС для ефективного вирішення завдань української політики у сфері ідентичності обумовлюється такими обставинами.

1. І в ЄС, і в Україні поява політичних інститутів передувала формуванню спільної ідентичності. В ЄС такі інститути створювалися політичною елітою країн-членів, а Україні вони дісталися від СРСР.

2. Протистояння на тлі національних ідентичностей постійно загрожувало країнам – членам ЄС певними конфліктами. Протистояння різних національних ідентичностей, які стимулюються зовнішнім втручанням, загрожують цілісності Україні, її державному суверенітету.

3. Політичні інститути ЄС діяли в умовах обмеженої легітимності і значної недовіри з боку громадян країн-членів. В подібній ситуації перебувають сьогодні й українські політичні інститути.

4. І в ЄС, і в Україні вибори не сприяють зміцненню спільної ідентичності громадян.

5. Прийняття Ліссабонського договору і запровадження посади Президента ЄС, після провалу проекту Конституції ЄС, доводять ефективність європейських механізмів формування спільної ідентичності.

Дослідження механізмів формування спільної ідентичності на прикладі ЄС актуальне у зв'язку з тим, що європейська інтеграція мала на меті подолання загрози внутрішніх конфліктів між членами Союзу і завдяки своїй реалізації демократичним шляхом сформувала новий рівень ідентичності громадян. Тривалий процес європейської інтеграції створив передумови для перетворення ЄС з міжнародної організації на наддержавне утворення зі всіма атрибутами держави.

На прикладі ЄС можна побачити, що формування спільної ідентичності в умовах спільної державності відбувається у три етапи: формування структури ідентичності, формування спільної ідентичності на рівні політичних інститутів і формування спільної ідентичності на рівні суспільства. Перший етап передбачає насичення ідентичності конкретним змістом, цінностями, моделями поведінки, зовнішніми очікуваннями, дискурсом та архетипом „Іншого” як чинника світоглядного і психологічного відмежування. Структура спільної громадянської ідентичності може бути двох типів: культурна, що тісно пов'язана з національною і включає в себе такі елементи, як мова, територія, походження, спільна історія тощо, а також громадянська, яка передбачає прийняття набору прав і обов'язків, що визначають діяльність громадянина.

Наступний етап передбачає формування ідентичності на рівні політичних інститутів, тобто еліти. Основним процесом засвоєння спільної ідентичності є соціалізація, яка передбачає механізми імітації, засвоєння ідентичності завдяки рольовій грі, нормативне переконування і стратегічний розрахунок та соціальне навчання, внутрішнє засвоєння індивідом цінностей ідентичності. Останній етап – формування спільної

ідентичності на рівні суспільства, що передбачає розвиток суспільного діалогу та стратегічної комунікації.

Виникнення європейських наднаціональних інститутів породило проблему формування європейської публічної сфери, в межах якої вони могли б комунікувати з громадянами країн-членів. Дослідження спроб Європейської Комісії розвинути шляхи комунікації на загальноєвропейському рівні показало, що ці спроби виявились неуспішними через брак спільної мови та високу залежність європейських політичних інститутів від інститутів національних. Вихід з цієї ситуації ЄС знайшов через комунікацію в сегментованих публічних сферах професійних суспільних груп. Європейські інститути активно взаємодіють у виробленні політики з представниками громадських організацій у вузьких сферах інтересів, встановлюючи завдяки цьому постійну комунікацію в обхід національних інститутів.

Сильна публічна сфера, яка включає діяльність парламенту та політичних партій, пропонує альтернативні можливості для формування серед європейців спільної ідентичності. Прямі вибори до Європейського парламенту відкрили перспективи для актуалізації європейських питань наднаціонального рівня політичними гравцями. Дослідження передвиборчих кампаній та політичних програм партій показало, що європейські вибори, навпаки, більше актуалізують національні питання. Таким чином, політичні партії не сприяють зміцненню спільної ідентичності громадян ЄС.

Діяльність Європейського Парламенту та нормативний дискурс найбільше впливають на формування спільної ідентичності. Процес європейської інтеграції зазнає укладень через укладання нових договорів, які, окрім наділення наднаціональних інститутів додатковими повноваженнями, обґрунтовують необхідність поглиблення співпраці країн-членів, створюють нові аргументи для громадян задля продовження інтеграції. Аналіз основних документів ЄС доводить, що вони володіють певним нормативним дискурсом, який постійно окреслює, зміцнює та актуалізує європейську ідентичність. Більшість документів оперує такими дискурсивними значеннями, як „дедалі міцніший Союз” та „єдність у різноманітності”, які покликані посилити відчуття спільної ідентичності громадянами ЄС. Дослідження нормативного дискурсу доводить, що ідентичність у ЄС формується цілеспрямовано, а не є результатом випадкових процесів.

Аналіз ключових рис європейської ідентичності доводить, що вона є громадянською за своєю структурою. Європейська громадянська ідентичність передбачає знання європейських символів, темно-синього прапора і 12 золотих зірок, гімну „Ода радості” Бетховена, європейських законів і структури Союзу. Ця ідентичність встановлює додаткові права й можливості для громадян країн-членів і доповнює національну.

Спроби закласти культурні елементи в європейську ідентичність викликали шквал критики. Громадянська структура ідентичності не вступає в конфлікт з культурними структурами національних ідентичностей, що посилює легітимність європейських політичних інститутів. Дослідження Євробарометра з 1999 по 2008 рік свідчать, що загальна підтримка Європейського Парламенту в Союзі була нижчою 50 %. 2008 року парламенту довіряли вже 52 % громадян країн-членів; Європейській Комісії довіряють 47 %. Ці показники значно вищі, ніж підтримка національних урядів.

Аналізуючи структуру європейської ідентичності за розробленою моделлю, можна побачити її ключові риси. Так, внутрішню структуру цієї ідентичності складають: знання європейських законів і прав, цінності – права людини й демократія, моделі поведінки передбачають лояльність до політичних інститутів. Зовнішня структура ідентичності передбачає очікування щодо поглиблення інтеграції, посилення державотворчих процесів; дискурсом є норми й документи, прийняті європейськими інститутами і зовнішнім „Іншим”, загрозою можуть бути ризики конфліктів між країнами.

Високий рівень легітимності європейських політичних інститутів та наявність європейської ідентичності свідчать, що попередньо така ідентичність мала бути засвоєна європейською елітою. Функціонування Європейської Комісії та Парламенту протягом тривалого часу і поглиблення інтеграції свідчать, що політичні інститути Союзу не тільки володіють європейською ідентичністю, а й зберігають її спадковість.

Дослідження процесів формування і розвитку політичних інститутів ЄС дозволило виокремити фактори, які сприяли формуванню ідентичності на рівні європейської еліти. По-перше, це вільна система відбору працівників європейських структур. Працівники Єврокомісії з моменту її утворення набираються на основі вільного конкурсу. З 1973 року відбуваються загальноєвропейські вибори до Парламенту. Це допомогло уникнути лобіювання національних інтересів країн-членів делегованими представниками. По-друге, це забезпечення мультинаціонального та мультилінгвістичного середовища функціонування працівників наднаціональних органів. Процеси формування ідентичності всередині Єврокомісії і Європарламенту є різними, оскільки ці інститути відрізняються організаційно.

Внутрішня структура Єврокомісії впливає на соціалізацію працівників та засвоєння європейської ідентичності. Система навчання та випробувальних термінів, внутрішній дискурс сприяють швидкому вивченню не тільки внутрішніх організаційних правил і процедур, а і її ролі в подальшій розбудові Союзу. Аналіз опитувань європейських службовців показує, що вони володіють високим рівнем спільного розуміння необхідності розвитку ЄС та зростання його впливу в різних сферах (окрім економіки).

Вивчення механізмів соціалізації в Європарламенті засвідчило, що ефективність формування спільної ідентичності серед депутатів значно нижчий, ніж у Єврокомісії. Подальші дослідження показали, що це пов'язується, насамперед, із залежністю європейських депутатів від національних партій, обумовленою чинною системою виборів. Хоча участь у виборах до Європарламенту беруть загальноєвропейські партії, вибори відбуваються в країнах-членах, що зумовлює більшу національну залежність депутатів. Водночас принцип побудови фракцій на ідеологічній основі зменшує можливості лобізму інтересів конкретних країн, які мають найбільшу квоту депутатських місць, що сприяє домінуванню загальноєвропейських інтересів у процесі ухвалення нормативних актів. Процес реформи інституційної влади в Союзі передбачає збільшення повноважень Європарламенту, що підвищить його відповідальність за поглиблення європейської інтеграції і сприятиме зростанню рівня спільної ідентифікації серед депутатів.

Процес формування погодження з європейською ідентичністю на рівні країн-членів відбувається через інтеграцію, європеїзацію та міжнародну соціалізацію. Європейські політичні інститути взаємодіють з громадянами країн-членів через національні органи влади. Таким чином, стратегічним завданням для інститутів ЄС є формування спільної ідентичності в управлінській вертикалі між наднаціональним та національним рівнями, щоб досягати імплементації прийнятих рішень та збільшення власної легітимності. Механізми інтеграції передбачають реформування національної системи управління відповідно до загальноєвропейської, що сприяє злагодженню взаємодії та співпраці на різних рівнях. В процесі інтеграції відбувається передача частини відповідальності на вищий рівень управління, що сприяє спільній ідентифікації країн-членів та їх суспільств.

Європеїзація забезпечує засвоєння нових цінностей, знань і моделей поведінки на рівні національних політичних інститутів, які переймають європейську громадянську ідентичність. В подальшому діяльність цих інститутів спрямовується на формування лояльності до інститутів Союзу серед громадян. Внаслідок європеїзації відбувається гармонізація практик управління незалежно від країни-члена. Таким чином, рішення та норми наднаціонального рівня отримують імплементацію на національному рівні.

Міжнародна соціалізація передбачає поширення успішних європейських практик на країни, які не є членами ЄС. Реалізація ними цілеспрямованих програм з реформ управління та зміцнення демократії дає їм можливість взаємодіяти з Союзом як єдиним цілим. Через міжнародну соціалізацію ЄС формує власну суб'єктність у міжнародному середовищі. Інтеграція, європеїзація та міжнародна соціалізація створюють передумови для взаємодії на рівні національних еліт, а тому з часом створять передумови для цього і на рівні громадян. Все більш тісний зв'язок між народами Європи, що має стабільну динаміку до утворення загальноєвропейської

федерації і можливість європейських інститутів забезпечувати власну ефективність в умовах плюралізму політичних систем та національних інтересів, робить цей процес неминучим.

Аналіз європейської практики дозволяє сформулювати певні рекомендації щодо здійснення стратегічного впливу на процеси формування спільної ідентичності в Україні.

У публічній сфері необхідно обмежити зовнішні втручання, спрямовані на підтримку конкретних ідентичностей, забезпечити прийняття концепції інформаційної безпеки, розбудувати сегментну комунікацію з різними суспільними групами, посилити роль норм через посилення на базові цінності українського суспільства. Формування української громадянської ідентичності передбачає актуалізацію громадянських компонентів спільної ідентифікації українців, таких, зокрема, як громадянство, загальні права та обов'язки, національні інтереси тощо.

Слід зменшити роль культурних факторів у взаємодії громадян і політичних інститутів. Нова громадянська ідентичність має бути засвоєна на рівні адміністративних органів влади через механізми внутрішньої інституційної соціалізації. Нарешті, формування спільної ідентичності на рівні суспільства передбачає розбудову ефективного діалогу політичних інститутів і громадянського суспільства. З цією метою органи влади мають мотивувати утворення громадських організацій в професійних суспільних групах. Пряма комунікація влади і громадських організацій сприятиме засвоєнню громадянської ідентичності на рівні суспільства.

УДК 327.56

Політичні конфлікти і формування системи міжнародної безпеки на пострадянському просторі

Євгеній Єнін,
другий секретар
Міністерства закордонних справ України

Стаття присвячена аналізу основних шляхів удосконалення архітектури міжнародної безпеки, а також ролі політичних конфліктів у формуванні системи міжнародної безпеки на теренах колишнього СРСР.

Ключові слова: політичні конфлікти, пострадянський простір, система міжнародної безпеки, гуманітарна інтервенція.

The article is devoted to the analysis of principal ways of international security architecture improvement and role of political conflicts in the forming of international security system on post-soviet space.

Keywords: political conflicts, post-soviet space, international security system, humanitarian intervention.

З другої половини 1980-х років, з розпадом біполярної структури міжнародної системи, міжнародна спільнота нарешті позбулася загрози ядерного знищення й приступила до ліквідації політичних конфліктів, що підтримувалися значною мірою за рахунок ідеологічного протистояння „наддержав” (Кампучія, Нікарагуа тощо).

Одночасно у світі, включаючи СРСР та незалежні держави, які згодом постали на його території, розпочався процес поширення „нового покоління” конфліктів, ініційованих окремими етнічними групами з метою зміни свого лінгвістичного, культурного, релігійного чи політичного статусу. Настав період домінування „етнічних”, „етнорелігійних” конфліктів та „конфліктів ідентичності” [1, с. 7] - свого роду реакції залишків традиційної соціальної культури на глобальні процеси пострадянського розвитку.

Необхідність врегулювання політичних конфліктів, які супроводжують історію політичних відносин, залишається ключовою складовою процесу забезпечення безпеки на індивідуальному, груповому, державному, регіональному та глобальному рівнях.

Проблематиці політичних конфліктів присвячено досить велику кількість досліджень вчених минулого та сьогодення, що відіграють значну роль у розвитку світової політичної думки. Проблема безпеки та її зв'язок з феноменом конфлікту відображена у працях представників античності Платона й Аристотеля, дослідника епохи Ренесансу Н. Макіавеллі та багатьох інших.

На сучасному етапі вивченню теорій політичних конфліктів, конкретних політичних конфліктів на пострадянському просторі та механізмів їх врегулювання, а також проблем теорії і практики забезпечення національної безпеки в процесі врегулювання політичних конфліктів присвячені дослідження багатьох науковців, таких, зокрема, як Т. Гур, Д. Горовіц, М. Модін, М. Лебедєва, В. Горбулін, С. Пирожков, О. Бодрук, Г. Перепелиця Б. Парахонський, А. Дацюк.

На нашу думку, невизначеність перспектив врегулювання політичних конфліктів на пострадянському просторі, що створює значні загрози для стабільності регіону і, зокрема, для національної безпеки нашої держави, обумовлює необхідність прискіпливішої уваги наукової спільноти до цієї проблеми. При цьому додаткового вивчення потребують можливі напрями підвищення ефективності механізмів забезпечення міжнародної безпеки на пострадянському просторі в контексті врегулювання політичних конфліктів. Окремої уваги заслуговує дослідження феномена „гуманітарної інтервенції”, що утверджується як один з інструментів розв'язання конфліктів на пострадянському просторі.

Метою статті є аналіз основних шляхів удосконалення архітектури міжнародної безпеки, а також ролі політичних конфліктів у формуванні системи міжнародної безпеки на теренах колишнього СРСР.

Вищі інтереси міжнародної спільноти диктують необхідність формування та постійного удосконалення систем міжнародної безпеки (глобальної і регіональних), що відповідають сподіванням усіх суб'єктів військово-політичних відносин [2].

В сучасній теорії міжнародних відносин відбувається широка дискусія щодо шляхів удосконалення архітектури глобальної та регіональних систем міжнародної безпеки. Ключовими дилемами постають питання самостійності міжнародних інституцій як акторів на міжнародній арені, здатності міжнародних безпекових структур за допомогою наявного в них інструментарію врегулювати політичні конфлікти.

Представники реалістського напрямку виходять з того, що нинішні глобальна та регіональні системи міжнародної безпеки часто просто

відображають баланс сил в регіоні, аніж пропонують засоби зміцнення безпеки. Так, В. Тишков наголошує, що ключовим гарантом порядку і безпеки є держава, а не наддержавні структури [2, с. 143]. Г. Козирєв відзначає, що багатосторонні структури безпеки є інструментами, що діють згідно з волею країн-членів пропорційно до їх політичних та військових зобов'язань [3, с. 318].

Представники функціоналістського напрямку розглядають міжнародні безпекові структури як більш досконалу, аніж національні держави, форму організації світової спільноти, як своєрідну панацею від державного егоїзму. Прихильники цієї течії вважають державу недосконалою з позицій забезпечення безпеки окремих індивідів та соціальних груп, а тому наполягають на запровадженні міжнародного контролю за її діями [4, с. 24].

Глобалісти, зі свого боку, заперечують суверенітет і заявляють про необхідність верховенства наднаціональних інститутів в умовах глобальних інтеграційних процесів [5, с. 26].

Слід зазначити, що зіткнення різних світоглядів і, фактично, цивілізацій розвінчало міф про потужне лобі народів світу, яким була Організація Об'єднаних Націй, сила якої сконцентрована в Раді Безпеки. Колишній Генсек ООН К. Аннан висловив свої міркування стосовно вдосконалення механізмів глобальної системи міжнародної безпеки. По-перше, Рада Безпеки має стати більш представницьким органом, щоб відображати сучасну дійсність, а не реалії 1945 року. По-друге, відповідальність Ради визначається не тільки представницьким характером її складу, але також якістю та оперативністю її рішень. Людству надається погана послуга, коли у кризовій ситуації Рада не може відреагувати швидко й рішуче. По-третє, не можна допускати, щоби брак згоди стосовно реформи, як би це не було прикро, послабляв авторитет і відповідальність Ради [6, с. 522].

Роль ОБСЄ у зміцненні загальноєвропейської безпеки, особливо на початку свого існування, важко переоцінити. Свого часу ця організація стала переговорним майданчиком для залагодження суперечностей за лінією розлому НАТО — ОВД, закріпила принцип непорушності кордонів у Європі та запровадила механізми контролю над озброєннями. Та нині нагальним питанням постає реформування ОБСЄ, що дозволило б їй на більш якісному рівні відповідати на появу нових загроз міжнародній безпеці, у тому числі й щодо врегулювання конфліктів на європейському континенті.

Л. Вардомський відзначає наявність багатьох вад у роботі Організації, які необхідно оперативно виправляти. По-перше, у деяких випадках ОБСЄ бракує важелів впливу для утримання ситуації під контролем. Очевидною є недостатня вага Організації у європейській і світовій політиці (при порівнянні, наприклад, з ЄС, НАТО, РЕ). Відчувається й брак повноважень, особливо помітний у порівнянні з РБ ООН, попри те, що ОБСЄ створювалася як головна опора ООН у Європі. По-друге, при політичній обов'язковості усіх рішень ОБСЄ, вони не мають юридичної

сили [7, с. 347]. Певною мірою це пов'язано з суперечностями у системі міжнародного права, що стосується співвідношення права народів на самовизначення та непорушності кордонів. По-третє, консенсусний принцип прийняття рішень в ОБСЄ часто зводить нанівець зусилля усіх членів Організації у випадку, якщо хоча б одна з країн-членів має інше бачення шляхів вирішення тієї чи іншої проблеми.

На просторі СНД спостерігаються негативні тенденції й процеси, які вкрай деструктивно впливають на економічний розвиток нових незалежних держав, створюють низку ризиків та загроз у сфері міжнародної та регіональної безпеки. Зокрема, країни регіону успадкували від СРСР конфліктні ситуації (Абхазія, Південна Осетія, Нагірний Карабах, Придністров'я, Чечня тощо), котрі породжують цілу низку проблем на кшталт посилення міграційних потоків, контрабанди, нелегального обігу зброї, створення міжнародних кримінальних угруповань, міжнародного тероризму. Такі політичні конфлікти загрожують не лише країнам, які безпосередньо беруть у них участь, та їхнім сусідам; вони створюють значні виклики для системи європейської безпеки в цілому. Безумовно, колективні зусилля Співдружності в цілому або деяких її країн-учасниць у взаємодії з ООН та ОБСЄ на початку 1990-х років дозволили зупинити „гарячу стадію” конфліктів в Абхазії, Південній Осетії, Придністров'ї, Таджикистані, розвести конфліктуючі сторони та забезпечити умови для переходу їх від насильства до діалогу в інтересах політичного врегулювання [8, с. 44].

Разом з цим, значна кількість дослідників, у тому числі й російських, погоджується з тим, що миротворчі операції на пострадянському просторі не відповідають загальноприйнятим стандартам ООН та ОБСЄ у цій сфері. Зокрема, серед недоліків операцій з підтримання миру на пострадянському просторі слід відзначити: 1) не приймаються резолюції РБ ООН та рішення ОБСЄ щодо здійснення операцій, а також параметрів політичного мандату операцій на території СНД; 2) брак політичного (громадського) контролю за діями збройних формувань у зонах конфліктів; 3) залучення до посередницької ролі країн та сил, що мають власні інтереси у районі конфліктів; 4) порушення миротворчими контингентами принципу неупередженості; 5) виконання політичних, переговорних, посередницьких та правових функцій представниками військових контингентів, а не цивільною адміністрацією; 6) відрив військової сторони миротворчих операцій від політичного врегулювання конфлікту [9].

Сутність проблеми забезпечення безпеки на просторі СНД полягає не лише у постійних намаганнях її країн-членів дотримуватися курсу на „багаторівневу лояльність” до Заходу і Росії, а й у тому, що в інтеграційних пострадянських регіональних об'єднаннях немає моделі реагування на такі кризи. С. Пирожков відзначає збереження загрозливої ситуації „вакууму безпеки”, подолання якої можливе лише завдяки консолідації зусиль

країн регіону та підтримці усіх зацікавлених країн і структур міжнародної безпеки [10, с. 96].

Глибока криза у системі світової та загальноєвропейської безпеки пов'язана, у першу чергу, з ослабленням інститутів, режимів, правил і норм, що регулюють поведінку держав [11, с. 3].

У серпні 2008 року Росія як держава, що володіє правом вето в Раді Безпеки ООН, та є країною, без якої більшість проблем глобального порядку не можуть бути врегульовані, вдалася до застосування сили за межами своєї території та пішла на визнання незалежності двох грузинських автономій.

На нашу думку, застосована Москвою модель консервації політичних конфліктів на прикладі Південного Кавказу створює нові виклики для архітектури безпеки на всьому пострадянському просторі. Якщо жорстка владна вертикаль в Росії дозволяє їй поки що тримати під контролем паростки внутрішнього сепаратизму, то її сусіди і партнери в Євразії досить вразливі перед загрозою ескалації сепаратистських настроїв. Це стосується не лише Китаю чи України, такий прецедент небезпечний і для країн Центральної Азії.

Наразі гострим є питання щодо прийнятності втручання міжнародних структур у внутрішні конфлікти. Тривалий час наукові школи на пострадянському просторі, на відміну від західних дослідників, заперечували будь-яке втручання у внутрішні справи держави, декларуючи принцип непорушності суверенітету. При цьому діяльність міжнародних інституцій розглядалася переважно в контексті міжнародних конфліктів [8, с. 43]. Водночас події останніх років, такі як зростання кількості етнічних конфліктів, міжнародний тероризм, події на Балканах та на Кавказі, спонукають до перегляду цієї позиції. З'являються дослідження, присвячені політико-правовій основі діяльності міжнародних організацій у внутрішніх конфліктах і появі „нового різновиду миротворчості” - гуманітарного втручання.

Деякі дослідники, зокрема, М. Модін, відзначають позитивну роль інтервенції, стверджуючи, що вона допустима й виправдана, якщо держава, на території якої відбуваються порушення прав людини, створює загрозу безпеці сусідніх країн. Поширюється думка, що „сучасна правосвідомість не сприймає національний суверенітет як необмежене право творити будь-яке свавілля у внутрішньому житті, тим більше, коли йдеться про права людини” [12]. Проте більшість дослідників залишається на позиції заперечення будь-якого втручання у внутрішні конфлікти. Такий підхід мотивується Н. МакФарлеєм тим, що зазвичай під захистом прав людини приховуються не альтруїстичні пориви, а конкретні економічні, політичні інтереси окремих країн або транснаціональних корпорацій (наприклад, бомбардування НАТО промислових об'єктів в колишній Югославії) [8, с. 45].

Військова операція на Південному Кавказі стала свідченням того, що примари „гуманітарної інтервенції” та „обмеженого суверенітету” вже

увійшли у практику пострадянського простору. Стало очевидним, що регіональна система міжнародної безпеки, що сформувалася на теренах СРСР, не здатна ефективно реагувати на нові виклики й загрози. Зрештою весь пострадянський простір відчув гострий брак такої безпеки. Раптом стало очевидним, що „гарячий” конфлікт знову стає цілком реальним продовженням „крижаного” діалогу [13, с. 65].

Слід відзначити, що Росією внесені певні корективи до концепції „гуманітарної інтервенції”, зокрема, її ув’язано з гаслом захисту прав та безпеки російських співвітчизників у країнах близького зарубіжжя. Ця тема є актуальною як для України, так і для інших країн СНД, на територіях яких проживають не лише етнічні росіяни, гуманітарні права яких активно намагається захищати Москва, але й громадяни Росії. За таких умов Україна також залишається потенційним об’єктом здійснення „гуманітарної інтервенції”, зокрема в Криму.

На нашу думку, саме Європейська ідея як органічний елемент процесу внутрішнього розвитку регіональних країн на теренах СНД могла б стати стрижнем для зруйнування стереотипів, пов’язаних з їх історичною роз’єднаністю, та створити підґрунтя для прискорення регіональної консолідації. Співробітництво країн пострадянського простору з регіональними країнами-членами Євросоюзу зміцнює їх проєвропейську орієнтацію та сприяє активнішій реалізації модернізаційних проєктів.

Наразі консолідація зусиль усіх зацікавлених гравців видається запорукою зміцнення міжнародної та регіональної безпеки на пострадянському просторі. В результаті консолідації інтересів регіональних гравців може бути створена „осьова лінія” економічної інтеграції, що, скоріш за все, стане потужним стимулом і для формування певної геополітичної структури. Як ідеал на такому підґрунті могла б сформуватися регіональна платформа співробітництва і стабільності як невід’ємна складова загальноєвропейської архітектури безпеки. За таких умов можна було б вести мову про регіональну інтеграцію в межах широкого розуміння Європи як базової консолідуючої ідеї, що також потребує постійного пошуку компромісної моделі співіснування різних держав [14, с. 61].

* * *

Слід констатувати, що ситуація на пострадянському просторі характеризується браком відпрацьованого міжнародного механізму гарантування миру і стабільності. Побудована на теренах СНД регіональна система міжнародної безпеки фактично від моменту її створення стала інструментом реалізації інтересів Російської Федерації. „П’ятиденна війна” на Південному Кавказі стала свідченням того, що примари „гуманітарної інтервенції” та „обмеженого суверенітету” увійшли у практику пострадянського простору.

Автор вважає, що у питаннях формування регіональної безпеки на пострадянському просторі Україна має дотримуватися чіткої однозначної позиції, спрямованої на неконфліктну участь у регіональних проектах. Побудова простору безпеки на пострадянському просторі має обов'язково враховувати заходи для активізації співпраці України і Росії з питань формування на Південному Кавказі і в Придністров'ї „атмосфери довіри” та створення механізмів раннього виявлення подібних конфліктів та їх запобігання.

Формування дієвих регіональних механізмів безпеки безперечно сприятиме відходу в минуле „ліній розмежування”, що відділяють сегмент європейського простору з гарантованою безпекою (Євросоюз) від тієї її частини, політичне майбутнє якої наразі залишається невизначеним. Ключовим завданням таких інституцій має стати координація зусиль щодо запобігання або мінімізації сучасних загроз та викликів регіональної безпеки, а також формування ефективних структур для забезпечення спільної політики з проблем безпеки в регіоні.

Література:

1. **Rupesinghe K.** Programme on Governance and Conflict Resolution. The UN University, 1991, p.27
2. **Тишков В. А.** Этнология и политика – М. – 2005. – С. 240.
3. **Козырев Г. И.** Политическая конфликтология : учеб. пособие для студ. / Геннадий Иванович Козырев. – М. : ФОРУМ, 2008. – 431 с.
4. **Кортунов А. В.** Россия и Запад: модели интеграции. – М. – 2004. – 46 с.
5. **Rosenau J.** Toward an Ontology for Global Governance // - Albany, - NY: State University of New York. 1999. – 65 p.
6. **Аннан Кофи А.** Предотвращение войн и бедствий : глобальный вызов растущих масштабов : Годовой доклад о работе Организации за 1999 г. / ООН. / Аннан Кофи А. – Нью-Йорк : ООН, 1999. – v. 1, 139 с.
7. **Вардомский Л. Б.** Безопасность и международное сотрудничество в поясе новых границ России. / Л. Б. Вардомский, С. В. Голунов // - Москва – Волгоград. - 2002. - С. 572
8. **Макфарлей Нил С.** Многосторонние интервенции после распада биполярности // Международные процессы. - 2003. - №1. - Январь - апрель. - С. 41 - 46.
9. **Ремарчук В. Н.** Некоторые аспекты использования армии в урегулировании конфликтов в постсоветском пространстве [Электронный ресурс]. – Режим доступа к док.: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1126180>
10. **Пирожков С.** Концептуальні підходи до формування системи національної безпеки України / С. Пирожков // Стратегічна панорама. – 2003. - №1 – С. 93 - 107.

11. **Горбулін В.** Українська політика національної безпеки України: актуальні виклики — адекватні відповіді / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня. — 2009. — № 11 (739). — С. 3.

12. **Модін Н. В.** „Гуманитарная интервенция” как метод урегулирования международных конфликтов [Электронный ресурс]. — Режим доступа к док.: http://library.gospolitika.ru/katalog/Modin_Gumanitarn_intervenc.pdf

13. **Кулик В.** Пастка „гуманітарної інтервенції” / В. Кулик // Зовнішні справи. — №9. — 2008. — 32 - 36 с.

14. **Корнієвський О. А., Терешко С. В.** Європейський союз і Україна: перспективи та можливості співробітництва у сфері безпеки // Стратегічна панорама. — 2006. — №1. — С. 60 - 62.

15. **Парахонский Б.** ЕС — Черноморский регион: проблемы безопасности и сотрудничества. [Электронный ресурс] / Б. Парахонский // Проект „Украина”. — Режим доступа к журн.: http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=8283

УДК 374.7

Менеджмент інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства

Валерій Бебик,
доктор політичних наук,
проректор Відкритого міжнародного університету
розвитку людини „Україна”

Проблеми управління суспільною сферою глобального суспільства, що нині формується, потребують нових підходів не тільки в економічній, політичній, соціальній [2], інформаційно-комунікаційній [3], але й в інтелектуально-освітній галузі [4; 5]. В цьому зв'язку особливого значення набувають дослідження змістових і структурних її особливостей в контексті формування, відтворення та розвитку інтелектуального капіталу глобального суспільства на базі новітніх інформаційно-комунікаційних технологій з використанням художньо-креативних і програмно-технічних засобів мультимедіа.

Ключові слова: менеджмент інтелектуально-освітньої сфери, інтелектуальний капітал, дистанційна освіта.

The problems of management of a social sphere of modern global society need new approaches not only in economic, political, social, information and communication, but also in intellectual and educational fields. In this connection it is very important to research its semantic and structural features in the context of forming, recreation and development of the intellectual capital of global society, on the base of the newest information and communication technologies using artistically creative and technical multimedia facilities.

Keywords: management of intellectual and educational sphere, intellectual capital, distance education.

Менеджмент інтелектуально-освітньої сфери: поняття і типологія

Загалом поняття менеджменту інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства пропонуємо розглядати в контексті управління цим

суб'єктом на планетарному (глобальному), цивілізаційно-територіальному, державно-національному, регіональному і локальному рівнях управління. Таке розуміння дає підстави вважати його об'єктом дослідження.

Предметом менеджменту інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства, на нашу думку, мають бути:

- теоретичні і практичні аспекти побудови, функціонування та управління глобальними інтелектуально-освітніми міждержавними, міжнародними (урядовими та неурядовими) і транснаціональними організаціями;
- проблеми становлення глобального громадянського суспільства, його структур, глобальної суспільної свідомості шляхом соціалізації (особистостей, груп, національних суспільств) через інтелектуально-освітні структури, що глобалізуються;
- вплив глобальних освітніх організацій (формальних і неформальних) на становлення, функціонування і внутрішній розвиток інтелектуально-освітньої сфери держав-націй та національних моделей громадянського суспільства;
- вплив особливостей становлення, функціонування і розвитку інтелектуально-освітніх сфер окремих суспільств (лідерів суспільного розвитку та національного технічного і культурно-освітнього процесу), організованих у держави-нації, на розвиток глобальної інтелектуально-освітньої сфери тощо.

Коли ми вже визначилися з предметом менеджменту інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства, то логічно буде перейти до розгляду методики і методології досліджень глобальної інтелектуально-освітньої сфери, яка складається з системно пов'язаних сукупностей цивілізаційно-територіальних, регіональних, національних і локальних інтелектуально-освітніх сфер.

На нашу думку, дослідження інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства доцільно здійснювати в межах підходів, напрацьованих у традиційному суспільному та інтелектуально-освітньому менеджменті, з урахуванням зв'язків інтелектуально-освітньої сфери конкретного національного суспільства з іншими суспільними сферами — глобальною, цивілізаційно-територіальними, регіональними та локальними. Зрозуміло, що ці зв'язки переважно не симетричні, що викликає бажання більшості „малих” культурно-освітніх суспільств вирівняти ситуацію на свою користь і зберегти свою національну інтелектуально-освітню, у тому числі й культурну, ідентичність.

Керуючись таким розумінням типології освітніх сфер, будемо вважати методикою менеджменту інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства арсенал дослідно-аналітичних та управлінських методів вивчення, аналізу та управління функціонуванням інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства у поєднанні з його економічною,

політичною, соціальною, інформаційно-комунікаційною, науковою та іншими сферами.

Під методологією менеджменту інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства маємо розуміти сукупність пізнавальних принципів дослідження (вивчення і аналізу) інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства і технологій управління нею у поєднанні з економічною, політичною, соціальною, інформаційно-комунікаційною, науковою та іншими сферами цього суспільства. Ці технології мають концептуально узгоджуватися й об'єднувати методи класичних досліджень менеджменту з методами, процедурами і процесами, технічними прийомами і засобами дослідження, аналізу, перевірки та оцінювання даних, які використовуються в суміжних науках.

Окресливши загальні теоретичні засади менеджменту інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства, слід усвідомити, що практичні засади її функціонування мають таке ж важливе значення, як і теоретичні підходи. Відтак постає потреба визначення напрямів розвитку менеджменту інтелектуально-освітньої сфери як загальної і основної функції управління нею. У цьому зв'язку, мабуть, логічно буде розглядати менеджмент цієї сфери в контексті певних критеріїв оцінки процесу управління освітньою сферою, а саме:

- 1) ієрархічно-територіального рівня і простору управління інтелектуально-освітньою сферою;
- 2) співвідношення інтелектуально-освітньої та інших сфер суспільства (державно-правової, економічної, соціальної, інформаційно-комунікаційної, наукової);
- 3) зв'язку менеджменту інтелектуально-освітньої сфери з іншими галузево-функціональними видами менеджменту;
- 4) ієрархічно-регулятивного рівня управління;
- 5) часового простору управління.

Особливості менеджменту інтелектуально-освітньої сфери суспільства у цьому контексті проявляються через **види менеджменту освітньої сфери**.

1. За ієрархічно-територіальним рівнем і простором управління інтелектуально-освітньою сферою: глобальний (планетарний рівень управління); цивілізаційно-територіальний (рівень управління інтелектуально-освітніми сферами сукупності держав-націй, що мають спільні цивілізаційні ознаки — західна, православна, ісламська, конфуціанська, індуїстська, буддистська, африканська, латиноамериканська, японська цивілізації); державно-національний (рівень управління інтелектуально-освітньою сферою держави-нації); регіональний (рівень управління інтелектуально-освітніми сферами територій зі спільними економічними, соціальними, екологічними, етнічними та іншими інтересами, межі яких можуть не збігатися з державними кордонами); локальний (рівень місцевого управління і

самоврядування освітніми, науковими та культурними закладами міста, селищної, сільської ради тощо).

2. За сферами регулювання інтелектуально-освітнього процесу: освітньо-правовий (забезпечує правове регулювання інтелектуально-освітньої життєдіяльності через діяльність органів держави, які ухвалюють закони, постанови та інші правові акти з врегулювання цієї сфери); освітньо-економічний (регулює економічні засади функціонування інтелектуально-освітньої сфери суспільства, детермінує освітньо-економічні інтереси, освітньо-економічні відносини, економічну політику держави в інтелектуально-освітній сфері); освітньо-політичний (полягає в політичному регулюванні інтелектуально-освітньої сфери суспільства, узгодженні освітньо-соціальних відносин, інтересів і потреб особистостей, соціальних груп тощо в інтелектуально-освітній сфері суспільства); освітньо-методичний (реалізується відповідними державними і недержавними освітніми, науковими та культурними структурами через запровадження освітніх стандартів і технологій навчання, а також через процедури ліцензування та акредитації навчальних закладів).

3. За ієрархічно-регулятивним рівнем управління (правовим статусом рішень, сфери охоплення та наслідків управлінських впливів): суспільно-освітній (поширюється на всю інтелектуально-освітню сферу шляхом ухвалення і реалізації виконання — у межах певного суспільства — міжнародних угод, національних конституцій, законів, постанов та інших актів, а також методів соціально-психологічного впливу на суспільну свідомість і діяльність суб'єктів інтелектуально-освітньої сфери суспільства); адміністративно-освітній (впливає на регіонально-адміністративні — область, місто, селище, село — та галузеві об'єкти управління інтелектуально-освітньою сферою — міністерства, відомства — шляхом ухвалення і реалізації адміністративно-правових рішень в інтелектуально-освітній сфері та відповідних методів соціально-психологічного впливу); освітніх організацій (забезпечує управління і регламентацію внутрішньої діяльності державних і недержавних освітніх, наукових та культурних організацій нормативно-правовими та соціально-психологічними методами).

4. За часом дії і наслідками реалізації управлінських впливів: стратегічний (спрямований на здійснення перспективних планів розвитку інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства, регіонів, груп країн, окремих держав-націй, освітніх, наукових та культурних організацій — міжнародних, регіональних, національних тощо); тактичний (пов'язаний з вирішенням поточних (операційних) проблем управління інтелектуально-освітньою сферою глобального суспільства, регіонів, груп країн, окремих держав-націй та освітніми, науковими й культурними організаціями, щоправда, у межах загальної стратегії розвитку цих суб'єктів інтелектуально-освітньої діяльності); технічний

(забезпечує безпосереднє управління наявними ресурсами — правовими, матеріальними, інтелектуальними, інформаційно-комунікаційними, необхідними для реалізації відповідних функцій суб'єктів інтелектуально-освітньої діяльності).

5. За галузево-функціональним підходом вирішення проблем управління: кадровий (досліджує питання управління людьми, мотивації та контролю їх інтелектуально-освітньої діяльності); інтелектуальний (полягає в управлінні розпізнаванням, аналізом освітніх знань і технологій, розробкою ефективних дій освітньої діяльності, створенням нових знань про сферу суспільства через організацію і виконання відповідних освітньо-наукових досліджень); технологічний (відповідає за розробку і реалізацію освітніх, наукових та культурологічних технологій); маркетинговий (зорієнтований на організацію, узгодження і взаємодію внутрішнього середовища суб'єкта інтелектуально-освітньої діяльності з умовами функціонування ринку освітніх, наукових та культурних послуг шляхом реалізації притаманних цьому суб'єктові управління конкурентних переваг); інноваційний (передбачає розробку планів і програм інноваційної інтелектуально-освітньої діяльності, здійснення узгодженої інноваційної інтелектуально-освітньої політики, розгляд нових освітніх, наукових та культурологічних проектів і технологій, створення і організацію діяльності цільових робочих груп з метою підвищення ефективності функціонування суб'єктів інтелектуально-освітньої діяльності); фінансовий (полягає в управлінні фінансовими потоками і ресурсами суб'єктів інтелектуально-освітньої діяльності, інвестиційними освітніми проектами, а також у контролі за освітнім фондовим портфелем, сприянні нагромадженню фінансових ресурсів суб'єктів інтелектуально-освітньої діяльності, перетворенню їх на прибутки з додатковими дивідендами).

Зрозуміло, що глобальний світ перебуває ще в процесі становлення, а відтак маємо усвідомлювати незавершеність розвитку інтелектуально-освітньої сфери планетарного суспільства на всіх рівнях його ієрархії: глобальному, цивілізаційно-територіальному, регіональному, національному і локальному. І це усвідомлення має спонукати нас ретельно досліджувати відповідні проблеми в контексті впливу всіх рівнів управління глобальною інтелектуально-освітньою сферою на державно-національний рівень, який зберігає національну унікальність і самобутність, використовуючи глобальний інтелектуально-освітній досвід у поєднанні з національним досвідом відтворення інтелектуального потенціалу на основі залучення сучасних навчально-методологічних і навчально-методичних підходів.

Глобальна освіта та інтелектуальний капітал

Тенденції формування глобального суспільства, насамперед на основі нових інформаційно-комунікаційних технологій (спутникового телебачення, Інтернету, мобільного зв'язку тощо), кардинально змінюють

не тільки економічну, політичну, соціальну і духовну сфери, але й інтелектуально-освітню сферу суспільства, яка відтворює і розвиває інтелектуальний та культурний потенціал національного суспільства. В цьому контексті маємо дослідити особливості функціонування інтелектуально-освітньої сфери глобального суспільства після визначення змісту поняття **освіта** взагалі і **глобальна освіта** зокрема.

На нашу думку, **глобальна освіта** є сукупністю загальнолюдських і професійних знань і технологій їх використання в суспільній практиці задля гармонізації суспільних відносин і якнайповнішого задоволення потреб, зокрема, глобальних, цивілізаційно-територіальних, державно-національних, регіональних і локальних, а також суспільних, групових та індивідуальних. В такому розумінні **систему освіти глобального суспільства** можна розглядати як інтегральну сукупність освітніх структур, освітніх відносин, освітньої свідомості та діяльності, що забезпечує відтворення і розвиток інтелектуального потенціалу глобального суспільства на всіх рівнях управління.

Напевно, немає особливої потреби розшифровувати конкретні позиції щодо функціонування освітніх структур, що стосуються глобальної держави, яка утворюється (ЮНЕСКО, національних міністерств, регіональних управлінь освіти, навчальних закладів та їх глобальних, цивілізаційно-територіальних, національних, регіональних і локальних об'єднань та асоціацій). Наведемо лише окремі приклади їх функціонування.

ЮНЕСКО як міждержавну спеціалізовану Організацію Об'єднаних Націй можна зарахувати до глобальних структур, які опікуються питаннями освіти і культури. Прикладом цивілізаційно-територіальної освітньої структури є, наприклад, постійно діюча конференція міністрів з питань освіти країн – учасниць Болонського процесу. Болонський процес об'єднує країни європейського континенту, які здійснюють політику інтеграції національних освітніх сфер для підвищення конкурентоспроможності європейських вищих навчальних закладів у змаганні з більш грошовитими американськими університетами, котрі мають потужні фінансові та матеріально-технологічні ресурси, що дозволяє їм переманювати до себе інтелектуальний капітал з інших країн світу.

Найпростіше, очевидно, розібратися з національними, регіональними та локальними освітніми структурами, які давно і більш-менш успішно функціонують у державах-націях у вигляді міністерств (відомств, держкомітетів тощо), обласних (регіональних), районних, міських і селищних (можливі й такі) управлінь чи відділів освіти. Окрім цього, можуть існувати й фінансовані державою самоврядні структури, як, наприклад, Національна академія педагогічних наук України, котра об'єднує низку науково-дослідних і навчальних установ (інститутів), що

опікуються підготовкою і перепідготовкою навчально-педагогічних кадрів для вищої і середньої школи.

Що стосується освітніх структур глобального громадянського суспільства, то вони існують у вигляді недержавних освітніх і наукових організацій на всіх рівнях управління. Це, наприклад, можуть бути: глобальні - Міжнародна організація університетів (International Association of University) чи Міжнародне товариство політичних психологів (International Society of Political Psychology), цивілізаційно-територіальні - Університетське агентство франкофонії (Agence Universitaire de la Francophonie) чи регіональні - Асоціація університетів Європи (International University Association). На національному рівні можна назвати об'єднання вищих навчальних закладів чи професійні організації на кшталт Всеукраїнської асоціації політичних наук (ВАПН) тощо.

Детальнішого висвітлення, на нашу думку, потребують блоки освітніх відносин, освітньої діяльності та освітньої свідомості.

Індивідуальні **освітні відносини** між громадянами добре вкладаються у схему „учитель — учень”. Освітню організацію, під якою можна розуміти заклад (вищої чи середньої) освіти, професійну чи просвітницьку асоціацію або спілку, що вступає у відносини з громадянином, можна охарактеризувати схемою „колективний вчитель — учень” і навпаки. Держава з громадянином може мати (і має) інформаційно-комунікаційні зв'язки в контексті соціалізації за наведеною далі схемою. Що стосується відносин між освітніми організаціями, державами тощо, то їх треба розглядати крізь призму міждержавних угод, освітньо-наукових обмінів, конференцій, взаємовизнання документів про освіту тощо.

Освітню діяльність доцільно поділяти на професійну (наприклад, педагогічну, за яку викладачі отримують гроші) й аматорську. За вертикальною ієрархією можна виокремити такі види освітньої діяльності: глобальну, національну, регіональну, місцеву, колективну (у складі освітньої організації чи групи) та індивідуальну. Освітня діяльність може бути представницькою (у складі міжнародної акредитаційної, методичної чи фахової комісії), бюрократичною (у складі органу управління державної чи громадської інституції) та загально-громадською (у складі певного освітянського руху).

Окремо слід розглядати проблему **освітньої свідомості**, позаяк вона, безумовно, вирізняється на глобальному, цивілізаційно-територіальному, регіональному, національному, місцевому, груповому (колективному) та індивідуальному рівнях. Визначається вона суб'єктивними чинниками сприйняття знань і технологій, їх можливого використання в суспільній (і не тільки освітній) діяльності.

Функціонування системи освіти характеризується терміном **освітне**

життя, яке пов'язане з інтегральною цілеспрямованою, предметною освітньою діяльністю на всіх рівнях освітніх відносин і свідомості.

Динаміку функціонування системи освіти можна описати поняттям **освітній процес**, який розглядається як технологія реалізації освітніх функцій держави і громадянського суспільства (у вигляді суб'єктів освіти).

Структура освітнього процесу, на нашу думку, повинна мати такий вигляд:

- формування цілей і завдань освітніх інституцій (державних і громадських);
- конституювання і утворення освітніх інститутів і організацій;
- ухвалення і виконання рішень в освітній сфері;
- підтримка функціонування освітніх інституцій та організацій;
- контроль за функціонуванням і спрямуванням розвитку освітніх інституцій та організацій.

По суті, структура освітнього процесу доволі повно характеризує функції системи освіти суспільства. Якщо ця система спрямована на модернізацію, то вона придатна до застосування. В іншому випадку йдеться про освітню стагнацію і регрес.

Україна, перебуваючи у складі СРСР, пережила і піднесення (1950 – 1960-ті роки), і стагнацію (1990-ті роки), коли за загальною чисельністю молоді з вищою освітою вона посіла 50-е місце у світі, поступившись не тільки високорозвиненим країнам, а й тим, що розвиваються [8]. Проте зараз наші політики і чиновники від освіти часто-густо говорять про „надмірну” кількість вищих навчальних закладів в Україні, не розуміючи, що без якісного стрибка у підготовці кадрів у нас буде мало шансів у глобальному світі, який дедалі більше нав'язує свої стандарти національним системам освіти і прагне уніфікувати їх за рахунок знищення культурно-національної самобутності країн, котрі не належать до „золотого мільярда”.

У цьому контексті варто проаналізувати й таке важливе поняття, як **інтелектуальний капітал суспільства**, оскільки без цього навряд чи було б коректно розглядати проблеми функціонування освітньої сфери будь-якого суспільства і, зрештою, говорити про його динамічний розвиток загалом.

Ще з середини XX століття людство почало усвідомлювати, що саме інтелектуальний потенціал країни визначає її роль і місце у світовому табелі про ранги. Пальму першості тут тримають американці, які давно вже розпочали процес „збирання мізків”, переманюючи до себе провідних вчених (фізика А. Ейнштейна, ракетобудівника В. фон Брауна, психіатра З. Фрейда, соціолога П. Сорокіна та багатьох інших). Результати такої системної роботи в галузі управління національною інтелектуально-освітньою сферою не забарилися. Свідченням того є хоча б медицина, де, починаючи з 1920-х років, американці отримали дві третини всіх Нобелівських премій. Створення урядом США сприятливих умов для

залучення емігрантів-інтелектуалів, візитуючих дослідників з інших країн з науковими ступенями означало, по суті, отримання прямих (і дешевих за тамтешніми мірками) інтелектуальних інвестицій в американську промисловість. За підрахунками Brookings Institution, лише в 1950 – 1975 роках щорічний прибуток США від використання знань зарубіжних учених та інженерів перевищував 8,6 млрд. дол. [6]. Нині ці цифри, зрозуміло, стали набагато вагомішими.

Європейський Союз діє аналогічними методами. Наприклад, вже 1995 року серед працівників ста провідних європейських дослідницьких центрів понад 10 % становили іноземці, а в Нідерландах і Швейцарії їх частка становила 30 % [11]. А частка наукових публікацій у 1986 - 1999 роках в країнах ОЕСР, співавторами яких були зарубіжні вчені, становила 31 % [10].

Такі ж тенденції спостерігалися і в патентній галузі. Наприкінці 1990-х років частка патентів з іноземною інтелектуальною участю становила в Бельгії 34 %, в Ірландії – 32 %, в Чехії – 31 %, в Угорщині – 27 %, в Португалії і Туреччині ці показники сягнули 50 % і 85 % відповідно [13].

Якщо ж поглянути на національну приналежність аспірантів, то там ситуація ще більш вражаюча. Наприклад, у Швейцарії іноземці становлять 36 % від загальної кількості аспірантів, в Бельгії – 34 %, у Великій Британії – 29 %, а в США – 26 % [14]. В США загалом простежується цікава тенденція - в інженерних науках, математиці та у сфері інформаційно-комунікаційних технологій понад 40 % дисертацій (наукового рівня - PhD) захищено зарубіжними аспірантами [12].

Для підготовки висококваліфікованого фахівця на рівні кандидата наук (доктора філософії) потрібно приблизно 20 - 25 років, повного (габілітованого) доктора наук — 30 - 35 років. Один рік навчання в американському університеті чи коледжі в середньому коштує 8 - 40 тисяч доларів у залежності від професії, рейтингу навчального закладу тощо. Навіть якщо середню вартість річного навчання в США взяти приблизно за 30 тисяч доларів, то запрошення лише одного фахівця зі ступенем кандидата наук (американський аналог — доктор філософії) означає пряму інтелектуальну інвестицію в американську економіку щонайменше 300 - 400 тисяч доларів.

За даними американської преси [6], нині в США в університетах і промисловості працює 76400 дослідників-іноземців та 93100 осіб, що вже отримали американське громадянство. Помноживши ці цифри на загальні 300 - 400 тисяч доларів, необхідних на підготовку висококваліфікованого фахівця, отримаємо фантастичну суму прямих інвестицій в американську науку та промисловість у 65 - 68 мільярдів доларів. Додаймо ще 13 мільярдів доларів, які приносять американським університетам 500 тисяч студентів, які приїждять на навчання до США з інших країн, і тоді зрозуміємо, хто насправді фінансує американську інтелектуально-освітню сферу.

За прогнозами ЮНЕСКО, досягти високого рівня національного

добробуту зможуть лише країни, серед працездатного населення яких налічуватиметься 40 – 60 % фахівців з вищою освітою. А США та Японія планують мати майже 90 % таких фахівців серед загальної кількості трудівників. На думку експертів, це сприятиме підвищенню економічного ефекту виробництва в 4 – 11 разів [1].

Якщо в Україні найближчим часом кардинально не збільшити чисельності фахівців з вищою освітою з наявних 8 % від загальної кількості працюючих, то ми будемо дедалі більше відставати від світових лідерів. А враховуючи слабкість і вразливість нашої економіки, можемо позбутися й того рівня, що маємо нині.

Увесь світ вже переконався у незворотності інтелектуальної, інформаційно-комунікаційної, науково-технологічної революції, яка є основою економіки знань. Врахуймо, що в сучасному світі вартість інтелектуального продукту в міжнародному економічному обміні вже майже сягає вартості товарної маси. Видатки на інформаційне забезпечення виробництва становлять в середньому три чверті доданої вартості сучасної продукції. Увесь світ розширює торгівлю інтелектуальним продуктом у вигляді концентрованих знань. Скажімо, у двадцяти найбільш розвинених країнах (де працює 95 % учених світу) прибуток на душу населення щороку збільшується на 200 доларів, а в країнах, де науковців бракує, лише на 10 доларів.

У цьому зв'язку зазначимо, що надзвичайно важливими якісними показниками інтелектуальної перспективи будь-якої країни є частка ВВП, що виділяється на науково-дослідницькі та дослідно-конструкторські розробки (НДДКР), а також частка ВВП, яка виділяється на розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). У цьому контексті Україні потрібно орієнтуватися на кращі світові показники видатків на НДДКР (% ВВП), якщо ми й справді хочемо посісти гідне місце в глобалізованому світі (Швеція – 4,27 %, Фінляндія – 3,46 %, Японія – 3,12 %, США – 2,67 %, Швейцарія – 2,57 %, Данія – 2,52 %, Німеччина – 2,52 %). Видатки світових лідерів на розробки і впровадження ІКТ, порашовані за аналогічною методикою, ще більш вражаючі: Нова Зеландія – 14,4 %, Швеція – 11,3 %, Швейцарія – 10,2 %, Велика Британія – 9,7 %, Японія – 8,8 %, США – 8,0 %, Нідерланди – 6,8 %, Фінляндія – 6,6 %, Німеччина – 6,0 %. Отже зафіксуємо: передовий світовий досвід в цілому характеризується переважанням видатків на ІКТ у 2 – 3 рази над видатками на „традиційні” НДДКР.

Як було показано на прикладі США та Євросоюзу, високорозвинені країни активно заохочують імпорт інтелектуального капіталу. В результаті західні та центрально-європейці, а також азійці та африканці ідуть до США, а до ЄС перебираються переважно фахівці з країн постсоціалістичного і пострадянського простору.

Загалом зазначимо, що рівень розвитку інтелектуального капіталу нації, країни, регіону характеризується інтелектуальним потенціалом,

до якого входять такі параметри: система освіти (освітні заклади), рівень комп'ютеризації, система комунікації, система науки (наукові заклади), бази даних (традиційні й електронні бібліотеки), інтелектуальна власність (патенти, ліцензії, технології) [6].

У цьому зв'язку потрібно уважно поглянути на процеси глобалізації в інтелектуально-освітній сфері, пов'язані зі стандартизацією концепцій підготовки фахівців, освітньо-професійних характеристик, узгодженням навчальних планів, програм, документів про освіту (дипломів і додатків до них), запровадження нових форм навчання на основі нових інформаційно-комунікаційних та навчально-методичних технологій [4]. Надзвичайно перспективною і економічно ефективною справою є, безумовно, широке використання дистанційної форми навчання на основі сучасних мультимедіа технологій: це дозволяє навчати студентів не тільки за фізичними межами університетського кампусу, а й за межами країни взагалі. Досвід відкритих університетів – яскраве тому свідчення. У цьому зв'язку Болонський процес (обмежений регіоном Європи) є одним з найголовніших напрямів удосконалення української системи освіти та узгодження їх змістової частини у планетарному масштабі.

Але ми повинні розуміти, що входження України до світового інтелектуально-освітнього процесу має не лише позитивні наслідки для національної освітньої сфери та українського суспільства в цілому. Тому перехід на світові стандарти якості освіти треба здійснювати дуже обережно – з одночасним збільшенням державної підтримки національної освітньо-наукової сфери, аби уникнути „вимивання” українського інтелектуального капіталу, який повинен працювати на відтворення і зростання інтелектуального й культурно-наукового рівня своєї нації.

Дистанційна освіта в сучасних умовах: методика, технології, техніка

Одноєю з характерних ознак глобалізації інтелектуально-освітньої сфери суспільства є масове використання технологій дистанційної освіти.

Дистанційна освіта пройшла певні еволюційні етапи розвитку. Перше її покоління характеризується комплексним використанням паперових носіїв інформації (книг, навчально-методичних матеріалів, тестових завдань студентам та їх відповідей викладачам) і технологій доправлення цих носіїв мережею поштового зв'язку. Дистанційна освіта другого покоління ґрунтувалася на комплексному використанні паперових носіїв інформації у поєднанні з телевізійними і радійними (аудіо) лекціями й консультаціями викладачів (у заздалегідь визначений час) телефоном або в спеціальних регіональних і локальних навчально-консультаційних центрах. Третє покоління дистанційної освіти використовує паперові і електронні носії інформації (книги, навчально-методичні матеріали, тестові завдання) в режимі безпосереднього (on-line) навчання і спілкування викладача і студента, а також студентів між собою за допомогою супутникового чи інтернетового зв'язку.

Попри свою масовість та організаційно-педагогічну і фінансову доступність, дистанційна освіта першого покоління мала досить суттєві вади в організації навчально-виховного процесу, пов'язані з такими чинниками, як брак безпосереднього аудіо-візуального контакту викладача і студента, а також студентів між собою; неможливістю достовірно ідентифікувати особистість студента (при контролі знань); складністю забезпечити належну якість освіти через повільний характер інформаційно-педагогічної комунікації між викладачем і студентом; психологічною неготовністю до такої самоорганізації навчально-виховного процесу окремих студентів; обмеженістю спектра спеціальностей, за якими може здійснюватися підготовка фахівців.

Дистанційна освіта другого і третього поколінь базується на бурхливому розвитку і здешевленні використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, що дозволило поліпшити інформаційно-педагогічну комунікацію між викладачем і студентом, розробити способи ідентифікації особистості при контролі знань, розширити спектр спеціальностей, за якими може здійснюватися дистанційна підготовка фахівців. Супутникове й ефірне телебачення і радіо в цьому контексті стало потужним допоміжним засобом організації навчально-виховного процесу. Проте висока вартість оренди супутникових каналів зв'язку не сприяла масовому переходу вищих навчальних закладів на такі інформаційно-комунікаційні технології педагогічної комунікації.

Слід відзначити, що локальне (університетське) навчальне телебачення, а також відео та аудіо курси знайшли гідне місце в бібліотеках вищих навчальних закладів (особливо при вивченні іноземних мов, навчальних дисциплін, пов'язаних з мистецтвом, культурою, психологією, соціальною комунікацією тощо).

Потужний поштовх розвитку дистанційної освіти дали комп'ютерні мережі Інтернету, які своєю відносною дешевизною і доступністю зняли низку проблем, що їх не могли вирішити системи дистанційної освіти першого і другого поколінь. Зокрема, Інтернет-технології педагогічної комунікації дозволяють в інтерактивному режимі спілкуватися викладачам і студентам, вести групову дискусію та обговорювати результати доповідей на семінарах і практичних заняттях. Після перевірки практичних завдань і тестів викладач може викласти на веб-сайті навчальної групи чи кафедри аналіз праць кожного студента і зробити працю над помилками доступною для решти студентів. Тут же можна розмістити службові й наукові оголошення та результати поточного (модульного) контролю знань усіх студентів. А це особливо важливо, оскільки практично повністю унеможливило суб'єктивізм в оцінці знань і використання в освітньому процесі корупційних механізмів і дій, що робить навчально-виховний процес прозорим і створює принципово нову мотивацію до отримання якісних знань.

Використання мультимедійних інформаційно-комунікаційних технологій створює ілюзію безпосереднього спілкування викладача з студентом. Студенти завдяки фантастичним можливостям Інтернету можуть практично в режимі реального часу (з невеликою затримкою сигналу) обмінюватися інформацією: слухати лекції і доповіді на семінарах, ставити запитання і тут же отримувати оцінки за усні чи письмові відповіді.

Використання форм дистанційної освіти на основі сучасних інформаційно-комунікаційних технологій має як переваги, так і вади [16]. Переваг, звичайно, набагато більше. Студенти, зокрема, завдяки включенню в систему дистанційної освіти отримують такі можливості: навчатися відповідно до індивідуальних і освітніх потреб особистості (особливо для тих, хто працює, виховує дітей чи має проблеми у можливостях фізичного пересування до навчальних аудиторій); самостійно планувати навчально-виховний процес і вибір навчальних дисциплін в конкретний період навчання; працювати в найбільш комфортних для себе умовах; обирати ВНЗ незалежно від місця його розташування; використовувати в навчанні сучасні інформаційно-комунікаційні технології, які можуть стати в нагоді і на іншому робочому місці; навчатися у кращих викладачів, які проживають в іншому регіоні чи й країні; частіше спілкуватися з викладачами за допомогою електронної пошти або за допомогою мультимедіа засобів мережі Інтернет; мати доступ до електронних документів (підручників, монографій, навчально-методичних матеріалів) з бібліотеки свого та інших ВНЗ; отримувати об'єктивні оцінки з мінімізованими суб'єктивними підходами викладача.

Проблеми, які мають студенти під час використання форм дистанційної освіти: брак „живого” спілкування з викладачами для отримання знань та з колегами для обміну практичним досвідом; необхідність самоорганізації і самоконтролю без постійної підтримки та вмотивування з боку викладача; неможливість оперативного використання теоретичних знань на конкретних прикладах і обговорення їх в аудиторії; не завжди можна використовувати комп'ютер, невисока якість послуг провайдерів Інтернету.

Керівництво вищого навчального закладу теж виграє від використання тих чи інших форм дистанційної освіти оскільки: має можливість залучати до роботи кращих викладачів незалежно від місця їх проживання; створює умови для ефективнішого використання інтелектуального потенціалу викладачів свого ВНЗ (у випадку відрядження, стажування чи хвороби, проведення занять за межами кампусу); дає можливість зменшувати педагогічні й фінансові витрати на підготовку одного студента, а відтак збільшувати економічну ефективність роботи ВНЗ; сприяє економії на будівництві та утриманні великої кількості приміщень; дозволяє імплантувати модулі дистанційної освіти до традиційних форм освіти (денної, вечірньої, заочної) та здійснення комбінування таких

форм навчання в залежності від особливостей спеціальності, освітньо-кваліфікаційного рівня й специфіки студентського контингенту (молоді мами, інваліди, військові, засуджені тощо).

Проблеми вищих навчальних закладів при використанні форм дистанційної освіти: необхідність розробки нових форм навчально-методичного забезпечення навчального процесу та контролю знань; організація та поповнення електронної мультимедіа бібліотеки; розробка відповідного програмного забезпечення, закупівля технічних засобів, оренда швидкісних каналів передачі даних; організація навчання викладачів веденню навчально-виховного процесу на основі використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Виграють від запровадження форм дистанційної освіти і викладачі: створюються можливості роботи в домашніх умовах; викладачі можуть працювати одночасно в кількох ВНЗ; окремі функції з викладання та контролю знань автоматизуються; розширюються творчі можливості тощо.

Проблеми викладачів при запровадженні форм дистанційної освіти у вищих навчальних закладах: необхідність оволодіти сучасною комп'ютерною технікою та можливостями Інтернету; необхідність адаптації навчальних курсів під використання новітніх ІКТ; потреба у забезпеченні комп'ютерною технікою та доступом до мережі Інтернету; психологічна готовність до проведення лекцій перед веб-камерою і порожньою аудиторією; захист авторських прав викладача на його навчально-методичні розробки, реалізовані в електронній версії.

Підсумовуючи, зазначимо, що використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій в дистанційній освіті (повністю або частково) є загальносвітовою тенденцією, що потребує ґрунтовного вивчення, узагальнення і державної підтримки в Україні на законодавчому та урядовому рівнях. Це дозволить значно підвищити якість підготовки фахівців, розширити діапазон спеціальностей, включених до системи дистанційної освіти, уникнути суб'єктивізму в оцінці знань студентів і зробити весь навчально-виховний процес більш творчим, прозорим і об'єктивним, що відповідає суспільним потребам України в сучасних умовах.

Література:

1. **Антипов В.** Скажіть, скільки у вас закордонних студентів? // Дзеркало тижня. — 2001. — 3 лют.
2. **Бєбик В.** Політологія: наука і навчальна дисципліна. — К., 2009.
3. **Бєбик В.** Інформаційно-комунікаційний менеджмент глобального суспільства: психологія, технології, техніка паблік рилейшнз. — К., 2005.

4. **Бебик В.** Освіта у глобальному суспільстві: проблеми і перспективи // Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти. — К., 2004.
5. **Бабкіна О.** Комунікативні стратегії в умовах транснаціональних проблем вищої освіти // Болонський процес: перспективи і розвиток у контексті інтеграції України в європейський простір вищої освіти. — К., 2004.
6. **Годунова В.** Від кого залежить Америка // Дзеркало тижня. — 2001. — 3 лют.
7. **Кольчугина М. Б.** „Новой экономике” — новое образование // МЭиМО. — 2003. — № 12. — С. 42 – 53.
8. **Корсак К. В.** В XXI век с новой парадигмой национального образования // Персонал. — 2000. — № 1. — С. 66 – 72.
9. **Марчук Є.** Стратегічна орієнтація суспільства — рух на випередження // День. — 2000. — 10 берез.
10. **Цапенко И.** Электронная эпоха науки // МЭиМО. — 2005. — №8. — С. 19 - 32.
11. Innovative people. Mobility of skilled personnel in national innovative systems. Paris. OECD, 2001 // <http://www.oecd.org>.
12. International Mobility of the Highly Skilled // <http://www.oecd.org>.
13. OECD Science, Technology and Industry Outlook 2002 // <http://www.oecd.org>.
14. Education at a glance. 2003 // <http://www.oecd.org>.
15. Что такое дистанционное обучение? // <http://www.stel.ru/do/library/what-distant-learning-is.php>.
16. Дистанционное образование: плюсы и минусы // http://www.jobs.ua/education_articles/6/4/.

УДК: 327(477)

Переваги стратегії приєднання України до Європейського Союзу: SWOT аналіз

Микола Гнатюк,

кандидат політичних наук
доцент кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

У статті викладаються результати аналізу переваг стратегії європейської інтеграції України. Особливу увагу приділено зовнішньополітичним умовам, наслідкам та впливові такого курсу на соціально-економічний розвиток країни.

Ключові слова: інтеграція, європейська інтеграція України, стратегія, національні інтереси.

The results of the analysis of advantages of the European integration strategy of Ukraine are stated in the article. The special attention is paid on foreign-policy conditions, consequences and influence of such course upon socio-economic development of our country.

Keywords: integration, the European integration of Ukraine, strategy, national interests.

Україна визначає вступ до Європейського Союзу як стратегічну мету національної політики. Наслідком реалізації цієї стратегії стануть фундаментальні зрушення у внутрішньому житті країни та в її міжнародному становищі. Для їх з'ясування зазвичай використовують методики стратегічного аналізу, які дають змогу мати повну і структуровану інформацію та сформулювати план дій для досягнення кожної з цілей стратегії.

В академічній літературі проблематика європейської політики України досить широко представлена. Зокрема, економічні питання окреслені в працях О. Шниркова і Ю. Макогона. Правовим проблемам присвячені

розвідки І. Грицяка і В. Муравйова. Політичні питання досліджуються у працях В. Копійки, О. Пристайко, Г. Перепелиці, О. Снігир та інших. Особливої уваги на теперішньому етапі взаємин заслуговує формування стратегічного бачення пріоритетів євроінтеграційної стратегії України, яка потребуватиме коригування після підписання угоди про асоціацію.

Метою статті є з'ясування переваг стратегії вступу України до Європейського Союзу та сильних сторін України в її реалізації.

Наближення України до Європейського Союзу матиме суттєві зовнішньополітичні, безпекові і зовнішньоекономічні переваги з огляду на природу та міжнародну роль цього утворення.

Як провідник інтересів своїх членів, ЄС відіграє суттєву роль на світовій політичній арені. Велика кількість учасників і наявність інколи розбіжності інтересів ускладнюють процес узгодження позицій ЄС, однак можливість виступати на світовій арені „одним голосом” значно посилює потенціал держав-членів. Формування політичного союзу, спільної зовнішньої і оборонної політики збільшує спроможність країн-членів відповідати на виклики воєнного характеру, зменшує можливість використання інструментів тиску чи зброї з боку інших країн.

Як „острів миру” та „середовище безпеки”, ЄС виконує стабілізаційну роль на своїх кордонах, особливо стосовно пострадянського простору, де існують досить серйозні міждержавні суперечки та міжнаціональні конфлікти. Україна зацікавлена в просуванні цього простору миру, стабільності, побудованого на спільних цінностях демократії, урядування, ринкової економіки, прав людини, в якому відбувається поглиблення співробітництва та інтеграційний процес. Регіональна економічна інтеграція в межах ЄС є, без сумніву, ефективною відповіддю на виклики глобалізації. Приєднання України до ЄС — це необхідна умова захисту національних інтересів за обставин взаємозалежності та лібералізації світового економічного і політичного життя. „Сьогодні жодна держава не може протистояти глобальним загрозам самотужки”, — підсумовує цю тенденцію експертна доповідь „Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку” [12, с. 218].

Спроможність ЄС впливати на встановлення глобальних правил гри в економіці дозволяє використати ці можливості для захисту національних інтересів України. У цій сфері ЄС виконує визначальну роль, перш за все, внаслідок створення єдиного ринку та монетарного союзу. У спільному економічному просторі ЄС проживає 492 мільйони осіб, сукупний ВВП складає 14,94 трильйона доларів США і має конкурентом лише США (14,44 трильйона доларів).

Разом з США та іншими союзниками країни ЄС становлять єдиний полюс сучасної світової системи, який здатний впливати на світові економічні та політичні процеси. У цьому контексті для України є важливим включення

в глобалізаційні процеси як однієї з провідних держав, а ЄС є своєрідним „рятівним жилетом”, який дозволяє безпечно пливати в бурхливому морі світової анархічної системи та слугує орієнтиром і стимулом для реформування економіки й підвищення добробуту населення, зокрема за рахунок використання ефекту єдиного європейського ринку.

Україна загалом має сприятливі зовнішні обставини, які впливають на реалізацію мети вступу до ЄС. Безперечним зовнішньополітичним пріоритетом для ЄС на сучасному етапі є використання механізму розширення для стабілізації країн, що з ним межують. Це дає підстави стверджувати, що стратегія наближення України до ЄС має ним заохочуватися. З розвитком ситуації в регіоні, змінами в ЄС та в Україні потребуватиме перегляду Європейська політика сусідства (ЄПС). Вже нині зрозуміло, що ЄПС є перехідним механізмом; вона не може повноцінно сприяти досягненню цілей, бажаних ЄС стосовно України. Поглиблення інтеграції ЄС важливе, перш за все, з огляду на спроможність України як регіонального лідера виступити провідником стабільності і демократії щодо інших країн регіону. Важливо також враховувати фактор зменшення традиційного військового протистояння в регіоні і зростання значення інших складових безпеки, від яких залежить добробут громадян Європи.

Важливість України для ЄС слід сприймати також і в контексті нової ролі і завдань, які постали перед Союзом нині, зокрема у формуванні нової архітектури європейської безпеки за дедалі зростаючої ролі ЄС. Як свічить розвиток подій від початку 1990-х років, ЄС перетворився з майже винятково економічного об'єднання на впливового гравця на політичній арені, і ця тенденція буде розвиватися. Україна має виняткове геополітичне становище в регіоні; вона значно впливає на стабільність системи регіональної безпеки, що робить її стратегічно важливою для ЄС. Крім того, Україна, котра належить до категорії „середніх держав”, чи не єдина з країн, які мають статус сусіда ЄС, прагне приєднатися до нього.

Зближення стратегічних інтересів ЄС і України значно змінить сприйняття геополітичного становища в регіоні, котре з трикутника Україна - ЄС - Росія перетвориться на однополярні відносини ЄС (Україна) - Росія. Наближення України до Євросоюзу збільшить його „критичну масу”, змінить стратегічні пріоритети і посилить можливість впливати на процеси в пострадянському просторі, що, звісно, суперечить інтересам Росії.

Окреслюючи збільшення спроможності України у відносинах з Росією в результаті реалізації стратегії приєднання до ЄС, було б помилкою стверджувати, що Україна приєднується до одного табору, аби конкурувати з іншим чи протистояти йому. Ситуація в Європі далека від моделі балансу сил, і Росія не є геостратегічним конкурентом ані ЄС, ані США. Очевидно, що „розширена Європа буде достатньо великою для того, щоб „європейський вибір” України не виключав добрих взаємин з Росією” [8].

Безперечно сильною стороною стратегії приєднання України до ЄС є зміна моделі відносин Росії з Україною, котра автоматично перестане бути країною „ближнього зарубіжжя” і метою для реінтеграційних проектів щодо відновлення „великодержавного” статусу Росії. Україна значно поліпшить свою спроможність вирішувати з Росією енергетичні питання на рівноправній основі, долучившись до енергетичних програм і проектів ЄС. Тільки членство в ЄС та використання потенціалу західних союзників може забезпечити Україні відчуття безпеки, сталий розвиток на тривалий період.

Реалізація стратегії приєднання України до ЄС сприятиме завершенню періоду „геополітичної невизначеності” як у свідомості української політичної еліти, так і у сприйнятті європейцями справжніх цілей та інтересів України. Одним з важливих внутрішньополітичних наслідків чіткого вектора зовнішньої політики є створення умов для консолідації громадської підтримки євроінтеграційної стратегії. Євроінтеграція України характеризується ніколи до цього небаченим в українських умовах соціальним феноменом, що полягає у згоді більшості суспільства стосовно досягнення мети членства в Євросоюзі. Рівень підтримки вступу до ЄС досить стабільний і складає близько 50 % громадян [7, с. 53].

Ідея наближення до Європи популярна і в політичному середовищі. Перспективу членства в ЄС підтримують майже всі політичні партії, представлені в парламенті (за винятком КПУ). Разом з тим, серед політичних еліт немає консенсусу, коли йдеться про конкретні кроки щодо наближення до ЄС. Та найбільшою перевагою цього процесу є те, що приєднання України до ЄС вважалося вартістю *sui generis*, що створює підґрунтя для порозуміння для представників різних політичних сил, незважаючи на представлену політичну думку.

Як свідчить досвід приєднання країн ЦСЄ, зокрема, Польщі, впровадження стратегії підготовки до членства є потужним стимулом здійснення реформ, а постійний моніторинг Європейської Комісії, яка відстежує прогрес на цьому шляху, дає змогу оперативно вносити необхідні зміни в процесі реформування [4, с. 56]. Вступ країн ЦСЄ, застосування механізму перспективи членства для Балканських країн дає приклад трансформації економіки і суспільства шляхом запозичення інститутів ринку і демократії. Як зазначається в інтерв'ю М. Куневої, одного з основних переговорників Болгарії щодо вступу до ЄС, вступ до ЄС для її країни був не самометою: він був необхідний як засіб створення „нової болгарської державності” за новими стандартами, які означають жорстку податкову політику, порядок і безпеку всередині країни, законність і точні процедурні правила, боротьбу з корупцією і тіньовою економікою” [6].

Україна потребує (а євроінтеграційний курс передбачає) здійснення глибоких перетворень у державі, утвердження демократії та верховенства права, модернізацію політичної системи задля захисту прав людини, формування цілісної демократичної ідентичності українського

суспільства, поширення сучасних технологій політичного та економічного менеджменту, зміцнення України як конкурентоспроможного та інвестиційно привабливого учасника глобальної економіки [12].

Збіг в часі і за змістом основних блоків трансформації і вимог, висунутих ЄС перед країнами, які прагнуть приєднатися до нього, суттєво полегшує проходження шляху від адміністративно-командної до ринкової економіки і створення основ демократичного устрою. Як зазначають представники ЄС, „для країн, що приєднуються, процес вступу слугував каталізатором змін, пришвидшуючи імплементацію складних і важких політичних, інституційних та економічних реформ. Завершення процесу приєднання є важливим досягненням, в основі якого є послідовна відданість меті членства протягом багатьох років” [5].

Однією з ключових переваг приєднання України до ЄС заради реформування є те, що вона отримує зовнішнього арбітра, який відстежуватиме успіх реформ. Це питання надзвичайно актуальне для процесу реформування економіки України.

Проблемою, котра постає при впровадженні реформ, є роль самого провідника реформ, а саме державних інституцій. Актуальною лишається думка, висловлена в доповіді Європейської бізнес-асоціації: „Уряд має почати з власного реформування” [10, с. 6]. Інституційна слабкість є головною причиною, яка визначила долю реформ в Україні, починаючи із здобуття державної незалежності. Залучення ЄС до нагляду за процесом реформування, створення відповідних інституцій, які діють прозоро, відкриває „вікно можливості” для реформування соціально-економічної і політичної системи в Україні. Очевидною перевагою реформування в процесі євроінтеграції є зниження ймовірності появи опозиції реформам і об’єднання суспільства навколо „європейської ідеї”, чітке структурування програми національного розвитку, підвищення прозорості у прийнятті рішень, зменшення масштабів корупції.

В економічному плані наближення до ЄС забезпечує доступ до ринку 492 мільйонів споживачів, відкриває джерела інвестиційного капіталу, технологій та нових виробничих ланцюгів. Поступова інтеграція і зняття бар’єрів має потенційні вигоди для всіх країн, які беруть участь в інтеграції. Вплив регіональної інтеграції полягає не тільки в подальшому зниженні тарифів, але й у тому, що Україна стає надзвичайно привабливою для інвестицій. Перспектива інтеграції в Європейський Союз стимулюватиме закордонні компанії до розгляду можливостей інвестування в Україні. Першим кроком для приходу іноземних інвестицій стане реалізація стратегії наближення до ЄС, оскільки означатиме зниження ризиків через зростання політичної стабільності. Потенційні інвестори й досі не мають повної довіри до стабільності законодавства і передбачуваності економічної політики, а українська економіка все ще залежить від політичної кон’юнктури, констатує Європейська Комісія [2].

Інші сфери суспільного життя України теж зазнають суттєвих змін, оскільки основні вимоги, згідно з копенгагенськими неекономічними критеріями, змусять органи влади працювати прозоро, з повагою до принципів належної практики та з протидією проявам шахрайства і корупції.

Висновки

У статті здійснено спробу стратегічного аналізу одного з ключових національних пріоритетів України - приєднання до Європейського Союзу.

Визначено переваги (позитивний ефект) цієї стратегії.

1. ЄС є важливим партнером України (позитивне сприйняття України громадською думкою країн-членів ЄС та підтримка бачення майбутнього Євросоюзу, що включає Україну; прогрес, досягнутий Україною на шляху демократичних перетворень; геостратегічне положення України в регіоні та недосконалість механізму Європейської політики сусідства для відносин з Україною).

2. Україна є важливим партнером ЄС (членство в ЄС надає Україні додатковий захист національного суверенітету; реалізація євроінтеграційного курсу формує підтримку стабільності та демократії; збільшується спроможність України на рівноправній основі взаємодіяти з Росією; завершення періоду „геополітичної невизначеності” як у свідомості української політичної еліти, так і у сприйнятті європейцями цілей та інтересів України).

3. В країні існує суспільна підтримка мети приєднання до ЄС (важливість євроінтеграції як частини української національної ідеї; суспільна згода різних суспільних верств; популярність ідеї євроінтеграції в політичному середовищі).

4. Курс на євроінтеграцію є стимулом для проведення реформ і поліпшення добробуту населення (збіг в часі і за змістом внутрішніх перетворень і виконання вимог членства в ЄС; постійний моніторинг успіху реформ; зменшення ймовірності формування опозиції реформам).

5. Наближаючись до ЄС, Україна отримає доступ до його ринків, новітніх технологій та інвестицій (збільшення обсягів торгівлі, нарощення виробництва української продукції, ефективніше використання ресурсів; підвищення добробуту громадян; зростання прямих іноземних інвестицій внаслідок зменшення політичних ризиків; збільшення надходжень до бюджету внаслідок зростання обсягів торгівлі).

Застосування методики SWOT-аналізу передбачає комплексну оцінку стратегії, відтак перспективним напрямом для подальшого опрацювання цієї проблематики буде здійснення наступних кроків стратегічного аналізу, зокрема й визначення слабких сторін євроінтеграційної стратегії України та дослідження можливих викликів і загроз.

Література:

1. European Commission, Trade Issues, http://europa.eu.int/comm/trade/issues/sectoral/facilitation/index_en.htm.
2. European Neighbourhood and Partnership Instrument. Ukraine. Country Strategy Paper 2007-2013. - Режим доступу: http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/country/enpi_csp_ukraine_en.pdf.
3. **Hill Ch.** The Geopolitical Implications of Enlargement // Zielonka (ed.) Europe Unbound: Enlarging and Reshaping the Boundaries of European Union. - 2002. - 95 - 117 p.
4. Pierwszy rok członkostwa Polski w Unii Europejskiej w ocenie społecznej / red. E. Skotnicka-Illasiewicz. - Warszawa: Urząd Komitetu Integracji Europejskiej, 2007.
5. The Tessaaloniki agenda for the Western Balkans: Moving towards European Integration. Council Conclusions. 2003. - Режим доступу: http://europa.eu.int/comm/external_relations/see/gacthess.htm.
6. **Глинкина С.** Центральнo-Восточная Европа на пути в Евросоюз // Новая и новейшая история. - 2007. - № 3. - С. 46 - 65.
7. Європейська інтеграція України: громадська думка // Національна безпека і оборона. - 2007. - № 5. - С. 51 - 68.
8. **Кловєр Ч.** Євразія - альтернатива європейській інтеграції чи хибний шлях? **Хоффман Н., Мюллерс Ф.** Україна на шляху до Європи/пер. з нім. - Київ: Фенікс, 2001. - С. 27 - 29.
9. Національна стратегія європейської інтеграції. Проект. - Київ, 2005. - 75 с.
10. Перешкоди для інвестицій в Україну. - Київ: Європейська Бізнес Асоціація, 2007. - 16 с.
11. Перспективи поглибленої вільної торгівлі між Європейським Союзом та Україною. - Київ: Центр європейських політичних досліджень (CEPS), Інститут світової економіки (ifW), Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), 2006. - 178 с.
12. Україна в 2006 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку. Експертна доповідь. - Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book DOPOVID07/Dopovid-Rozd-7.pdf>.

УДК 32 : (5-11) : „312”

Тенденції політичного розвитку Північно-Східної Азії на початку ХХІ століття

Інна Погорелова,
кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Інституту соціальних наук і самоврядування
Міжрегіональної академії управління персоналом

У статті проаналізовано основні риси і особливості формування та розвитку політичної ситуації у Північно-Східній Азії. Особливу увагу присвячено двостороннім відносинам між головними регіональними гравцями.

Ключові слова: великі тихоокеанські держави, Північно-Східна Азія, регіональне суперництво, стабільність, військово-політичні союзи.

In the article the main features of the formation and development of the political situation in Northeastern Asia is discussed. Our attention is dedicated to bilateral relations between the main regional players.

Keywords: great states of Pacific Ocean, Northeastern Asia, regional cooperation, stability, military and political alliances.

Політична ситуація у Північно-Східній Азії (частина Азіатсько-Тихоокеанського регіону (АТР), до якого традиційно відносять Китай, Республіку Корея, КНДР, Російську Федерацію, США і Японію) у найближчий час буде розвиватися під впливом вже традиційних факторів, таких як „стабільність і конфліктність”, „суперництво і співробітництво”. Водночас на регіональну ситуацію суттєво впливатимуть й інші фактори: наслідки світової економічної кризи, процес військово-економічного зростання Китаю, політика демократичної адміністрації США на чолі з Б. Обамою та нова політика японського уряду (у вересні 2009 року прем'єр-міністром Японії став лідер демократичної партії Юхіо Хатояма). На

стратегічну ситуацію у Східній Азії впливають і особливості формування тут нового балансу сил і зовнішньополітичних інтересів регіональних держав. Новий фактор в АТР – активізація Індії, спрямована на зміцнення її позицій та посилення впливу у регіоні.

Зауважимо, що АТР залишається важливим не лише за своїми геостратегічними показниками, але й економічними. Він динамічно розвивається, використовуючи свій потужний господарський, фінансовий, технологічний, ресурсний і людський потенціал.

„Центрами сили” сучасного світу є США, ЄС, РФ, Китай, Індія і Японія. П'ять з цих країн належать до АТР. Північно-Східна Азія (ПСА), у свою чергу, посідає унікальне місце у міжнародній системі політичних і економічних відносин, адже тут сходяться інтереси багатьох держав, насамперед США, Китаю, Росії і Японії. У регіоні все ще актуальні проблеми військово-політичного характеру (перегони озброєнь, розповсюдження зброї масового знищення, розділені держави, територіальні суперечки). З огляду на це, США, як і інші країни, приділяють і приділятимуть регіонові особливу увагу, маючи на мислі власні інтереси.

Враховуючи сучасні глобальні проблеми, а також трансформацію відносин між країнами ПСА, актуальною справою є дослідження тенденцій і особливості політичного розвитку регіону, факторів, що впливають на ситуацію в ньому. Серед українських науковців, які розробляли відповідну проблематику, можна відзначити праці Л. Лещенка, С. Проня, О. Шевчука, В. Шведа [1]. Питання сучасного розвитку і безпеки в АТР розглядаються у російській [2] та американській історіографії [3].

Слід зазначити, що, незважаючи на поглиблення регіонального співробітництва і взаємозалежності в економічній і політичній сферах, АТР залишається найбільш мілітаризованим регіоном світу. Так, Китай, Росія, Індія, Японія високими темпами підвищують свою військову міць. Китай модернізує військові сили (тут прийнято на озброєння новітні зразки кораблів, підводних човнів, крилатих ракет і винищувачів-бомбардувальників) та нарощує ядерний потенціал [4]. Деякі дослідники вважають, що це необхідно Пекіну для посилення авторитету в регіональному і світовому вимірі. У доповіді Пентагону (2009 р.) „Військова потуга КНР” робиться, зокрема, висновок, що це змінює військовий баланс сил у регіоні, а результати цього впливають не лише на ситуацію в ПСА, а й за її межами [5].

Зростання військових витрат, насамперед США і КНР, провокує зустрічні кроки з боку інших країн регіону. Так, частка закупівель озброєння країнами Південно-Східної та Східної Азії на світовому ринку складає 48,1 % [6, с. 165]. США продовжують зберігати свою військову присутність у Східній Азії. Незважаючи на деякі скорочення чисельності американських військ, військовий потенціал США є найбільшим у регіоні. Він значно перевершує сукупний потенціал збройних сил решти держав

Північно-Східної Азії, хоча сухопутні війська деяких з них, наприклад, КНР і КНДР, лідирують у регіоні за кількістю військовослужбовців. Так, окрім американських військ, що базуються на території Японії і Південної Кореї, армія КНР налічує 1.600.000, Японії - 148.000, Росії (на Далекому Сході) - 110.000, Південної Кореї - 588.000, Північної Кореї - 1.000.000, Тайваню - 270.000 чоловік [7]. До того ж США розгортають спільно з Японією і Республікою Кореєю систему ПРО (що посилює регіональну напругу) на Тихоокеанському театрі для боротьби з балістичними ракетами вірогідного супротивника.

Зауважимо, що, з одного боку, частина країн (з уваги на зростання Китаю) сприймають присутність США у регіоні позитивно, як стабілізуючий фактор. З іншого боку, деякі держави, особливо Китай, що сам прагне до регіонального лідерства, неоднозначно ставляться до американської присутності.

Військова міць США істотно доповнюється потужністю американських союзників - Японії і Республіки Корея. Ці військово-політичні союзи чинять значний вплив на міжнародно-політичну систему в ПСА. Військовий бюджет Японії щороку збільшується на 2 - 3 %, посідаючи за об'ємом третє місце серед інших країн світу і перше серед неядерних держав [8]. Для Японії характерне прагнення до більшої незалежності, самодостатності шляхом поетапного нарощування військового потенціалу і зміни (коректування) конституційних норм, що обмежують військову діяльність сил самооборони. Так, у плані оборони Японії 2004 року зазначалося, що у зв'язку з масштабною модернізацією Китаєм своїх ядерних, ракетних сил, Токіо має розглянути можливості збільшення військової складової національної безпеки для нейтралізації загроз з боку КНР і КНДР [9, с. 144.]. Вже 2007 року Японія внесла зміни до статті 9 конституції, що дозволило зняти обмеження на розвиток її військових сил. Можна погодитися з думкою, що саме співвідношення оборонного потенціалу країн, які претендують на роль регіональних лідерів, є регулятором кризових ситуацій на регіональному політичному просторі [6, с. 162].

Територіальна близькість Індії і Пакистану до регіону, їх конфлікти та проблема розповсюдження ядерної зброї дозволяють дійти висновку, що ці дві країни стають для АТР ще однією складною проблемою, котра негативно впливає на стабільність у субрегіоні. В цілому, зі зростаючою політичною й економічною вагою КНР та Індії у системі міжнародних відносин не може не рахуватися жодна велика держава. Зростання Китаю призводить до того, що Індія починає виступати як один із зовнішніх балансирів для США, що об'єктивно сприяє підвищенню її ролі в АТР [10, с.12].

Розв'язання проблем та поліпшення регіональної ситуації може бути знайдено лише на основі багатостороннього діалогу країн АТР задля досягнення колективної безпеки. Проте, незважаючи на заяви лідерів

держав регіону про необхідність збереження стабільності, вирішення проблем мирними, дипломатичними засобами, відмінності у стратегічних цілях і завданнях азійської політики великих тихоокеанських держав не завжди дозволяють зміцнювати регіональну безпеку, адже кожна з них на свій лад прагне вирішувати проблемні питання задля забезпечення власних інтересів.

Кожна з центросилових держав намагається посісти лідируюче положення в АТР, внаслідок чого зберігаються складні й неоднозначні відносини в регіоні. Так, США у своїй азійській політиці зацікавлені зберегти лідерство, впливати на своїх союзників і партнерів, закріпленні своєї економічної і технологічної переваги. Вони докладають багато зусиль для зміцнення механізму безпеки в АТР під своїм контролем і прагнуть зберегти геостратегічний контроль над ним. Для цього Вашингтон і надалі використовуватиме американські військові сили у регіоні, а також двосторонні військово-політичні союзи. Водночас адміністрація Б. Обама демонструє прагнення до певного „корпоративного” вирішення регіональних проблем і використання „м’якої сили” для забезпечення своїх національних інтересів. Так, держсекретар США Х. Клінтон, оголошуючи стратегію безпеки в АТР у січні 2010 року, підтвердила, що „залученість і активність США” є вирішальним чинником для успішної регіональної співпраці. Вона заявила, що майбутнє США і Азії пов’язане із співпрацею і в економіці, і у сфері безпеки, й підкреслила, що країнам регіону необхідно спільно протистояти загрозам безпеці, таким як розповсюдження ядерної зброї, територіальні суперечки, суперництво у військовій сфері [11].

Зовнішньополітична стратегія Пекіна спрямована на перетворення КНР у перспективі на світову наддержаву шляхом нарощування військово-політичної й фінансово-економічної могутності. В оцінках американських експертів, Китай на сьогодні через зростання економічного, демографічного, військового і політичного потенціалу є одним з центральних гравців на азійській сцені, у перспективі ж він може домінувати у справах континенту [12]. Це викликає занепокоєння Вашингтона, який вважає своїм завданням обмеження ролі Китаю у регіоні. КНР (що є одним з основних торгових партнерів США) поки не розглядається відкрито як супротивник, проте вважається, що він стає конкурентом США за вплив у регіоні і здатний ускладнити їм реалізацію довгострокових національних інтересів.

Тим часом Китай посилює свою роль у міжнародних справах. Для вирішення багатьох питань важлива співпраця між США і Китаєм. Тому Б. Обама намагається посилити політику „залучення і взаємодії” з Китаєм. Генеральний директор Ради національної безпеки США у справах Азії Дж. Бадер зазначив: „Сьогодні без Китаю не вирішити багатьох питань, таких, зокрема, як роззброєння і ядерне нерозповсюдження. Розвивати стабільні і тривалі відносини з Китаєм – непроста справа. Для цього нам необхідно докласти чималі зусилля” [13]. Отже від Китаю очікують спільної з країнами Заходу політики безпеки. Разом з тим, США залучають КНР до

участі у міжнародних проектах задля більшої контрольованості поведінки Пекіна на світовій арені. Це свідчить про подвійність китайської політики США. І надалі відносини Китаю з США розвиватимуться за формулою: співіснування, співпраця, змагання, суперництво. Суперечність цих складових з часом, напевно, зростатиме. Про це свідчить і нещодавня американсько-китайська суперечка. Президент Б. Обама 18 лютого 2010 року зустрівся з лідером буддистів Тибету Далай-ламою. Керівництво Китаю висловило протест проти цього і заявило, що такі візити підривають відносини Пекіна і Вашингтона, особливо на тлі постачань зброї американськими компаніями на Тайвань.

Про активність політики США і намір залишитися в Азії свідчить і азіяське турне Б. Обами (листопад 2009 р.) до Японії, Китаю, Республіки Корея і Сінгапуру. Напередодні його Дж. Бадер заявив, що поїздка президента підкреслює важливість партнерства між США й Азією, наголосивши: „За останні 20 років Азія безперервно розширює свій вплив. Існують складні виклики сучасності, з чим не впоратися одній країні, якою б сильною вона не була. Президент вважає, що нам необхідно вирішувати ці проблеми спільно з партнерами зі всього світу” [13]. США й справді залишаються країною, без якої неможливо протидіяти головним загрозам міжнародної стабільності та встановити стійкий міжнародний баланс. У той же час зменшилася здатність США реалізовувати свої інтереси в односторонньому порядку.

Отже навіть найпотужнішій країні непросто добитися своїх цілей винятково завдяки власній міці. Відтак посилюється значення регіональних союзників США – Японії і Республіки Корея. Налагодження відносин з новим урядом Японії є важливим завданням Б. Обами. Зазначимо, що перемога Ю. Хатоями вносить новий елемент до складної політичної ситуації в АТР. Адже у передвиборчій платформі Ю. Хатояма наголошував, що має намір здійснювати більш незалежну від США зовнішню політику і вибудовувати рівноправні відносини з ними.

На американо-японські відносини впливає фактор швидкого зростання Китаю. Хоча двосторонній союз спрямований не лише проти КНР, а й проти КНДР та РФ. З одного боку, у відносинах США і Японії підвищується взаємозалежність. З іншого боку, Японія прагне посилити свої позиції. Тому, вносячи корективи до зовнішньої політики країни, японський лідер прагне посилювати її азіяський вектор. Поліпшення відносин з сусідами, перш за все з Китаєм, стає пріоритетним завданням японського прем'єр-міністра. Його „надзавданням” є віднайдіння „золотої середини” у відносинах з двома країнами – США і Китаєм.

Підкреслимо, що японсько-китайські відносини останнім часом характеризуються потеплінням у політичній сфері (зокрема, 2008 року відбувся офіційний візит Ху Цзіньтао в Токіо, було підписано Спільну китайсько-японську заяву про всебічний розвиток стратегічних взаємовигідних відносин), тісним економічним співробітництвом і

гуманітарним обміном. Зазначимо, що зростання економічної співпраці призвело до взаємозалежності економіки двох країн.

Водночас, незважаючи на позитивну динаміку у китайсько-японських відносинах і декларування лідерами країн необхідності подальшої співпраці, залишається безліч невирішених суперечностей (спірні території, різна інтерпретація минулого, регіональне суперництво). Китай у своїх амбіціях щодо лідерства у Східній Азії зіштовхується з Японією, метою якої є приведення зовнішньополітичної потужності у відповідність з економічною. Китай і Японія є стратегічними суперниками за лідерство у Східній Азії, але одночасно є й стратегічними партнерами, що проявляється у їх взаємовідносинах у межах різних інтеграційних структур (АСЕАН + 3, АРФ, АТЕС). Китай, Японія і Республіка Корея співпрацюють у питаннях створення зони вільної торгівлі, а у майбутньому — спільного економічного простору у Північно-Східній Азії.

На розвиток регіональної системи в АТР впливає ще одна країна – Російська Федерація, роль якої в останні роки зростає. Для РФ основним зовнішньополітичним пріоритетом в АТР залишається посилення своїх позицій, впливу на регіональні процеси. У доповіді МЗС РФ про політику Росії в АТР вказується, що ще багато необхідно зробити для забезпечення „вростання” Росії в АТР [14].

Розвивається і російсько-китайське стратегічне партнерство, зокрема, схвалено Спільну декларацію з основних міжнародних питань і План дій з реалізації Договору про добросусідство, дружбу і співпрацю на 2009 - 2012 роки. Стратегічне партнерство між Росією і Китаєм, Росією та Індією успішно конвертується у розвиток тристоронньої взаємодії у форматі РФ – Індія – Китай. Американський фактор відіграє не останню роль у посиленні військової і політичної взаємодії у цьому трикутнику і двосторонніх відносинах Китай – Індія, Індія – РФ, Китай – РФ.

Встановлення спільної стратегії розвитку на світовій і регіональній арені Росії та Китаю може обмежити/перервати лідерство США в АТР. Відомо, що Росія на офіційному рівні пропагує тезу про багатополарність світу задля стабільного світоустрою. Аналогічна теза декларується й офіційним Пекіном. Багато аналітиків і політиків вбачають у цьому ідею антиамериканізму [15].

США і Японію непокоїть посилення військово-технічної співпраці Росії і Китаю. В контексті російсько-китайських відносин Японія, швидше за все, розглядатиме свої відносини з Москвою як геополітичний „балансир” проти Китаю, який динамічно розвивається. Не слід забувати й про стратегічні інтереси США: не допустити об’єднання Китаю з сусідами – Росією, Індією, Японією, а тим часом добитися довготривалого врегулювання між КНР та Японією на умовах, вигідних для США. Б. Обама робить величезний акцент на азійський напрям, і це не випадково, оскільки зближення Росії з Китаєм та з Європейським Союзом для американців створює чималі проблеми. З. Бжезінський зазначає, що для США за межами Євросоюзу

існують два головні міжнародні партнери – Китай і Росія, які повинні стати об'єктами нової американської політики [16].

Суперництво Китаю і Японії за лідерство у східноазійському регіоні відіграло роль стрижньового чинника розвитку регіональної інтеграції. Зокрема, це суперництво викликало інтерес до участі у регіональних процесах Південної Кореї. Підкреслимо, що на формування системи безпеки в АТР впливатиме подальший розвиток і зростання інтеграційних процесів. В цілому у Східній Азії працює понад 15 офіційних і неофіційних організацій інтеграційного типу. Характерна особливість регіону – інтеграція на економічній основі, зокрема, економічна система АТЕС включила більшість країн АТР.

Варіант прискорення інтеграційних процесів пов'язаний з поліпшенням китайсько-японських відносин стрижня. Фінансова криза може посилити інтеграційні взаємодії у ПСА. Так, ще у жовтні 2008 року КНР, РК і Японія вирішили створити регіональний фінансовий регулятор поза межами „великої сімки”. 29 січня 2010 року Ю. Хатояма закликав до створення у Східній Азії регіональної спільноти за зразком ЄС, спираючись при цьому на союз з США [17].

США здійснюють швидше дестабілізуючий вплив на інтеграційні процеси в регіоні, прагнучи зберегти своє лідерство. Багато міжнародних механізмів, що з'явилися в АТР, формувалися під контролем США (АТЕС, АСЕАН, АРФ). Проте останнім часом деякі країни прагнуть створювати певні структури без участі США. Такою спробою є проведення східно-азійського саміту на базі переговорного механізму АСЕАН+3 (Китай, Японія, Південна Корея).

Основним рушієм поглиблення співробітництва і розвитку регіональної системи є економічний вимір співробітництва в АТР. Економічна взаємозалежність корелюється зі збереженням стабільності і миру. Водночас у Північно-Східній Азії не може спрацювати теорія, що поглиблення взаємозалежності в економічній сфері здійснює позитивний вплив на вирішення політичних проблем або підвищення взаємодовіри у військовій сфері. У цьому регіоні економічна співпраця не скорочує політичних розбіжностей [18, р. 30].

Висновки

Розвиток регіональної ситуації, шляхи і методи забезпечення безпеки у Північно-Східній Азії залежать, насамперед, від досягнення балансу інтересів США, Китаю, Росії, Японії, від підходів цих країн до оцінки ситуації у регіоні. Боротьба за регіональне лідерство між великими тихоокеанськими державами посилюється. До життєво важливих інтересів країн ПСА входять прагнення кожної з них запобігти домінуванню в регіоні недружніх сил та зміцнити свій політичний і економічний вплив. Водночас важливим інтересом для кожної країни є зміцнення миру і процвітання в регіоні. Вони зацікавлені у розвитку стабільних взаємовідносин, що

пояснюється аналогічними інтересами в економічній і торговельній сферах. Економічний взаємозв'язок КНР і США, КНР і Японії змушують ці держави шукати варіанти спільного розвитку. Отже характерною ознакою розвитку регіону є поглиблення економічних взаємозв'язків між країнами за збереження геополітичного суперництва між ними.

У регіоні зберігається „здорова конкуренція” і баланс сил. Так, спроба будь-якої країни посилити свій вплив викликає опір з боку інших партнерів задля відновлення стратегічного балансу. Хоча необхідно відзначити, що поступово баланс сил у Східній Азії змінюється на користь КНР. Внаслідок зростання впливу Китаю та Індії на регіональні підсистеми передбачається зменшення ефективності американської регуляторної ролі.

Загалом лідери провідних держав АТР прагнуть використовувати сфери політики, економіки і культури як для „маскування” своїх справжніх цілей, так і для вирішення головних регіональних проблем (ситуаційне партнерство, консолідовані дії в регіональних питаннях за умови спільності інтересів). У цьому плані звертають на себе увагу зустрічі на вищому рівні, що супроводжуються підписанням угод, публічними проявами дружнього ставлення одне до одного, а також зростанням об'ємів взаємної торгівлі.

Отже у нашій статті проаналізовано основні тенденції політичних відносин у Північно-Східній Азії, але все викладене вище не дає остаточної відповіді на всі питання і аспекти зазначеної наукової проблеми. До перспективних завдань з цієї тематики відносимо детальний розгляд інтеграційних регіональних процесів та подальше осмислення перспектив розвитку регіону.

Література:

1. **Лещенко Л. О.** Фактори співробітництва та протидії в ареалі країн ПСА: економічний, політичний, соціокультурний та міжнародний виміри [Текст] / Л. О. Лещенко // 36. наукових праць: Дослідження світової політики. – Вип. 42. – К.: ІСЕМВ НАН України, 2008. – С. 218 - 239; **Пронь С. В.** США та Японія в АТР (50 – 90-ті рр. XX ст.). [Текст] / С. В. Пронь. – Миколаїв: МДПУ ім. П. Могили, 2003. – 244 с.; Глобалізація і сучасний міжнародний процес [Текст] // Під редакцією Б. Гуменюка і С. Шергіна. – К.: Україна, 2009. – 508 с.; **Шевчук О. В.** Китай між США та Росією: геостратегічні відносини [Текст] / О. В. Шевчук – Миколаїв: ТОВ „Фірма Ілліон”, 2008. – 448 с.; Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки [Текст] / під ред. В. О. Шведа. – К., НІСД, 2008. – 222 с.

2. **Богатуров А. Д.** Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений после Второй мировой войны (1945 - 1995) [Текст] / А. Д. Богатуров – М., 1997. – 352 с.; Восточная Азия: между глобализмом и регионализмом [Текст] / Отв. редактор

Г. Чуфрин. – М.: Наука, 2004. – 282 с.; Треугольник Россия – Китай – США: факторы неопределенности [Текст] / Отв. ред. В. Б. Амиров, В. В. Михеев. – М., ИМЭМО РАН 2009. – 114 с.; У карты Тихого океана „Ориентиры восточно-азиатской политики президента США Б. Обамы [Текст] // Информационно-аналитический бюллетень. ИИАЭ ДВ РАН – Владивосток, 2009. – № 8. – 16 с.

3. **Douglas P. H.** Asia – Shaping the Future Senior Associate, Carnegie Endowment for International Peace [Text] / P. H. Douglas // Foreign Policy – June 2008. – P. 1 – 8; **Abramowitz M., Bosworth S.** Adjusting to the New Asia [Text] / M. Abramowitz, S. Bosworth // Foreign Affairs. – 2003. – Vol. 82, № 4. – P. 119 – 131; **Fukuyama F.** Re-Envisioning Asia [Text] / F. Fukuyama // Foreign Affairs. – 2005. – Vol. 84, № 1. – P. 49 – 60; **Hagel C.** A Republican Foreign Policy [Text] / C. Hagel // Foreign Affairs. – 2004. – Vol. 83, № 4. – P. 64 – 76.

4. **Батюк В.** Военная политика США в АТР [Електронний ресурс] / В. Батюк. Режим доступу: <http://www.otechestvo.org.ua/main/20087/0831.htm>

5. Китай модернизирует свои вооруженные силы, говорится в докладе Пентагона [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.america.gov/st/peacesecrussian/2009/March/20090326140314dmslahrellek0.9692957.html>

6. **Шевчук О. В.** Китай між США та Росією: геостратегічні відносини [Текст] / О. В. Шевчук. – Миколаїв: ТОВ „Фірма Іліон”, 2008. – 448 с.

7. **Ёсинори Такэда.** Истоки напряжённости в Северо-Восточной Азии. [Електронний ресурс] / Е. Такэда. Режим доступу: <http://www.carnegie.ru/ru/pubs/media/68751.htm>

8. **Клименко А. Ф.** Военный фактор и его влияние на международно-политическую систему Восточной Азии [Електронний ресурс] / А. Ф. Клименко. Режим доступу: <http://www.otechestvo.org.ua/main/20087/0831.htm>

9. Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми і перспективи. Аналітичні оцінки [Текст] / за ред. В. О. Шведа. – К., НІСД, 2008. – 222 с.

10. **Баснкова Є. В.** Еволюція взаємовідносин у трикутнику Індія – КНР – США в умовах глобалізації [Текст]: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.04 / Баснкова Єлизавета Володимирівна, Інститут світової економіки і міжнародних відносин. – К., 2009. – 22 с.

11. Клинтон о стратегии безопасности в АТР. Служба новостей „Голоса Америки”, 13 января 2010. [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www1.voanews.com/russian/news/Clinton-Asia_2010_01_13-81317087.htm

12. **Арин О.** АТР: мифы, иллюзии и реальность [Текст] / О. Арин. – М.: Флинта, Наука, 1997. – 435 с.

13. Барак Обама продемонстрирует новую политику США в отношении АТР [Електронний ресурс] / Режим доступу: [//http://russian.cri.cn/841/2009/11/11/1s313671.htm](http://russian.cri.cn/841/2009/11/11/1s313671.htm)

14. Азиатско-тихоокеанское измерение внешней политики России: единство двусторонних отношений и многосторонней дипломатии. - МИД РФ Департамент информации и печати [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/itogi/0B60DA745F93EA81C325752E0036EB0C

15. **Бжезинський Зб.** Про зовнішньополітичні завдання нової адміністрації США // ІТАР-ТАРС Джерело: „Компас” 25.11.2008 [Електронний ресурс] / Зб. Бжезинський. Режим доступу: [// http://rodon.org/polit?id=081125140618](http://rodon.org/polit?id=081125140618)

16. Премьер Японии Ю.Хатояма призывает к созданию в Восточной Азии регионального сообщества по образцу ЕС. - 29 января. /ПРАЙМ-ТАСС/. [Електронний ресурс] / Режим доступу: [/http://www.prime-tass.ru/news/show.asp?id=500078851&ct=news](http://www.prime-tass.ru/news/show.asp?id=500078851&ct=news)

17. **Mel Gurtov.** Pacific Asia: Prospects for Security and Cooperation in East Asia, Roman & Littlefield Publishers, [Text] Inc., 2002, p. 30.

УДК 355.40

Розвідувальні служби в політичній культурі Франції

Олександр Заруба,

полковник, кандидат військових наук,
професор кафедри Сухопутних військ
Національного університету оборони України

У статті розглядається сприйняття розвідувальних служб у політичній культурі Франції. Описано історичні приклади, які призвели до негативного іміджу спецслужб у масовій політичній свідомості та звички нехтувати результатами їх роботи. Здійснено аналіз сучасного стану сприйняття розвідки. Зроблено висновки, які можуть бути корисними для розвідувальних органів України.

Ключові слова: імідж розвідувальних служб, політична культура, політичні норми, геополітика.

In the article the perception of intelligence services in the political culture of France is considered. Historical examples which led to the negative image of intelligence services in the mass political consciousness and to the development of political norms and traditions of neglecting the results of their work are described. The analysis of the modern perception of intelligence has been carried out, and conclusions which can be useful for intelligence bodies of Ukraine have been made.

Keywords: image of intelligence services, political culture, political norms, geopolitics.

Розвідка досить довго сприймалася у Франції як міноритарна галузь. Певний поступ у цій сфері за часів Наполеона був знехтуваний у подальшому. Відтак у суспільстві закріпився абсолютно негативний міф про розвідку та французьких розвідників. Письменники, зокрема, Оноре де Бальзак і Віктор Гюго у своїх творах засвідчували глибоку зневагу до людей розвідувальних служб. У свідомості французів за ними закріпилася сумнівна слава учасників репресій проти комунарів і робітничих страйків.

Напередодні Першої світової війни серед офіцерського складу та загалом серед еліти вважалося неприпустимим, щоб офіцер був ще й шпигуном. „Ця діяльність ніколи не буде привабливою для французьких офіцерів; ця інституція ніколи не знайде достатньо прихильників: наша прямота відкидає її інстинктивно”, – так описує тогочасні погляди на розвідку один з французьких дослідників [1]. Таке ставлення до представників розвідувальних служб побутувало не лише серед військових і простого люду, а й у політичному середовищі країни; воно закріпилося у політичній культурі.

Адекватне сприйняття розвідувальних служб (органів) [2] у політичній культурі країни — надзвичайно важлива проблема. Від ставлення політичної еліти і державних інституцій до розвідувальних органів залежить результативність їх дій, адже в розвинутому інформаційному суспільстві на базі продукту діяльності спецслужб розробляються важливі внутрішньо- та зовнішньополітичні рішення.

Слід зауважити, що сприйняття розвідувальних органів у політичній культурі вітчизняною політологією практично не розглядалося. Проте щодо політичної культури Франції та особливостей сприйняття її сектора безпеки певні дослідження були проведені. Загальна політика, політична культура Франції та її безпекові аспекти знайшли відображення у дисертаціях М. Мовчана, І. Погорської, О. Митрофанової, О. Романової, О. Шаповалової.

Багата зарубіжна історіографія діяльності розвідувальних служб. Серед найпомітніших праць відзначимо статті і книги А. Беккера, А. Деверпа, П. Орі, Ж. Пішо-Дюкло, К. Фора, К. Сільберзана, Ж. Гіснеля, Ж.-П. Фора, М. Массона, А. Террона. Ці автори висвітлюють, зокрема, й аспекти сприйняття розвідувальних служб французьким політикумом. Ця тема порушувалася в журналах *Défense nationale*, *Revue militaire canadienne*, *Renseignement et opérations spéciales*, *Intelligence et Stratégie* та інших.

Проте ці матеріали носять переважно публіцистичний характер і розкривають лише окремі аспекти сприйняття розвідувальних служб. Вони не розглядають зміни цього сегмента політичної культури в умовах значної трансформації сектора безпеки Франції та прийняття нової „Білої книги”, нового формату взаємин Франції та НАТО.

Завдання пропонованої статті: 1) розкрити історичні аспекти сприйняття розвідувальних служб у Франції; 2) обґрунтувати значення адекватного сприйняття розвідувальних служб у політичній культурі для їх результативної роботи; 3) опис сучасного стану їх розвитку; 4) виконати теоретичні узагальнення й зробити висновки, які були б корисними для розвідувальних органів України.

Традиції взаємодії розвідувальних органів та державних інститутів при плануванні, супроводі та аналізі результатів політичних проєктів, розробці політики в галузі безпеки, концепції національної безпеки і

воєнної доктрини держави не підтримуються, а реальна взаємодія значно обмежена. „Розвідка – інструмент малозрозумілий для української політичної еліти, оскільки можливості впливу голови СЗР (Служби зовнішньої розвідки – **авт.**) на формування державної політики поки не визначені ні практикою, ні теорією”, – пише Ю. Бутусов у „Дзеркалі тижня” [3] у зв’язку з відставкою керівника Служби зовнішньої розвідки України. Така ситуація характерна не лише для СЗР, а й для інших розвідувальних органів.

Таке сприйняття розвідки керівною політичною елітою країни не сприяє розвитку спецслужб та адекватному їх сприйняттю в суспільстві. Адмірал П. Лакост, який свого часу очолював одну з розвідувальних служб Франції, є лише одним з авторів, які стверджують, що „культура розвідки у керівного класу і громадська думка явно спотворені, що є наслідком перипетій сучасної історії та відображенням деяких особливих рис суспільства”.

Про які історичні події та суспільні риси говорить П. Лакост? Спробуємо відповісти.

Імідж французьких спецслужб: історичний аспект

Потужного удару по іміджу військової розвідки Франції завдала сумновідома справа А. Дрейфуса [4]. Військова розвідка 1894 року вела справу про передачу таємних планів Німеччині та підозрювала наявність агента у вищих військових колах. Наприкінці року капітан французького генштабу єврейського походження А. Дрейфус, який був родом з окупованого німцями Ельзасу, звинувачувався в тому, що надавав таємні дані Німеччині. Він був засуджений до довічної каторги і висланий на острів Діавола. Те, що доказів його причетності було явно недостатньо та викриття справжнього шпигуна 1896 року не призвело до перегляду справи. Розкол Франції на прихильників і противників А. Дрейфуса мало не викликав заколоту в країні, де спалахнули єврейські погроми. Після повторного розгляду справи 1899 року А. Дрейфус знову був звинувачений і засуджений на 10 років каторжних робіт і змушений був прийняти помилування президента країни. Лише 1906 року А. Дрейфус був виправданий і відновлений у званні й правах. Протягом дванадцяти років французьке суспільство було розколоте в жорсткій полеміці про націоналізм, антисемітизм та державні інтереси Третьої республіки.

Інша справа, до якої були причетні агенти розвідувальних служб, — справа Махді Бен Барки [5]. Марокканець за походженням, він відіграв досить значну роль у звільненні Марокко від французького протекторату й поверненні незалежності своїй країні. Лідер однієї з партій лівого крила і президент Консультативної асамблеї Марокко (марокканського парламенту), він зрештою став лідером опозиції режимові короля Марокко Хасана II. У листопаді 1963 року Бен Барка був засуджений до страти за

планування замаху і замаху на життя короля та змушений був піти у вигнання.

Бен Барка став „комівояжером” революції, беручи активну участь в об'єднанні зусиль повстанців третього світу щодо підтримки Куби, ліквідації режиму апартеїду в Південній Африці. Після його приїзду до Парижа в жовтні 1965 року для організації конференції революційних сил третього світу, яка мала відбутися в Гавані 1966 року, його затримали французькі поліцейські й посадили до автомобіля одного з представників кримінального світу Франції. Більше Бен Барку ніхто не бачив.

Розслідування справи викрадення Бен Барки привело до офіційного вердикту – засудження поліцейських до 8 та 6 років ув'язнення. Офіційні особи заперечували причетність спецслужб до цієї події. 21 лютого 1966 року генерал Ш. де Голль заявив: „А що власне трапилося? Лише вульгарний та другорядний злочин. Нічого, абсолютно нічого не свідчить, що поліція чи контррозвідка окремо чи разом знали про цю операцію чи прикривали її”. Але факти свідчили, що вже перед викраденням Служба іноземної документації та контррозвідки (SDECE, одна з французьких спецслужб того часу) знала про плани викрадачів та стежила за їх телефонними переговорами. Подальші події перетворилися на справжню війну спецслужб кількох країн за власну інтерпретацію фактів, проте признання кількох агентів так і не допомогли встановити істину. За деякими свідченнями, Бен Барку доставили до Марокко, де піддали тортурам, вбили, а тіло розчинили в азотній кислоті.

Ця справа фактично не розкрита й донині. 2007 року один з французьких суддів видав міжнародний мандат на арешт п'яти високопосадових марокканців того часу (включаючи шефа військової розвідки Марокко) у справі Бен Барки. 2 жовтня 2009 року прокуратура Парижа призупинила дію цього мандата, вимагаючи додаткових пояснень у справі від судді.

Ближчою до сучасності стала справа про підлив судна екологічної організації Грінпіс „Rainbow Warrior” у 1985 році [6]. Судно перебувало на стоянці в Окленді (Нова Зеландія) та мало очолити флотилію, яка збиралися вийти до атолу Муруроа з протестами проти проведення французами дослідних ядерних вибухів.

Президент Франції Ф. Міттеран звернувся до DGSE (Генеральний директорат зовнішньої безпеки) з проханням відвернути загрозу зриву випробувань. Адмірал П. Лакост, керівник DGSE, терміново розпочав операцію Satanic. Згідно з планом операції, два агенти прибули до Нової Зеландії під прикриттям фальшивих швейцарських паспортів як подружжя, інша частина – яхтою. 10 липня 1985 року бойові плавці розташували під корпусом судна два заряди: один мав викликати втечу команди на берег, а інший – потопити судно. Проте під час другого вибуху при спробі врятувати свій фотоапарат загинув голландський фотограф Ф. Перейра. Новозеландська поліція заарештувала фальшиве швейцарське подружжя, й участь французьких спецслужб у справі була розкрита.

Справа викликала міжнародний скандал. У Франції міністр оборони та керівник DGSE пішли у відставку. Франція була змушена сплатити 8,16 млн. доларів організації Грінпіс, принести офіційні вибачення Новій Зеландії та не заперечувати проти поставок новозеландської баранини на європейський ринок.

Травматизм цієї справи для іміджу спецслужб був надзвичайно високим. Утворився своєрідний антагонізм і недовіра між службами і владою, службами й громадською думкою, службами та іншими інституціями держави, службами й медіа. Вперше медіа вийшли на арену, вперше керівники спецслужб змушені були відкрито, „по-американськи”, виступати по телебаченню, а журналісти не просто коментували факти, а були майже суддями у їх оцінці.

Ці та багато інших випадків утверджували у французькій політичній культурі образ агента спецслужб, розвідника як людини непевної, безпринципної, до якої часто застосовувався зневажливий термін „барбуз” [7].

Військова розвідка як геополітичний інструмент

Попри все представники вищих політичних кіл Франції розуміли значення розвідки для захисту геополітичних інтересів та реалізації зовнішньополітичних проектів країни. Після участі французької дивізії „Даге” у війні проти Іраку 1991 року прийшло розуміння необхідності формування військової розвідки, якої до цього просто не існувало. Було сформовано Директорат військової розвідки (DRM). Але система протидії і стримувань призводила до низької ефективності розвідувальних служб: результати роботи розвідки використовувалися лише вищим ешелоном управління, не було координації зусиль розвідувальних служб, не було цивільної розвідувальної служби наступального плану, переважала оборонна статична модель розвідки.

DRM пройшов вже досить тривалий шлях розвитку. Від концепції суто військового і, швидше, тактичного призначення розвідки перейшли до інших, ширших концепцій. В інтерв'ю від 1 лютого 2009 року колишній (до 31 серпня 2008 року) керівник DRM М. Масон стверджував, що треба говорити вже не про військову розвідку, а про розвідку у інтересах військових (RIM) [8].

Від створення DRM і, особливо, після війни на Балканах французькі військові дійшли висновку, що суто військові розвідувальні дані про противника (його чисельність, структура, озброєння, бойові можливості) є недостатніми для успішного ведення бойових дій. Відтоді почали говорити про RIM – розвідку в інтересах військових. Крім суто військових аспектів, перелічених вище, RIM включає розвідку країни наступних операцій й ТВД з усіма географічними, демографічними, соціальними аспектами, а також інші дані залежно від природи операції (етнічні

відносини, криміногенна обстановка, мережі збуту зброї, наркотиків тощо, терористичні групи, міжнародні організації у зоні конфлікту тощо).

Такий підхід до розвідки та розвідувальних даних зразу ж виводить розвідувальні служби країни на геополітичний рівень, верхній ешелон прийняття рішень у державі. Відповідно, службовці такого органу повинні мати геополітичне мислення й розуміти сутність своєї роботи, значення відпрацьованих аналітичних матеріалів та їх наслідки. Вони фактично входять до вищого ешелону еліти країни й спрямовують її зовнішню політику.

З часу створення DRM частини збройних сил Франції застосовувалися на чотирьох континентах; на сьогодні вони ведуть операції на п'яти театрах міжнародних миротворчих операцій — у Чаді, Кот-Д'Івуарі, Лівані, Афганістані, на Балканах. DRM в інтересах проведення цих операцій здійснює постійне стратегічне спостереження за театром воєнних дій.

DRM на сьогодні зазнав значних організаційних змін. Попервах він був створений об'єднанням розвідувальних бюро трьох видів збройних сил навколо Центру аналізу даних військової розвідки. Таке рішення сприяло швидкому розвитку загальновійськової, міжвидової культури розвідки. Перші п'ять років були також роками нагромадження досвіду й нарощування кадрового потенціалу. Кількість особового складу DRM зросла від 1200 до 1700 осіб. В період балканських воєн були переглянуті уявлення про конфлікти, які існували до цього. Відтак відбулося реформування DRM, з'явилися нові можливості космічної розвідки із запуском супутника „Геліос 1”.

Нині DRM переживає не кращі часи. Незважаючи на пріоритети, надані розвідці у „Білій книзі” 2008 року, загальна фінансова криза змушує керівництво країни обмежувати амбіції військових. Це спричиняє розрив між задекларованими цілями розвідувальних служб та їх реальними можливостями. Керівництво розвідслужб вважає, що справа не лише у грошах, а й у панівній політичній культурі із загальним негативним ставленням до розвідки.

Після передачі керівництва DRM генералу Б. Пуга корпусний генерал М. Масон в інтерв'ю журналістам заявив про певні труднощі, з якими зустрілася французька військова розвідка. Франція змогла досягти „статусу сили світового масштабу в галузі військової розвідки, – заявив М. Масон, – проте на сьогодні наявних сил і засобів недостатньо”. Бюджетні обмеження призведуть до зменшення можливостей військової розвідки. М. Масон говорить, що DRM не зможе використовувати, наприклад, безпілотні літальні апарати в інтересах всіх миротворчих контингентів. Закони небесної механіки не дозволяють і використання супутникової фотографічної розвідки на всіх театрах воєнних дій. До цього можливості DRM дозволяли вести стратегічне спостереження практично за всіма країнами світу. Нині це неможливо. „Наша військова історія, – заявляє М. Масон, – підтверджує, що розвідка завжди була другорядною справою.

Перевага віддавалася військовим силам як фактору безпосередньої могутності, за винятком часу безпосередньо після створення DRM. На мою думку, це груба помилка... Нашій еліті, військовій і політичній, бракує культури розвідки та рішучості мати інструменти й засоби, гідні міжнародного рангу нашої держави та адекватні викликам майбутнього” [9].

Сприйняття розвідки в академічному середовищі

Розвідка є сферою, до якої тривалий час французькі університети не проявляли жодного інтересу. В США першими зрозуміли, що академічний інтерес до розвідки має свої резони. В 1980-х роках вони першими створили цілу мережу Intelligence Studies. На сьогодні численні навчальні заклади пропонують навчання у галузі національної безпеки (National Security Education Program/NSEP). Програма впроваджена відповідно до президентського декрету від 1991 року для того, щоб мати необхідну кількість спеціалістів у різних сферах національної безпеки. Щороку декретується список безпекових, мовних та інших студій, у яких зацікавлені державні інституції. Так, 2001 року такий лист включав 80 країн і 75 мов.

Британці, услід за США, створили мережу кафедр розвідувальних студій: історії розвідки в Кембриджі, права та політичних наук у Дюрхеймі тощо.

Через двадцять років після США та десять після Великої Британії французька освіта почала впроваджувати вивчення розвідки до академічних курсів. Університети, які давали економічну освіту, освіту в галузі менеджменту та інформації й комунікацій, почали впроваджувати спеціалізовані модулі з економічної розвідки. 1995 року з ініціативи вже колишнього керівника DGSE П. Лакоста в університеті Марн ля Вале був заснований Центр наукових розробок в галузі оборони, а сам університет розпочав навчання на трьох спеціалізованих курсах з безпеки інформації, економічної розвідки та інженерії в галузі безпеки з видачею дипломів DESS [10]. Згодом при паризькій школі комерції ESLSA було створено Школу економічної війни. Вивчення розвідки впроваджене в Національній школі адміністрування (ENA). Інститут вищої освіти в галузі оборони (IHEDN) відчинив свої двері для посадовців найвищого рівня. Згодом вивчення різних аспектів розвідки розпочалося і в інших навчальних закладах.

Вивчення світу розвідки, у тому числі її політичних аспектів, академічним середовищем створює позитивну тенденцію до виправлення її негативного іміджу в суспільстві та політичній культурі.

Культура розвідки: сучасний стан

Значні трансформації сектора безпеки Франції викликали нову хвилю зацікавлення діяльністю розвідувальних служб. Вище політичне

й військове керівництво країни, перейшовши 2002 року на контрактний принцип комплектування збройних сил, серйозно переймалося збереженням історичного зв'язку між збройними силами й нацією. Була спланована ціла система заходів інформування громадськості про діяльність сектора безпеки, вербування контрактників, публічних заходів для населення. В них беруть участь і представники розвідувальних служб та військових частин розвідки. Оформлені сайти, дні відкритих дверей військових частин, офіційні свята тощо сприяють формуванню масової політичної культури населення і сприйняття ним силових відомств.

У Франції склалася власна політична культура взаємин суб'єктів політики у сфері безпеки. Так, тут існує Спеціальний штаб президента країни, функцією якого є додатковий аналіз планів операцій, проєктів у військовій сфері та інші військові питання. Звісно, штаб має у своєму складі і представників розвідки.

Нормою вважаються періодичні заслуховування посадових осіб сектора безпеки у Національній асамблеї та Сенаті, публічне обговорення проєктів бюджету для військової сфери, програм озброєння, результативності миротворчих та інших операцій. Такі слухання проводилися й щодо фінансування розвідувальних служб, створення парламентської делегації з розвідки та інших питань.

Повернення Франції до військової організації НАТО та активна участь у формуванні європейської політики в галузі безпеки (PESD) відбуваються за активного залучення представників розвідувальних служб до цього процесу.

Центр супутникової розвідки Євросоюзу, розташований у Торейон де Ардоз в Іспанії, надає знімки в інтересах оцінки ситуації та планування операцій штабом Євросоюзу в межах операцій Петербург (Petersberg) [11]. З метою попередньої оцінки одержаної з різних джерел інформації цілодобово та щоденно працює Ситуаційний центр. Усі ці органи Євросоюзу мають у своєму складі розвідників та аналітиків з країн-членів організації.

Франція докладає нині чимало зусиль для вироблення спільної європейської програми боротьби з тероризмом та загалом сприянню безпеці в Європі. Так, після терористичних актів у Мадриді 2004 року в Ситуаційному центрі Євросоюзу (SITCEN) було створено групу аналізу терористичних загроз. Беручи активну участь у роботі Центру, Франція розвиває і його антитерористичні можливості. Досвід показав, що, отримуючи дані з різних країн і джерел (спецслужби, військові, дипломати, поліція), Центр може надати країнам Євросоюзу оперативну інформацію про пересування терористів, їх місць та мотивів перебування в тій чи іншій країні. Адже усвідомлення терористичної загрози в більшості країн різне.

Досить серйозні зусилля Франції на міжнародній арені з реалізації проєктів у сфері безпеки сприяють адекватному сприйняттю

розвідувальних служб як у міжнародних відносинах, так і в політичній культурі країни. Проте чи всі ці заходи достатньо результативні?

Історія свідчить, що часто політичне керівництво, маючи в руках практично повні розвідувальні дані про наміри противника, ігнорувало або применшувало їх значення. Так було перед нападом Іраку на Кувейт, перед терористичною атакою на Всесвітній торговий центр, перед Великою Вітчизняною війною зрештою.

Для Франції з її культурою „*brio individuel*” [12] та переважання індивідуалізму над командними методами роботи важливо у сфері розвідки мати особистостей, які б мали доступ до найвищих кабінетів. Тільки тоді їхня робота принесе кращі результати. Так було у випадку конфіденційних відносин Ш. де Голя і К. Мельника, який узгоджував діяльність розвідувальних служб, та у випадку Ж. Помпіду й керівника SDECE О. де Маранша. В іншому випадку бюрократичний апарат *de ployait le parapluie* [13], що призвело, наприклад, до обходу фашистами лінії Мажино та поразки Франції 1940 року.

Сприйняття розвідувальних служб французькою політичною елітою помітили представники багатьох спецслужб Франції. Генерал Ф. Мерме, колишній керівник DGSE, стверджує: „Ми маємо тенденцію більше, ніж інші народи, відкидати факти на догоду ідеям і віддавати перевагу суб’єктивним судженням перед незаперечними свідченнями як у політичних справах, де ми, наприклад, запізно зрозуміли зміни на Сході, так і у військових, про що свідчить мовчання французького вищого військового командування перед 1939 роком, хоча воно мало незаперечні розвідувальні дані” [14].

Генерал К. Кесно, який був радником двох президентів, п’яти прем’єр-міністрів, трьох міністрів закордонних справ і чотирьох міністрів оборони, теж з певною гіркотою констатує, що „французькі політики відсторонюються від розвідувальних служб. Вони вважають, що переваги, які вони отримують, незначні у порівнянні з незручностями, які ними провокуються. Це для них нагода, щоб призначати керівниками таких служб осіб за критерієм вірності президентові, а не за критерієм професіоналізму, і випадки, коли керівник придатний за обома критеріями, є винятком. Йдеться про певний партикуляризм і вади національного масштабу, що різко контрастує зі способом дій в інших країнах, приміром, у Великій Британії. Ми повинні брати з неї приклад, незважаючи на те, що наші культури різні” [15].

Висновки

Можна констатувати, що при наявності певних історичних передумов, „типового” набору розвідувальних служб у Франції та усталених демократичних традицій їх діяльності політичні звичаї та норми функціонування владних інститутів часто призводять до неефективності їх роботи.

При побудові взаємин органів влади і розвідувальних органів України необхідно враховувати досвід таких країн, як Франція. Адже наша політична культура і сприйняття розвідувальних органів як масовою свідомістю, так і політикумом ще перебуває на стадії становлення.

Невисокий рівень політичної грамотності населення та самоусунення від політичного життя призводить до браку демократичного цивільного контролю громадянського суспільства над діяльністю розвідувальних органів, для яких у будь-якій державі є характерною робота фактично на межі правового поля. Українські скандали про причетність представників розвідки та інших спеціальних правоохоронних органів до незаконного продажу зброї, інших резонансних справ служать цьому підтвердженням.

Факти призначення керівників спеціальних правоохоронних органів з огляду на їх належність до певних політичних сил, а не з уваги на їх професіоналізм, низька культура прийняття політичних рішень, у тому числі й у галузі розвідки, брак чітко сформованого стратегічного курсу в секторі безпеки, підкріпленого відповідним бюджетом, спричиняє хитку, нечітку позицію розвідувальних органів, що може дестабілізувати їх роботу.

Лише завдяки тривалій цілеспрямованій роботі над іміджем спеціальних правоохоронних та розвідувальних органів і відповідного висвітлення результатів їх роботи може сформуватися як масова політична культура населення щодо них, так і культура прийняття важливих політичних рішень і загалом система взаємин влади і спецслужб.

Література:

1. **Alain Dewerpe, Espion.** Une anthropologie historique du secret d'Etat contemporain, NRF, Gallimard, 1994, p. 24.

2. Відповідно до Закону України „Про розвідувальні органи України”, вживається термін „розвідувальні органи”. Щоб ввести диференціацію, автор, ведучи мову про розвідку загалом та про розвідку інших країн, вживає термін розвідувальні служби, а про розвідку України – термін, визначений законом.

3. **Бутусов Ю.** Украинская разведка. Перед употреблением взболтать // Зеркало недели. – № 9 (537), 12 – 18 марта 2005 г.

4. Режим доступу: http://fr.wikipedia.org/wiki/Affaire_Dreyfus.

5. Режим доступу: http://fr.wikipedia.org/wiki/Mehdi_Ben_Barka

6. Режим доступу: http://fr.wikipedia.org/wiki/Affaire_du_Rainbow_Warrior.

7. Термін „barbouzes” використовувався, щоб позначити агентів так званої паралельної поліції, яка боролася з повстанцями в Алжирі.

8. У тексті інтерв'ю французькі терміни *renseignement militaire*, *renseignement „d'intérêt militaire”*.

9. Режим доступу: <http://www.lepoint.fr/actualites-monde/2008-09-02/le-general-masson-quitte-la-drm-en-laissant-un-testament-explosif/1648/0/270740>.

10. DESS – диплом, що відповідає річному навчанню після закінчення основного курсу навчання, спрямований на спеціалізацію у певній галузі.

11. Прийняті 1992 року Західноєвропейським союзом операції „Петерсберг” включають широкий спектр дій: гуманітарні операції і операції з евакуації із зони збройних конфліктів, миротворчі операції, військові операції з припинення криз та з примушення до миру.

12. „Особистий блиск”, культура індивідуалізму, де перевага надається особистим якостям кожного, а не результатами колективної роботи.

13. Відкривав парасольку (фр.). Вислів застосовується в тому сенсі, що всі доповіді відскакують як краплини дощу та не доходять до адресата.

14. **General F. Mermet.** Quelques reflexions sur la fonction renseignement, ENA mensuel, № 236, novembre 1993, p. 11.

15. **General Christian Quesnot.** Perception, utilite et usage de la fonction connaissance et anticipation par le president de la republique, chef des armees, Les Cahiers de Mars, 198, decembre 2008, p. 31.

16. **Warusfel B.** L'ardente obligation du renseignement // La lettre de la rue Saint-Guillaume: Revue de l'association des anciens eleves de Sciences-Po. – Juin-Juillet, 2000. – №119. – P. 41.

17. **Harbulot Ch., General Pichot-Duclos J.** La place du renseignement dans la societe francaise // La Revue de Defense Nationale, 1996. – P. 18.

18. **Arboit G.** La direction du renseignement militaire a quinze ans des ambition ratée // Notes de réflexion №7. Режим доступу: <http://www.cf2r.org/fr/notes-de-reflexion/la-direction-du-renseignement-militaire-a-quinze-ans-les-moyens-dune-ambition-r.php#Bnote11>

УДК 930.85

Українці – корінний народ Криму

Василь Баранівський,

доктор філософських наук,
завідуючий кафедрою філософії
та гуманітарних дисциплін
Українського державного університету
фінансів і міжнародної торгівлі

У статті на засадах історичного та логіко-гносеологічного аналізу суспільно-політичних, етнонаціональних процесів, наукових фактів та інших джерел обґрунтовується, що корінним народом Криму є українці, предки яких під іншими самоназвами споконвіку проживали на його теренах.

Ключові слова: корінний народ, таври, анти, русичі, українці.

In the article the Ukrainians are considered to be the native population of the Crimea who had different names and had been living on these territories from the remotest times. The author made this research upon the principles of historical and logical-gnoseological analysis of social and political, ethnonational processes, scientific facts and other sources.

Keywords: native population, Tauri, Antes, Russes, Ukrainians.

В останні роки у наукових, громадських, політичних колах активно дискутується питання щодо проблеми визнання корінними народів, котрі населяють Україну, зокрема, й кримських татар. Нині керівники Меджлісу порушують питання про перейменування понад тисячі міст, сіл і селищ Криму на татарський манер. Обґрунтовують вони свою вимогу тим, що ці населені пункти мали татарські назви в попередні часи. Зрозуміло, що такі назви надавалися їм під час панування татар на півострові. Відомі й інші вимоги представників певних громадських та політичних організацій, які представляють інтереси кримськотатарського населення. Зокрема, це вимога щодо надання Криму національно-територіальної автономії, передачі влади в Криму Меджлісові тощо. Такі домагання, очевидно, спрямовані на досягнення не лише сьогоденних, але й більш віддалених

цілей. У майбутньому таким наслідком може бути вимога кримських татар щодо відокремлення Криму від України та приєднання його до якоїсь іншої держави.

Проблемою є й те, що певна частина науковців, політиків, громадських діячів України, часто з причини неглибокого, сфальсифікованого розуміння історії чи певних загравань з кримськотатарським населенням з метою отримати голоси на чергових виборах підтримує ідею щодо визнання татар корінним народом Криму. Зрозуміло також, що Крим має для України не тільки національно-територіальне, а й важливе військово-політичне значення. З огляду на це, проблема етнонаціональних, суспільно-політичних відносин в Автономній Республіці Крим в аспекті їх консолідації та наближення до загальноукраїнських є надзвичайно важливою.

З урахуванням прагнень кримських татар, деяких інших національних меншин на домінуючу роль в Криму необхідно відновити історичну справедливість щодо визначення корінного народу (аборигенів), який з прадавніх часів проживав та проживає й нині на цих теренах. Науковий, логіко-гносеологічний аналіз історичних процесів в Криму та навколо нього засвідчує, що насправді корінним народом Криму є не татари чи інші етноси, а українці, предки яких споконвіку, ще задовго до татаро-монгольського завоювання, формувалися й проживали на теренах Криму і Причорномор'я. З відомих причин у визнанні цього науково доведеного факту не були зацікавлені ні влада Російської імперії, ні влада Радянського Союзу, ні, певною мірою, наукові й державні кола європейських та інших країн світу. У підтвердженні історичної правди зацікавлені, насамперед, українці, росіяни, більшість з яких своїм походженням тісно пов'язані з історією Русі, України та Криму, а також і вся прогресивна світова спільнота, зацікавлена в об'єктивному висвітленні історії.

Аналіз публікацій, в яких розглядається питання історії Криму та його населення, свідчить, що одні автори вважають корінним населенням Криму татар, предки яких вже сформованою на просторах Азії татаро-монголо-половецькою ордою потрапили до Криму у XII столітті, інші ж дотримуються думки, що жоден з етносів, які проживають нині на півострові, не є аборигенами, а ще хтось доводить, що в Криму „Лета поглинула щонайменше вісім завойовників”, серед яких були кімерійці, таври, скіфи, сармати та їх плем'я алани, готи, гунни, хозари, греки, монголо-татари та інші, а слов'яни проникли в Крим пізніше, з III століття н. е., чи навіть з IX століття. Знайшлися й такі, що пропонують абсурдну версію, що нібито південь України, зокрема Північне Приазов'я та Північне Причорномор'я, освоювалися чи навіть колонізувалися українцями спільно з росіянами, починаючи з першої половини XVIII століття, а Крим ще пізніше.

Таке несерйозне, а то й провокаційне ставлення до Криму і долі його українського населення було і в певних представників української влади

на початку XX століття, що проявилось, зокрема, в офіційному зреченні від будь-яких претензій на Крим українською делегацією (автономістів) під час переговорів у Брест-Литовську (березень 1918 року). Тоді німецька делегація була навіть здивована з такого рішення і перепитувала, чи вона це добре зрозуміла.

Так хто ж насправді є аборигенами Криму, його корінною національністю, нацією, народом?

У Криму, як і по всій Україні, споконвіку був і сьогодні є автохтонний найдавніший і корінний народ – аборигени. Про цей народ у Криму і його землю вперше близько VIII століття до н. е. згадує Гомер в „Одіссеї”, а саме про племінний центр аборигенів місто Телепіла (на території теперішнього Севастополя). Зміст обох цих назв, Телепіла і Севастополь (з 1784 року), один і той же – величне місто, в перекладі з ранньої і пізньої грецької мови. Корінний народ Криму давні греки називали таврами, а їхню землю — Таврикою. І в першу чергу Арістей (VII століття до н. е.) і Гекатей (VI століття до н. е.), а потім і Геродот (V століття до н. е.) дали цю назву від Перекопу, бо рів (рів за валом) з грецької мови – Таврика (Тафрос). І ця назва зберігалася понад два тисячоліття — до XIV - XV століть н. е., а вже пізніше (в часи татаро-турецького володарювання) увійшла замість Таврики назва Крим, оскільки тюркською мовою Перекоп – кирим, або крим.

Отже Таврика, Таврида, таври – земля, країна, народ на південь від Перекопу (за ровом). Періпл (псевдо – Скілак) у другій половині IV ст. до н. е. пише: „За скіфською землею народ таври заселяють мис материка, а мис цей виступає у море”. Тобто таври заселяють півострів українського материка, що виступає у море, і вони Перекопом (ровом з валом) захистили свої землі від кімерійської, а згодом і скіфської кочової орди. Народ таврів споконвіку, ще з часів палеоліту, за обсягом знань, культурою, матеріальним виробництвом, звичаями, віруваннями, похованнями був близький, можна сказати — споріднений з материковим корінним українським народом, а відтак він є його невід’ємною частиною. Народ материкової України та її півострова ще з палеоліту спільно заселяв, обживав і оберігав ці терени як їх єдиний і вічний абориген. Отже Таврика, Таврида, Крим – це наша одвічна природна назва Перекоп.

Таври, аборигени Криму, ще в доскіфські й докімерійські часи мали свої поселення й укріплення на всьому півострові, зокрема й на місцях пізніших грецьких полісів та інших поселень, таких, наприклад, як Херсонес, Балаклава, Пантікапей, Феодосія, Євпаторія, а також на місці пізнішої скіфської столиці з грецькою назвою Неаполь біля Сімферополя (у таврів тут було селище Новгород) тощо.

Археологи виявили, що на горі Кішка таври проживали безперервно понад тисячу років, аж до Середньовіччя. Це підтверджується й таврськими похованнями на горі Караул-Оба (поблизу Судака) та іншими.

Харакс був цитаделлю таврів (площею до 6 гектарів), який згодом став форпостом римської окупації Таврики. На горі Аю-Даг (Свята гора) у таврів були давні житла, могильники, храми, оборонні стіни, знамените на весь світ укріплення на вершині. Вчені встановили, що таври не були ні кімерійцями, ні скіфами, ні германцями (готами), кельтами, індіями тощо. Нині відомо 100 таврських поселень, 34 їхніх городищ, 20 укріплених поселень тощо, матеріали яких свідчать, що це був народ давній, осілий і жив він з землеробства, скотарства, морського рибальства, мисливства (**О. Міндюк**, газ. „ЗВУ”, 5.12.1992). Ще Геродот писав про таврів як вдатних мореплавців, котрі перемагали навіть греків, завдаючи їм значних втрат. А номади, кімерійці і скіфи мореплавцями ніколи не були. Згідно з легендами та свідченнями Геродота, Стратона й інших давніх істориків, таври Криму вели боротьбу з кімерійцями, скіфами (з VII століття до н. е.), греками, римлянами та іншими зайдами.

Є переконливі докази того, що таври, яких пізніше греки називали антами, вже з IX століття н. е. стали називатися русами, русичами, русинами, руським народом. Вони ж були пращурами народу українського.

Як свідчить **О. Міндюк**, таври – це одне з племен українського народу, тодішніх антів. Саме про них Тацит писав римському імператорові Трояну, що це народ один і той же (**В. Корниляк**. Твори. Мюнхен, 1971). Відомо, що таври-русичі постійно зверталися до київських князів Аскольда і Дира, Ігора, Святослава за захистом від нападників та проханням щодо приєднання до Русі як народу єдиного по крові, за походженням з руським народом. Спільність інтересів народів тодішнього Криму і континентальної України неспростовно засвідчує прихильність таврів до походів київських князів і сприйняття тут назви „русь”, „русичі”.

Англійський історик флоту **Ф. Джейн** 1899 року писав: „Існує хибна думка, що російський флот, заснований порівняно недавно Петром Великим, є першим у східних слов’ян. Однак насправді був флот давніший навіть за британський. За сто років перед тим, як Альфред побудував перші англійські кораблі, руси вже билися у запеклих морських сутичках, і тисячу років тому кращими моряками свого часу були саме руси”. А за Геродотом, саме таври, жителі Криму і вже пізніші русичі ще до V століття до н. е. успішно ходили на своїх кораблях по Чорному морю і в битвах перемагали високодосвідчених у морських справах еллінів.

У XII — XIII століттях в Крим ринули орди половців, а згодом і татаро-монголів. Тут було поруйновано всі міста і поселення. Особливому спустошенню було піддано Херсонес, Судак, Кафу. Населення Криму нищадно знищувалося.

Кримське ханство проіснувало 300 років (до 1783 року). У ті часи на теренах колишньої Київської Русі назви Русь, русичі з 1187 року поступились самоназві Україна, українці. Це – глибоко народна назва, ім’я свободи, що зародилось у полум’ї боротьби проти половецько-ординських орд (**О. Міндюк**, газ. „ЗВУ”, 5.08.1994).

Історичною несправедливістю слід вважати цілеспрямовану фальсифікацію істини, до якої вдаються деякі автори, намагаючись обґрунтувати ідею щодо асиміляції, злиття давньоісторичного корінного праукраїнського народу з татарськими пришельцями (див., наприклад, **В. Возгрін**, газ. „Голос України”, 06.06.1992).

Таври, як це доведено істориками, два тисячоліття боролися із зайдами, захищали своє існування, свою свободу. Вони вистояли, стали згодом зватися антами, русичами, українцями. Вони не могли асимілюватися з кримськими татарами, адже склали від 2/3 до 4/5 населення Криму.

Зміни не на користь українців у Криму здійснювалися в часи панування Російської імперії та в радянські часи. Російський режим нищив у Криму українців і татар (голодомори, репресії, депортації). 1944 року, після відступу німців, у Криму було 780 тисяч жителів. Тоді ж з півострова було виселено 200 тисяч українців, 191 тисяча татар, 27 тисяч вірмен, німців, болгар і греків. А завозилося в Крим російське населення (часто й проти його волі).

Вченими переконливо доведено, що корінним народом Криму є українці, які за відомих історичних обставин піддавалися несправедливим утискам та переслідуванням на своїй рідній землі. Завдання української влади, українського народу — відновити історичну справедливість, створити умови для повернення депортованих українців до Криму. Поряд з вирішенням проблем кримських татар, інших етнічних меншин, що проживають в Криму, відновлення та посилення статусу українців в АРК як корінної нації стане важливим чинником зміцнення українського суспільства.

Політичний конституціоналізм: від систематизації досвіду до цілісної наукової концепції

Андрій Кудряченко,
доктор історичних наук,
директор Інституту європейських досліджень
НАН України

Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України : монографія / М. В. Томенко. — К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2010. — 299 с.

Що таке Конституція і конституційний процес? Здається, відповіді на ці питання вже давно сформульовані й усталені. Юридична наука чітко визначає ці поняття, які складають основу конституційної моделі політичної системи держави. Однак нормативний підхід, який репрезентується юридичною теорією і практикою, в реальності наражається на розмаїття трактувань норм Конституції, поглядів на сутність і структуру конституційного процесу, що на практиці часто спричиняє плутанину й маніпулювання нормами Основного Закону. На противагу юридичній науці, яка досліджує те, що має бути, політична наука зосереджується на тому, що є насправді: яким чином відбувається імплементація норм Конституції в соціально-політичне життя суспільства і держави, які чинники і як впливають на цей процес, які критерії ефективності конституційних принципів і перспективи державного ладу, сформованого за ними, тощо. Однак і політична наука часто не може пояснити чи навіть адекватно описати сутність і прояви багатьох процесів державного і суспільно-політичного життя.

Нинішній складний етап розвитку людства і форм його організації, а також труднощі у його поясненні, з якими зустрічаються сучасні соціально-гуманітарні науки, вимагають використання міждисциплінарних підходів, новітніх ідей і концепцій, що можуть бути корисними в теоретичних і практичних вимірах. Однією з останніх цікавих, актуальних праць у цьому напрямі є монографія кандидата історичних наук М. Томенка „Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України”.

Автор зосереджується на історії конституційного процесу в Україні з часів становлення перших інститутів державності до осені 2009 року, коли майже одночасно український парламент відхилив кілька законопроектів щодо змін до Конституції, запропонованих основними політичними силами країни.

Незважаючи на широкі хронологічні межі, авторові вдалося поєднати змістовний аналіз основних етапів конституційного процесу з виокремленням основних ідей і підходів, що домінували в той чи інший період. У першому розділі, розглядаючи теоретико-методологічні засади запропонованого політологічного дослідження конституціоналізму, автор доводить, що увага до процесів, пов'язаних з Конституцією, завжди була присутня в інтелектуальних пошуках наукових, політичних та експертних кіл нашої країни, оскільки саме в них відбувалося формування поглядів на стратегію розвитку України. Дискусії щодо стратегічного курсу держави тривають практично протягом усіх років незалежності. Підкреслюю, що монографія є однією з вельми цікавих сучасних реконструкцій тих дискусій. Власне, вся історія українського конституційного процесу аналізується М. Томенком крізь призму пошуку оптимальної конституційної моделі держави, яка б охоплювала всі царини суспільства.

Як свідчить уважне знайомство з монографією, широка джерельна база паралельно із залученням новітніх наукових підходів і теорій дозволила автору логічно вибудувати й виважено обґрунтувати концепцію політичного конституціоналізму. Згідно з авторським баченням, це цілісна система, що описує та інтерпретує конституційні процеси з погляду історико-політичних та культурних традицій українського народу, а також в контексті світового та українського досвіду. Такий підхід зумовив міждисциплінарний характер праці, у якій вдало поєднуються політичні, історико-культурні, юридичні, філософські аспекти розгляду протяжної історії українського конституціоналізму. Однак в українській політико-юридичній історіографії вже давно відома концепція „політичної доцільності”, яка в окремих публікаціях дістає назву політичного конституціоналізму. Яскраво виражений прагматичний характер її часто проявляється в політико-юридичній практиці держави, зокрема в рішеннях Конституційного Суду України. М. Томенко, згадуючи цей підхід з конкретними прикладами, піддає його серйозній критиці і пропонує власний цілком обґрунтований та конструктивний погляд.

Для автора український конституційний процес має не тільки тривалу історію, але й насичений різним течіями і глибоким змістом. У праці аналізується вплив традицій українського народу, поглядів його інтелектуальної еліти, які втілювалися в різноманітних проектах пошуку найоптимальнішої моделі української держави. Дослідник чітко виділяє детермінанти цих процесів, а саме їх залежність від державних утворень, до яких входили українські землі протягом своєї історії, від історичного й політичного часу, коли відбувалося становлення цих ідей, від загальних

обставин, в яких перебувало майбутнє української державності в різні епохи.

Увага до цих процесів і таке розуміння політичного конституціоналізму зумовило й відповідну структуру праці. М. Томенко розробляє свою теорію за кількома напрямками: вивчення можливої найбільш оптимальної та ефективної політичної системи України, визначення й узагальнення українських традицій і позитивного світового досвіду, а також наслідки імплементації цього досвіду на вітчизняний ґрунт. В основі політико-правової легітимації держави, за авторським баченням, лежать світоглядні засади суспільства, його національна ідея та теперішній конституційний лад. Ці питання вчений вивчає досить критично. На основі аналізу світоглядних засад українського суспільства він обґрунтовує висновок про можливість і необхідність домінування в концепції національної ідеї позитивних побудов, складових української історії. Натомість концепти, які нині існують, ґрунтуються переважно на її трагічних сторінках, що, за оцінкою дослідника, є вельми уразливим. На думку М. Томенка, життєдайним має стати український світогляд, який спирається на світогляд успішних людей, кращих представників нашого народу, який має давні традиції та самобутню культуру.

У цьому контексті конституційний лад виводиться автором на основі запропонованої ним „концепції трьох легітимностей”. Така побудова передбачає пошук компромісів та досягнення згоди в політичному класі стосовно пріоритетних питань конституційного будівництва, пояснення і відповідне сприйняття та розуміння конституційних ініціатив українським суспільством, що має бути засноване на історичних традиціях, а також неухильне дотримання процедури прийняття та внесення змін до Конституції. Ці аспекти потенційно присутні в українському світогляді, а відтак мають бути використані з огляду на їх ефективність і демократичну спрямованість.

М. Томенку вдалося виважено оцінити позитивні й негативні аспекти українського досвіду, які чинять вплив на сучасний конституційний процес, що підкреслює практичне значення праці. Для оцінки цього досвіду автор зосередився на особливостях формування політичного режиму, формах державного правління та державного устрою. Незважаючи на деяку схоластичність цього підходу, дослідникові вдалося виявити елементи, які й справді можуть бути ефективними в сучасних умовах. Відповідні моделі вчений знаходить в історії політико-конституційної думки нашої країни та провідних демократичних країн світу. Він, зокрема, наголошує на імперативній потребі того, що сучасна форма державного устрою має стати об’єктом фахових дискусій саме в експертному середовищі.

Окремий розділ М. Томенко присвячує вивченню особливостей конституційного процесу в незалежній Україні, особливо зосереджуючись на питаннях політичної реформи 2004 року. На підставі глибокого аналізу він доводить, що замість оптимізації й підвищення ефективності

політичного управління конституційна реформа 2004 року стала яскравим проявом недосконалості і непродуманості багатьох конституційних норм, яка в цілому розбалансувала систему стримувань і противаг. На сьогодні ці вади обумовили розгортання політичної кризи з усіма її варіаціями.

Вчений упевнений, що сучасний конституційний процес має базуватися, у першу чергу, на основних аспектах, які мають бути певним чином формалізовані, зрозумілі і сприйняті головними політичними суб'єктами. Мається на увазі незаперечність демократичного характеру політичного режиму України, необхідність фахової підготовки проектів конституційних змін (юристами, політологами, істориками тощо), ефективність політичного обговорення та громадського схвалення остаточної конституційної моделі. Саме в цьому М. Томенко вбачає завдання сучасного політичного класу, який має не культивувати відмінності, що існують в сучасному українському суспільстві, а розвивати загальні демократичні принципи, засади і цінності, які поділяються основними політичними суб'єктами і, таким чином, можуть бути основою пошуку компромісу і щодо окремих положень Конституції. Нарешті, щоб уникнути кон'юнктурних аспектів, М. Томенко обґрунтовує активізацію конституційного процесу після виборчих перегонів, що забезпечить його від використання на підставі „політичної доцільності” у передвиборчій боротьбі.

Один з головних висновків, сформульованих у монографії, полягає у тому, що Конституція з політико-ідеологічного документа, яким вона переважно виступала в історії вітчизняного конституціоналізму, має перетворитися на політико-правовий, нормативний документ найвищої сили, авторитет якого в суспільстві в цілому та в політичному класі зокрема має стати незаперечним. У першу чергу це має зрозуміти саме політична еліта, політичний клас, оскільки це ефективна довготривала стратегія справжнього розвитку української держави і суспільства. Такий підхід зумовлює перебування Конституції у фокусі уваги не тільки правових наук, але й всього соціогуманітарного сектора наук, зокрема й політології.

На основі ґрунтовного аналізу історії української політико-правової думки, традицій українського народу і досвіду державотворення автор пропонує прагматичні рекомендації, які логічно випливають із запропонованої ним концепції політичного конституціоналізму.

Нинішня гуманітарна наука потребує саме таких праць, які в контексті їх новизни й актуальності, а також фахового змістового наповнення, пропонують відповіді на питання перспектив української держави, ефективної моделі її суспільно-політичної системи. Поява таких наукових досліджень, а також їх використання у політико-юридичній практиці дозволить побудувати справді ефективну систему державного управління, може сприяти подальшому розвитку позитивного конституційного процесу і наук, що його забезпечують.

Майбутнє народу неможливе без знання його минулого

Володимир Цвих,

доктор політичних наук,
завідуючий кафедрою політології
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Бортніков В. І., Пархом'юк А. І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944 – 2009 рр.) : монографія: Валерій Іванович Бортніков, Анатолій Іванович Пархом'юк. – Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – 384 с.: іл.

Вийшла у світ монографія, присвячена історії становлення і діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині від часів Другої світової війни і до наших днів. Автори – В. Бортніков, доктор політичних наук, професор кафедри політології Волинського національного університету імені Лесі Українки, та А. Пархом'юк, заступник міського голови Луцька.

Майбутнє держави, її народу неможливе без знання минулого, без збереження історичної, культурної спадщини, національних традицій і формування на цій основі сучасних духовних та культурних цінностей. Наукові дослідження минувшини рідного краю – своєрідний внесок у загальнодержавну справу відродження історичної пам'яті, утвердження національної гідності та національної свідомості українського народу. Кожне нове ґрунтовне дослідження з проблем соціально-економічного та культурного розвитку окремого регіону закладає фундамент для більш об'єктивного й повного вивчення вітчизняної історії загалом. Не стала винятком і рецензована книга. Волинська область як складова суверенної України — активний суб'єкт розбудови держави і нації, а тому вивчення практики роботи її владних структур є вагомим чинником поповнення загальнонаціонального досвіду державотворення. Слід зауважити, що монографія В. Бортнікова і А. Прахом'юка стала першою спробою узагальнення історії діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині означеного періоду.

Праця виконана з чітких методологічних позицій, які виступають орієнтирами при вирішенні дослідницьких завдань. Як справедливо

наголошується у передмові, минуле значною мірою визначає майбутнє, де однаково недоречні як зайва героїзація минувшини, так і її паплюження: невинуватої шкоди для формування масової свідомості і консолідації українського суспільства може завдати інтерпретація історії за принципом „свій – чужий”.

За період з 1944 року (з часу визволення краю від німецько-фашистських загарбників і до здобуття Україною державної незалежності) Волинська область пройшла шлях від відсталості в економічному відношенні країни до регіону з високо розвинутою економікою і соціальною інфраструктурою. Позитивні зміни відбулися й у рівні життя та освіченості населення. Проте успіхи в економічному і культурному будівництві були затьмарені необґрунтованими репресіями, деформацією етносоціальних відносин та іншими неправомірними діями тоталітарного режиму. Нова історична доба відкрила широкі можливості для розбудови національної держави з урахуванням історичної і культурної самобутності його регіонів.

Структура праці: Розділ 1. Діяльність органів влади в повоєнний період (1944 – 1953 роки); Розділ 2. У пошуках оптимальної моделі управління (1953 – 1964 роки); Розділ 3. Волинська область в період стагнації радянської системи (1965 – 1985 роки); Розділ 4. Від перебудови до незалежності (1985 – 1991 роки); Розділ 5. Шляхом незалежності (1991 – 2009 роки); Розділ 6. Організація діяльності та кадровий склад партійних і державних органів влади.

Висвітлення перебігу суспільно-політичних подій, діяльності влади у політичній, соціально-економічній та культурній сферах, аналіз змісту, форм і методів ідейно-виховної, пропагандистської роботи у відповідні історичні періоди стало одним з головних завдань книги. Значна увага приділена малодослідженому аспекту діяльності радянських і партійних органів щодо керівництва роботою громадських організацій. Ретельно описуються етапи становлення, склад і структура органів влади, а саме Волинського обкому КПУ, обласної ради та її виконавчого комітету, Луцького міськкому КПУ, Луцької міської ради, міськвиконкому, Волинської обласної державної адміністрації тощо.

Оригінальність книги полягає і в тому, що в ній вміщено біографії перших секретарів Волинського обкому КПУ, керівників Волинського облвиконкому, Волинської обласної державної адміністрації, перших секретарів Луцького міськкому КПУ, голів Луцького міськвиконкому і міського голови обласного центру, що дозволяє простежити життєвий шлях і послідовність кар'єрного зростання місцевих керівників у контексті вивчення проблеми становлення української політичної і владної еліти.

Автори не ставили своїм завданням вивчення практики функціонування органів суду і прокуратури, державної безпеки – в цілому адміністративно-силових структур. У назві книги не випадково визначено жанр праці як нарис, оскільки автори свідомі того, що дослідження історії органів влади

й місцевого самоврядування у всій повноті потребує значно більших зусиль і часу фахівців різного профілю.

Джерельну базу дослідження (353 позиції) складають матеріали Державного архіву Волинської області, поточного архіву Волинської обласної державної адміністрації та обласної ради, нормативні документи, Інтернет-видання, дані соціологічних опитувань, статистичні матеріали, інформаційні матеріали науково-дослідних та аналітичних центрів і фондів, матеріали центральної, місцевої і партійної преси.

Зміст книги переконує про неправомірність спрощених уявлень про історичну минувшину і сьогодення України: якщо абстрагуватися від авторитарно-тоталітарної практики радянського режиму, то чимало повчального можна запозичити з досвіду роботи тогочасних органів влади.

Впевнений, що книга буде корисною для поглибленого вивчення історії не лише Волинської області, а й України в цілому, оскільки події, які відбувалися в ті часи в регіоні, розглядаються в контексті загальнодержавних суспільно-політичних процесів.

Книга пропонується для учнів старших класів загальноосвітніх шкіл, студентів, вчителів, викладачів, державних службовців і політичних діячів.

Росія у фокусі соціального часу Сучасності

Едуард Афонін,

доктор соціологічних наук,

дійсний член Української технологічної академії

Крупкин П. Л. Россия и Современность: проблемы совмещения. Опыт рационального осмысления / П. Л. Крупкин. - М.: Флинта: Наука, 2010. - 568 с.

Чи вичерпав себе Модерн, як вважає чимало дослідників? А чи він продовжує розвиватися у змінених формах, з якими, до речі, знайомить нас англійський соціолог Е. Гідденс (1938) у своїй „критичній теорії пізнього модерну”? В будь-якому випадку прихильники тієї й тієї точки зору зійдуться в одному — в уявленнях про якісну зміну соціального часу. Адже саме на основі парадигми часу можна впевнено робити висновок, що на межі 1960-х — 1970-х років суттєво прискорилося динаміка суспільних процесів у країнах євроатлантичного ареалу, а після „падіння берлінської стіни” вона охопила й більшу частину сучасного світу.

Відтак чи узагальнювати нині соціальні зміни під склепінням категорії „постмодерн”, чи відображати їх у термінах „інша (або пізня) сучасність”, це, за великим рахунком, не так вже й важливо. Набагато важливіше осмислити повноту проявів сучасної суспільної сутності й те, як вона змінює життя кожного з нас, трансформуючи нашу самість з частки, яка раніше безроздільно належала соціуму, в нове ціле, утворене тепер вже на основі співіснування (коеволюції) цілком самодостатніх – „атомізованих” громадян. Цей лейтмотив, схоже, стане (якщо вже не став) візитною карткою монографії П. Крупкіна „Россия и Современность: проблемы совмещения. Опыт рационального осмысления”, яка щойно вийшла в Москві в науковій серії „Открытая исследовательская концепция”.

Осмислюючи в контексті теорії Сучасності російські суспільні процеси, автор монографії, так чи інакше, потрапляє в дослідницький потік, генерований концепцією Е. Гідденса. Опорною точкою цієї концепції є веберівський взаємозв'язок Сучасності й Раціональності, яка сутнісно визначає розуміння нинішнього соціального часу як частини Модерну, що, проте, істотно відрізняється від змісту того, що символізувала „велика французька революція”. Можливо, саме тому учасники науково-практичної конференції, що відбулася 2001 року в Москві з нагоди виходу книги І. Стародубровської і В. Мау „Великі революції. Від Кромвеля до

Путіна”, не погодилися зі стрижневою авторською ідеєю про ототожнення трансформаційних процесів у Росії з поняттям Модерн.

Найяскравіше різниця між Сучасністю і Модерном представлена, на мою думку, в книзі французького психолога С. Московичі „Машина, що творить богів” (1988). У передмові до її російського видання психолог А. Брушлинський, акцентуючи увагу читача на ключовій ідеї книги, писав, що „психічне частіше, ніж це прийнято вважати, лежить в основі соціального”. Ця думка цілком співзвучна з результатами європейських соціальних досліджень, згідно з якими нині найбільшою цінністю в суспільстві стає сім'я. Зрозуміло, що й соціальні процеси „звільнення світу від чарів” сфокусувалися сьогодні на сім'ї та інших елементах мікросоціуму. Розпад традиційних підвалин моделі особистості й поява нових якостей раціональної людини закономірно обумовила потужну динаміку технологічних і соціальних нововведень, що робить досвід і рекомендації старшого покоління малоефективними для сучасної людини. Та й сам особистісний вибір поєднується нині з альтернативним характером можливостей і необхідністю міркувати, обираючи „правильний”, на думку індивідуума, варіант серед безлічі інших йому доступних. Таке постійне тренування людської рефлексії сприяє прискоренню розкладання особистісних настановлень, успадкованих від часу Традиції. Весь цей складний механізм психосоціальних взаємозв'язків призводить, зрештою, до якісно нового стану особистості, її мікросоціуму і суспільства в цілому.

Монографія П. Крупкіна містить чимало оригінальних ідей і досить свіжих інтерпретацій уже відомого. Наприклад, мене як читача не залишає байдужим авторська версія „раціоналізації” однієї з ключових ідей Постмодернізму, пов'язаних з „подоланням” монополії на Істину. В авторському викладі цей теоретичний конструкт своєрідного „виходу за межі” підвалин істини (у її гегелівському розумінні) виявився раптом і науковим (у позитивістському сенсі), і щирим. Не менш оригінально вирішено у монографії низку проблем елітології у зв'язку з російською реальністю. Автор пропонує досить новаторські погляди й підходи до вирішення загальних проблем етнології, національної держави й демократії. Викликає непідробний інтерес авторська концепція свободи...

Втім, перервуся, характеризуючи внесок, який робить в сучасний суспільствознавчий дискурс наш автор - нехай читач сам сповна насолодиться від сприйняття непростой гри інноваційних ідей монографії. Скажу лише, що цьому тексту властиві логіка й строгість викладу авторських ідей. Його широта й міждисциплінарність, звичайно, не роблять читання книги справою легкою. І все ж заспокоює те, що складність тексту істотно не виділяється серед інших монографічних аналогів.

На завершення можу сказати, що при читанні цієї праці я одержав велике інтелектуальне задоволення, а тому сміливо можу рекомендувати його всім, хто любить „розумне” читання.

Книжкова полиця

Артьомов І. В. Транскордонне співробітництво в євроінтеграційній стратегії України: монографія / [Артьомов І. В.]. – Ужгород: Ліра, 2009. – 520 с. – (Серія „Євроінтеграція: український вимір”. Вип. 13).

Василенко В. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка / [Василенко В.]. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. – 48 с.

Вегеш М. М. Карпатська Україна на шляху державотворення. До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України: монографія / М. М. Вегеш, М. Ю. Токар. – Ужгород: Вид-во „Карпати”, 2009. – 448 с.

Вітчизняний та зарубіжний досвід упровадження Болонської системи: успіхи і проблеми = International scientific messenger. Home and foreign experience of introducing Bologna System: Progress and Problems: науковий вісник Закарпатського державного університету / [Ред. Полужин М. М.]. – Ужгород: Ліра, ЗакДУ, 2009. – 436 с.

Галузевий державний архів СБУ: путівник = SSU Branch-Wise State Archive: Guide-book / [Авт.-упоряд. Даниленко В. М., Іщук О., Кокін С. та ін.]. – Х.: Права людини, 2009. – 136 с.

Карпатська Україна (1938 – 1939): збірник архівних документів і матеріалів / [Упор. Делеган М., Вискварко С.]. – Ужгород: Карпати, 2009. – 288 с.

Коваленко С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: енциклопедія. Т. 3 / [Коваленко С.]. – К.: „Стікс-Ко”, 2009. – 480 с.

Мяловицька Н. А. Автономія та її роль у державному будівництві (країни Європи): Монографія. – К.: Логос, 2009. – 504 с.

Нуруллаєв І. С. Міжнародно-правове співробітництво в системі Ради Європи у боротьбі з корупцією: монографія / [Нуруллаєв І. С.]. – К.: Правова єдність, 2009. – 160 с.

Препотенська М. Риторика. 10 ключових тем: навч. посіб. / [Препотенська М.]. – К.: Інкос, 2009. – 254 с.

Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України = Soviet state security agencies in 1939 – june 1941: documents of special state archive of security service of Ukraine / [Упор. Даниленко В., Кокін С.]. – К.: ВД „Києво-Могилянська академія”, 2009. – 1311 с.

Спиркин А. Г. Философия: Учеб. / [Спиркин А. Г.]. – 2-е изд. – М.: Гардарики, 2009. – 736 с.

Українська повстанська армія: історія нескорених / [В'ятрович В., Грицьків Р., Дерев'яний І. та ін.]. – Л.: Центр досліджень визвольного руху СБУ, 2009. – 83 с.

Вийшов у світ №3 (41) журналу „Соціальна психологія”

У черговому номері журналу вміщено першу частину статті доктора філософських наук, завідуючої лабораторією соціальної психології Інституту психології ім. Г. Костюка НАПН України В. Москаленко і наукового співробітника цієї лабораторії О. Міщенко „Теоретико-методологічні підходи у дослідженні особливостей соціального образу”. Закінчення публікації — в наступному випуску часопису.

„Психологія організації наукової творчості” — з статтею на цю тему виступає в журналі доктор соціологічних наук В. Шедяков.

У розділі „Політична психологія” публікуються статті кандидата психологічних наук О. Губенка „Особливості виборів 2010 року в контексті соціально-психологічних тенденцій українського суспільства”, кандидата психологічних наук О. Скар „Базові компоненти системи політичних компетенцій молоді”, кандидата психологічних наук І. Білоконя „Соціально-політичні настановлення української молоді в контексті глобалізації”, а також розвідка польських дослідників О. Горбанюка, В. Размуса і М. Богуш „Імідж України на тлі інших держав у світлі концепції особистості країни”.

Як завжди, в журналі одне з чільних місць відводиться публікаціям з проблем психології особистості. У цьому випуску увазі читача пропонуються статті кандидата психологічних наук О. Штепи „Теорія самоменеджменту”, кандидата біологічних наук І. Конаревої „Індивідуально-психологічні детермінанти структури агресивності особистості” та аспіранта кафедри загальної та експериментальної психології Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника Г. Шевчук „Розвиток материнської ідентичності в структурі Я-концепції жінки”.

Друкуються в журналі також статті доктора медичних наук О. Макаренка і кандидата педагогічних наук М. Голубевої „Особливості прояву стресостійкості у дітей молодшого шкільного віку”, кандидата психологічних наук О. Ісаєнко „Агресивна комунікація в парі „мати – дитина” та інші.

Кандидат філософських наук Л. Тупчієнко виступає з рецензією на підручник „Психологія викладацької роботи”, створеного кандидатом психологічних наук Т. Траверсе.

Наступний номер „Соціальної психології” вийде у липні 2010 року.